

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1981

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

115

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β. ΛΥΚΕΙΟΥ

Μέ απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καί Λυκείου τυπώνονται ἀπό τόν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καί μοιράζονται Δ Ω Ρ Ε Α Ν.

12

ΑΠΟΛΟΓΙΑ

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβερνήσεως τό διδακτικά
βιβλία του Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου τυπο-
νονται υπό τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βι-
βλίων και κυκλοφορούν Δ. Ω. Ρ. Ε. Α. Ν.

42186
H-6-2007

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΛΕΞΗΣ ΖΑΒΡΑΣ
ΠΟΝΤΟΗΡΑΚΛΕΙΑΣ 27
ΑΘΗΝΑΙ ΤΗΛ. 77.71.703

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ

Ηράκλειτος:

"Ψυχῆς πείρατα ἰῶν οὐκ ἂν ἐφάρμοιο πᾶσαν
ἐπιπορευόμενος δόδον· οὕτω βαδῖν γόρον ἔστι"

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1981

2800A

1955-2-14

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β. ΛΥΚΕΙΟΥ

Επισημάνσεις
Μετά τη βιβλιογραφία που αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου, είναι καλό να διαβάσει κανείς και τα κεφάλαια 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1981

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό κείμενο τούτο, καρπός μακρᾶς ἀναστροφῆς μέ τά ψυχολογικά προβλήματα καί – σέ μερικά σημεία – προσωπικῶν ἐρευνῶν καί σκέψεων, ἀποτελεῖ ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε «ἐγχειρίδιο», βιβλίο δηλαδή σύντομο καί εὐληπτο, μέ σημασία κατ' ἐξοχήν χρηστική.

Ἔως τώρα ἔχω δημοσιεύσει ἤ πολυσέλιδες πραγματεῖες ἤ ἄρθρα μέ καθάρᾳ ἐπιστημονικό, καθώς καί γενικότερα κοινωνικό περιεχόμενο. Ἐάν σήμερα ἀποφάσισα, παραμερίζοντας τήν καθαυτό ἐρευνητική μου ἐργασία, νά γράψω μέ σκοπό διδακτικό ἕνα Ἐγχειρίδιο Ψυχολογίας (καί ἕνα Ἐγχειρίδιο Λογικῆς πού κυκλοφορεῖ ταυτόχρονα), τό ἔκαμα, ἐπειδή θέλησα νά δώσω σέ κάθε φίλο τῆς μάθησης, εἴτε σπουδαστής εἶναι ἀκόμη, εἴτε «τελειωμένος» ἐπιστήμων, τεχνικός ἤ ἐπιχειρηματίας, ἕνα εἶδος ἐγκολπίου, πού θά τόν μιήσει στά θέματα μιᾶς ἐπιστήμης ἐξαιρετικά χρήσιμης σέ κάθε μορφωμένο ἄνθρωπο, ὄχι μόνο γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς περιέργειας, ἀλλά καί γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς.

Ἐγχειρίδια, γραμμένα μέ συναίσθημα εὐθύνης, πού περιέχουν τά ἀπαραιτήτα καί δέν προδίνουν τό αὐστηρά ἐπιστημονικό πνεῦμα, εἶναι δυστυχῶς πολύ σπάνια στόν τόπο μας, μέ ὅλο πού τώρα τελευταῖα ρίχνονται κατά μάζες στήν ἀγορά τοῦ βιβλίου οἱ ἐκλαϊκευτικές ἐκδόσεις ὄλων τῶν εἰδῶν (μεταφράσεις ἤ προσαρμογές συγγραφῶν). Ἐντούτοις αὐτά προσφέρουν στόν πεινασμένο γιά «παιδεία» τή βασική τροφή πῶς ἀλλιῶς μπορεῖ νά δαμάσει τό πλῆθος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, μέ τήν ἔκταση καί τό βάθος πού ἔχουν πάρει στούς χρόνους μας οἱ διάφορες ἐπιστήμες; Ἐάν συμβαίνει (ὅπως πραγματικά συμβαίνει στή σημερινή Ἑλλάδα) νά λείπουν ἀπό καλλιεργημένους κατά τά ἄλλα ἀνθρώπους στοιχειώδεις κάποτε γνώσεις ἀπάνω σέ κείρια ζητήματα τοῦ πνεύματος καί τῆς ζωῆς, τούτο ὀφείλεται ὄχι στήν ἀμέλειά τους, ἀλλά στό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχουν στή γλώσσα μας, στήν κλίμακα πού χρειάζονται, ἐνημερωτικά βιβλία συνοπτικά καί εὐκολοπλησίαστα πού μποροῦν νά

τούς διδάξουν χωρίς νά τούς κουράσουν. Οί ογκώδεις πραγματείες άπευθύνονται στους ειδικούς, και οί έγκυκλοπαιδείες τό πολύ πού μποροῦν νά δώσουν εἶναι μιὰ πρώτη βοήθεια σέ ὥραν ανάγκης. Πῶς λοιπόν νά φωτισεῖ κανείς, ὅταν οὔτε τό χρόνο καί τόν ὄπλισμό ἔχει γιά νά ἐγκύψει στά πρῶτα, οὔτε νά χορτάσει γίνεται μέ τά ψιχία τῶν δευτέρων; Ἡ σκέψη μου πηγαίνει καί τώρα-ὅπως ἀνεκαθεν- στους νέους πού φλέγονται ν' ἀκούσουν καθαρό καί ἀδέκαστο τό λόγο τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτούς κυρίως προορίζεται, καί σ' αὐτούς μέ ἀγάπη ἀφιερώνεται τό βιβλίο τοῦτο.

Ἄς ὁ «δάσκαλος» ἐλπίζω νά μέ καταλάβει καί νά ἐπιδοκιμάσει τήν πρόθεσή μου. Πολύ περισσότερο ἐκεῖνος πού μέ σπαραγμό ψυχῆς βλέπει σέ τί χαμηλό ἐπίπεδο, ἀπό τήν ἄποψη καί τοῦ περιεχομένου καί τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, βρίσκονται σήμερα τά «σχολικά βιβλία» καί οί «πανεπιστημιακές σημειώσεις» στόν τόπο μας (ἐκτός, φυσικά, ἀπό σπάνιες καί τιμητικές ἐξαιρέσεις).

Ε. Π. Π.

~~1,2,5,7,10,11~~

1,2,5,7,10,11
3,4,6,8,

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ορισμός της Ψυχολογίας

Ψυχολογία είναι η έπιστήμη πού εξερευνά τόν ψυχικό μας κόσμο. Όσο εύκολα λέγεται τούτο, τόσο δύσκολα έννοείται μέ σαφήνεια. Ποιός είναι ό «ψυχικός» μας κόσμος; Καί πώς μπορεί ό κόσμος αυτός νά γίνει άντικείμενο «έπιστημονικής» έρευνας;

2. Τά ψυχικά φαινόμενα

Όταν, από τά μέσα περίπου του περασμένου αιώνα, άρχισαν – πρώτοι οί φυσιολόγοι – νά εξετάζουν ό,τι ό κοινός άνθρωπος όνομάζει ψυχή, μέ τόν τρόπο πού οί θετικοί έπιστήμονες μελετούν τή Φύση (γι' αυτό καί ένας από τούς πρωτοπόρους, ό Gustav Fechner, 1801-1887, έδωσε στή νέα έπιστήμη τό όνομα «Ψυχοφυσική»), συμφωνήθηκε νά μιλούν καί σ' αυτή τήν περίπτωση γιά φαινόμενα πού έπρεπε νά καταταχθούν, νά αναλυθούν καί νά έξηγηθούν, χωρίς πλέον νά γίνεται λόγος γι' αυτή τή μυστηριώδη όντότητα, τήν «ψυχή», τής όποίας τίς ιδιότητες (τήν «ουσία», τό αύλο, τό χωρισμό από τό σώμα, τήν άθανασία κτλ.) προσπαθούσαν νά εξακριβώσουν καί μέ «λογικά» επιχειρήματα ν' αποδείξουν οί φιλόσοφοι.

Όπως ό φυσικός κόσμος – είπαν – είναι ένα σύνολο φαινομένων πού βρίσκονται σέ άλληλουχία, έτσι καί ό ψυχικός αποτελεί μιά σειρά φαινομένων πού έχουν μεταξύ τους όρισμένες σχέσεις. Έκείνα είναι φαινόμενα φυσικά, αυτά έδώ φαινόμενα ψυχικά. Τά φυσικά (π.χ. ή πτώση μιās πέτρας ή ή έκλειψη ενός άστεριου, ή κυκλοφορία του αίματος ή ή έκκριση ενός αδένα*) συμβαίνουν στόν κόσμο πού μάς

* Τά δύο τελευταία λέγονται ειδικότερα φυσιολογικά, γιατί παρατηρούνται μόνο σέ ζωντανούς οργανισμούς.

περιοσιχίζει ή καί στό σώμα μας, καί μπορεί άμεσα νά τά άντιληφθει όποιος έχει τήν ίκανότητα καί τά όργανα πού χρειάζονται γιά νά τά παρατηρήσει. Τά ψυχικά (π.χ. οί έντυπώσεις, οί συγκινήσεις, οί σκέψεις, οί έπιθυμίες καί τά όμοιά τους) είναι καί αυτά φαινόμενα, πού συμβαίνουν όμως όχι «έξω» αλλά «μέσα» μας καί γίνονται άντιληπτά μέ τρόπον άμεσο μόνο από έναν άνθρωπο: εκείνον πού τά αισθάνεται· οί άλλοι τά άντιλαμβάνονται έ μ μ ε σ α , από τίς χειρονομίες, τούς μορφασμούς, τίς κινήσεις, τούς λόγους μέ τούς όποιους έκδηλώνουμε ή έκφράζουμε ό,τι αισθανόμαστε.

Καί όπως οί φυσικές έπιστήμες έργο τους έχουν: α. νά περιγράψουν μέ άκρίβεια τά φυσικά φαινόμενα καί τήν πορεία τους· β. νά αναλύσουν τά σύνθετα σέ άπλά καί αυτά νά τά κατατάξουν συστηματικά, καί γ. νά διερευνήσουν τίς μεταξύ τους σταθερές σχέσεις καί ν' ανακαλύψουν τούς νόμους πού τά κυβερνούν, έτσι – είπαν οί πρώτοι έπιστήμονες ψυχολόγοι – καί τής Ψυχολογίας σκοπός είναι : α. νά περιγράψει μέ όλη τή δυνατή άκρίβεια τά ψυχικά φαινόμενα καί του καθενός τή διαδρομή· β. νά αναλύσει τά περίπλοκα σέ άπλά, καί αυτά κατά τή φύση τους νά τά κατατάξει σέ κατηγορίες, καί γ. νά έξιχνιάσει τίς σχέσεις τους καί ν' αναζητήσει τούς νόμους στους όποιους είναι πιθανό ό τι ύπακούουν. Μέθοδος καί αυτής όπως εκείνων: ή παρατήρηση καί ό πειραματισμός.

Μέ αυτή τήν προοπτική ή Ψυχολογία φιλοδόξησε νά γίνει μιά από τίς θετικές έπιστήμες τών χρόνων μας.

3. Γένεση τής «έπιστημονικής» Ψυχολογίας

Τίς έπιστημονικές βάσεις τίς έθεσαν οί Γερμανοί φυσιολόγοι Johann Müller (1801-1858) καί Ernst Weber (1795-1878) καί ό επίσης Γερμανός φυσικός καί φυσιολόγος Hermann von Helmholtz (1821-1894). Πρώτος μεταχειρίστηκε τό πείραμα στίς ψυχολογικές έρευνες ό Γερμανός Gustav Fechner, πού δημοσίευσε τό 1860 τό πολύκροτο βιβλίο του «Στοιχεία τής Ψυχοφυσικής». Κατά τό παράδειγμα του Fechner εργάστηκε συστηματικά καί επί μακρούς χρόνους δίδαξε ό Γερμανός Wilhelm Wundt (1832-1920), ό πρώτος μεγάλος ψυχολόγος, πού τό 1876 δημοσίευσε τό βαρυσήμαντο ψυχολογικό σύγγραμμα «Στοιχεία τής Πειραματικής Ψυχολογίας» καί ίδρυσε τό 1878 τό πρώτο ψυχολογικό εργαστήριο στή

Λειψία. Από τότε η επιστημονική Ψυχολογία αναπτύχθηκε με ταχύ ρυθμό σε όλα τα μεγάλα πνευματικά κέντρα του (παλαιού και νέου) κόσμου, και σήμερα καλλιεργείται όχι μόνο σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά και στο Στρατό και σε βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις, όπου εφαρμόζονται πρακτικά σε μεγάλη κλίμακα οι αναλύσεις και τα πορίσματά της.

4. Μεθοδολογικά προβλήματα

Εξακολουθούν όμως να παραμένουν και ζωηρά να συζητούνται τα δύο μεθοδολογικά προβλήματα που γεννήθηκαν μαζί με το πρόγραμμα της νέας επιστήμης.

α. Είναι άραγε θεμιτό να μιλούμε για «ψυχικά φαινόμενα», όπως μιλούμε για «φυσικά φαινόμενα», αφού τα πρώτα δε γίνονται άμεσα αντιληπτά, δεν μπορούν έπομένως ν' αποτελέσουν γεγονότα ανεξάρτητα από το υποκείμενο που τά αισθάνεται, δημόσια, όπως είναι τα φυσικά;

β. Η μέθοδος με την οποία έρευνούμε για να «γνωρίσουμε» ένα αντικείμενο, πρέπει να προσιδιάζει στη φύση του: παρατήρηση και πειραματισμός έδωσαν καλά αποτελέσματα στα εργαστήρια της Φυσικής, επειδή προσιδιάζουν στα φυσικά φαινόμενα. Όταν όμως χρησιμοποιούνται και σε φαινόμενα διανοητικής ύψης, όπως είναι τα ψυχικά, ποιές έγγυσεις έχουμε ότι μάς αποκαλύπτουν πραγματικά την «αλήθεια» τους;

Και τα δύο ζητήματα γεννούν πολλές και βάσιμες αμφιβολίες.

5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου

Ό,τι χαρακτηρίζει μία ψυχική ενέργεια ή κατάσταση, π.χ. μιά έντύπωση ή μιά συγκίνηση, είναι:

α. Ο αδιάρρηκτος δεσμός της προς το ψυχικό υποκείμενο, το «εγώ» που τελεί αυτή την ενέργεια ή βρίσκεται σ' αυτή την κατάσταση. Η έντύπωση είναι έντύπωση μου ή έντύπωση σου ή έντύπωση του κ.ο.κ. Η συγκίνηση είναι συγκίνηση μου, ή συγκίνηση του δεύνα, όρισμένου και μοναδικού προσώπου. Ποτέ συγκίνηση ή έντύπωση γενικά και άφηρημένα. Χωρίς το δεσμό προς όρισμένο κέντρο

ψυχικής ζωής ούτε υπάρχει ούτε νοείται κανένα ψυχικό γεγονός. Καί επειδή τό κέντρο τής ψυχικής ζωής δέν είναι ένα, ούτε πάντοτε καί παντού τό ίδιο καί αναλλοίωτο, ή ψυχική πραγματικότητα εξαιτίας τών υποκειμενικών τής αποχρώσεων παρουσιάζει παραλλαγές καί αλλοιώσεις πάμπολλες καί δυσκολοσύλληπτες.

β. Ἡ ἀναφορά τής σέ κάτι ἄλλο «ἔξω» ἀπ' αὐτήν. Τό φυσικό φαινόμενο, π.χ. μιά ηλεκτρική εκκένωση ἢ μιά ἔνωση χημική, είναι αὐτό πού είναι καί τίποτε παραπέρα. Ἀντίθετα, ἡ ἐντύπωσή μου είναι ἐντύπωση ἑνός π ρ ἄ γ μ α τ ο ς πού ἔπρεσε στήν ἀντίληψή μου, ἢ συγκίνησή μου είναι συγκίνηση ἀπό ἑνα γ ε γ ο ν ὅ ς τής ζωής μου· ἐπομένως καί τό ἕνα καί τό ἄλλο είναι ὅ,τι είναι μέ τήν ἀναφορά καί ἀπό τήν ἀναφορά τους σέ κάτι τι πιο πέρα ἀπ' αὐτά τά ἴδια. Ἀπό τοῦτο τό κάτι παίρνουν τό ν ὅ η μ α πού ἔχουν. Δίχως αὐτό δέν ἐννοοῦνται, δέν «υπάρχουν». Τά φυσικά φαινόμενα είναι διαδικασίες, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, αὐθύπαρκτες· δε χρειάζεται νά κοιτάξει κανείς πέρα ἢ «ἔξω» ἀπ' αὐτές, γιά νά τίς χαρακτηρίσει. Ἀντίθετα οἱ ψυχικές ἐνέργειες καί καταστάσεις, ὅταν ἀποκοποῦν ἀπό τό ἄ λ λ ο , στό ὅποιο ἀναφέρονται (ὅπως καί ἀπό τό «ἐγώ», τό φορέα τους), ὄχι μόνο δε σημαίνουν τίποτα, δέν «εἶναι» τίποτα.

6. Αὐτοπαρατηρησία καί ἐνσυναίσθηση

Ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀνάλυση ἔγινε – νομίζουμε – φανερό ὅτι παρατήρηση καί πειραματισμός (= ὀργανωμένη καί προσεχτική παρατήρηση ἀντικειμένων πού «παρασκευάζονται» γι' αὐτό τό σκοπό), μέ τόν τρόπο πού ἐννοοῦνται καί ἐφαρμόζονται στίς φυσικές ἐπιστήμες, δέν χωροῦν στή διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ βίου. Οἱ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ ς ἐκδηλώσεις του ἐξετάζονται μέ αὐτή τή μέθοδο, ὄχι αὐτούσιο τό περιεχόμενό του. Ὁ ψυχικός μας βίος προσφέρεται (ὅταν καί ὅσο προσφέρεται) μόνο στήν α ὑ τ ο π α ρ α τ η ρ η σ ί α , στήν ἀνίχνευση δηλαδή πού μποροῦμε (ὅταν καί ὅσο μποροῦμε) νά κάνουμε τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Καί τούς «ἄλλους», τούς ὁμοίους μας, ἀ π ἄ ν ω μ α ς τούς μελετοῦμε καί τούς καταλαβαίνουμε (ὅταν καί ὅσο τούς καταλαβαίνουμε) – μέ τή λεγόμενη ἐ ν σ υ ν α ἰ σ θ η σ η (ἢ ἐμβίωση). Ἔτσι ὀνομάζουμε τήν ἐνέργειά μας, ὅταν μπαίνουμε στή θέση τοῦ «ἄλλου», ταυτιζόμεστε ψυχικά μαζί του, κάνουμε τίς ἐντυπώσεις του ἐντυπώσεις

μας, τίς κρίσεις του κρίσεις μας, τίς επιθυμίες του επιθυμίες μας κτλ. καί από τή δική μας πείρα ζωής ξαναζούμε, κατά κάποιο τρόπο, τά βιώματά του. Μέ τήν ένσυναίσθηση ὄχι μόνο ἀπλώνουμε καί βαθαίνουμε τόν κύκλο τῶν ψυχολογικῶν μας «γνώσεων», ἀλλά καί ἐλέγχουμε τήν ἀκρίβεια καί τήν πληρότητά τους, τίς ἐ π α λ η θ ε ὑ ο υ μ ε .

7. Τό ἔργο τοῦ ψυχολόγου

Σέ τελευταίαν ἀνάλυση αὐτή εἶναι ἡ πειραματική μέθοδος τῆς Ψυχολογίας. Καί ὅταν παρατηροῦμε τούς συνανθρώπους μας ἢ τούς ἀνακρίνουμε μέ «ἐρωτηματολόγια», πού τούς καλοῦμε νά τά συμπληρώσουν, τούς ζητοῦμε οἱ ἴδιοι νά ἐμβαθύνουν στόν ψυχικό τους κόσμο καί νά περιγράψουν τωρινά ἢ παλαιότερα βιώματά τους, καί παράλληλα μεταθέτουμε τόν ἑαυτό μας στίς δικές τους ἐνέργειες καί καταστάσεις, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τί γίνεται «μέσα τους». Πράγμα βέβαια ἀρκετά δύσκολο, τόσο γιά 'κείνους ὅσο καί γιά μᾶς, γιατί σέ τέτοιες περιπτώσεις παρεμβαίνουν προσχηματισμένες ιδέες ἢ ψυχικά ἐμπόδια (ἀσύνειδες ἀναχαιτίσεις) καί ἀκρωτηριάζουν ἢ παραμορφώνουν τήν πραγματικότητα. Ἐργο τοῦ ἱκανοῦ ψυχολόγου τότε εἶναι νά ξεχωρίζει τήν ἀλήθεια ἀπό τή (θεληματική ἢ ἄθελη) πλάνη – κάτι περισσότερο· μέσα ἀπό τή νοθεία καί τίς παραλείψεις νά ἀναγνωρίζει καί νά ἀποτυπώνει τή σωστήν εἰκόνα τῶν καταστάσεων πού μελετᾶ.

Συμπέρασμα: Χωρίς νά ἀμφισβητεῖται ἡ (περιορισμένη ἔστω) ἀξία τῆς κατά τό πρότυπο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πειραματικῆς μεθόδου στίς ψυχολογικές ἐρευνες (πολλά ἔχουμε ὁμολογουμένως διδαχθεῖ ἀπό τίς μ ε τ ρ ῆ σ ε ι ς τοῦ ἐργαστηρίου καί τά ἀποτελέσματα καλῶν σ τ α τ ι σ τ ι κ ῶ ν), τήν πρώτη θέση στή μεθοδολογία τῆς Ψυχολογίας κατέχει ἡ αὐτοπαρατηρησία ἀπό ὄξυδερκεῖς καί γυμνασμένους ἐρευνητές πού καί τήν ἱκανότητα ἀλλά καί τή θέληση ἔχουν νά θέτουν πάνω ἀπό κάθε ἄλλο προσωπικό κίνητρο τήν ἀγάπη πρὸς τή γυμνήν ἀλήθεια.

8. Κλάδοι τῆς Ψυχολογίας

Μέσα στίς πρώτες κιόλας δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ἡ Ψυχολογία γνώρισε ἐκπληκτικὴν ἀνάπτυξη ὄχι μόνο σέ βάθος, ἀλλά καί σέ πλάτος.

Οί έρευνές της άπλώθηκαν σέ μεγάλο πλήθος προβλημάτων, μέ αποτέλεσμα νά διαφοροποιηθεί σέ πολλούς ειδικούς κλάδους, όπως δείχνει ό παρακάτω πίνακας. Τρείς είναι σ' αυτόν οί μεγάλες τομές. Κατά τήν πρώτη διαχωρίζεται ή Ψυχολογία τοῦ κανονικοῦ ψυχικοῦ βίου από τήν Ψυχολογία τοῦ άνωμαλου ψυχικοῦ βίου, από τήν έρευνα δηλαδή τῶν ψυχικῶν έκτροπῶν καί νόσων. Μέ τή δεύτερη διακρίνεται ή Ψυχολογία τοῦ ανθρώπου από τήν Ψυχολογία τῶν άλλων ζώων, προπάντων εκείνων πού κατά τήν ανατομική τους δομή καί τήν όργάνωση τοῦ νευρικοῦ τους συστήματος βρίσκονται κοντά στό ανθρώπινο επίπεδο. Τέλος, μέ τήν τρίτη τομή διαφοροποιεῖται από τήν Ψυχολογία τοῦ άτομου ή Ψυχολογία τῶν ομάδων, αὐτή δηλαδή πού μελετᾶ τίς ψυχικές έκδηλώσεις τῶν ανθρώπινων ομάδων καί τά προϊόντα τοῦ κοινωνικοῦ βίου: τή γλώσσα, τούς μύθους, τά ἔθιμα καί τά θέσμια, μέ τήν προοπτική καί τίς μεθόδους τοῦ ψυχολόγου (όχι τοῦ ιστορικοῦ ἢ τοῦ ειδικοῦ γλωσσολόγου, θρησκευολόγου κτλ.)

Ἡ διαίρεση λοιπόν τῆς Ψυχολογίας σέ κλάδους γίνεται κατά τό ἐξῆς σχήμα:

A. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

I. Ψυχολογία τοῦ άτομου

1. Ψυχολογία τοῦ ανθρώπου
  - α. Γενική Ψυχολογία
  - β. Εἰδική Ψυχολογία (τοῦ παιδιοῦ, τοῦ γέροντα, τοῦ άντρα, τῆς γυναίκας κτλ.)
  - γ. Ψυχολογία τῶν διαφορῶν ἢ Χαρακτηρολογία
2. Ψυχολογία τῶν ζώων
(Καί αὐτή διαιρεῖται σέ γενική καί εἰδική)
3. Συγκριτική Ψυχολογία
(Σύγκριση τοῦ ψυχικοῦ βίου ανθρώπου καί ζώων)

II. Ψυχολογία τῶν ομάδων

1. Κοινωνική Ψυχολογία
2. Ἐθνολογική Ψυχολογία (έρευνα τοῦ ομαδικοῦ ψυχικοῦ βίου όρισμένων φυλῶν καί λαῶν)
3. Ψυχολογία τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν επαγγελμάτων.

B. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΩΜΑΛΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στό Έγχειρίδιο τούτο θά δώσουμε τίς μεγάλες γραμμές (τά στοι-
χεία) μιᾶς γενικῆς Ψυχολογίας τού (ἀτομικοῦ καί κανονικοῦ) ἀνθρώ-
που.

9. Ἡ συνείδηση

Ἐνας τεχνικός ὄρος πού ἔχει καθιερωθεῖ ἀπό τήν ἐπιστημονική Ψυ-
χολογία, εἶναι ἡ λέξη σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η .

Στόν κοινό λόγο μεταχειριζόμαστε τή λέξη συνείδηση μέ νόημα
ἠθικό. Λέμε λ.χ. «κάνε ὄ,τι σοῦ ὑπαγορεύει ἡ συνείδηση», ἢ «θά ἔχεις
τύψεις συνειδήσεως», ἢ «πέρασα ἀπό μιά σοβαρή κρίση συνειδήσεως»
κτλ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἐννοοῦμε ὅτι ὁ ἠθικός νόμος ἢ ἡ φωνή τού
καθήκοντος ἀκούγεται μέσα μας καί μάς προστάζει, μάς ἐλέγχει ἢ μάς
βασανίζει, ἐπειδή ἔχουμε νά λύσουμε ἕνα δύσκολο ἠθικό πρόβλημα, ἢ
αἰσθανόμαστε ὅτι προδώσαμε τίς ἠθικές μας ἀρχές. Στήν Ψυχολογία
ὅμως (καί γενικότερα στή Φιλοσοφία) ἡ ἔννοια τῆς συνείδησης ἔχει
πολύ πλατύτερο περιεχόμενο. Σημαίνει τό ψ υ χ ι κ ὸ κ ἔ ν τ ρ ο, ἀπό
τό ὅποιο ἀναχωροῦν καί στό ὅποιο ἐπιστρέφουν (μέ τήν ἀπήχησή
τους) ὅλες οἱ ψυχικές ἐνέργειες: ἀντιλήψεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες· αὐτό
πού δέχεται τίς ἐπιδράσεις τού ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τίς μεταφέρει
στή γλώσσα του, τίς ἀφομοιώνει, τίς δαμάζει, τίς διατηρεῖ μέ τή μορφή
ἐντυπώσεων, ἀναμνήσεων, ἔξεων· αὐτό τέλος πού δέ ζεῖ ἀπλῶς, ἀλλά
καί τροποποιεῖ, βαθαίνει, ἢ ἀποσαφηνίζει τίς καταστάσεις (συναισθή-
ματα, ὀρμές, πάθη) πού ἀποτελοῦν ἄλλοτε τό φῶς καί ἄλλοτε τίς σκιές
τού ψυχικοῦ μας βίου.

Μέ ἄλλες λέξεις συνείδηση εἶναι τό κέντρο τού ψυχικοῦ μας σύμ-
παντος, τό «ἐγώ» μας. Ὅταν θέλει νά ὀνομάσει τόν φορέα τῶν ψυχι-
κῶν ιδιοτήτων καί λειτουργιῶν του, ὁ κοινός ἄνθρωπος λέγει: ἡ
ψ υ χ ῆ μου, ὁ ἐπιστήμονας (μένοντας οὐδέτερος ἀπέναντι στό μετα-
φυσικό πρόβλημα τῆς οὐσίας καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς): ἡ σ υ -
ν ε ἰ δ ῆ σ ῆ μου.

Παράλληλες ἐκφράσεις εἶναι στόν κοινό καθώς καί στόν ἐπιστημονικό λόγο:
ὁ ν ο ὦ ς, τό π ν ε ὦ μ α— ἀλλά γιά τό ἀνώτερο ἐπίπεδο, τίς κορυφαίες ἐκδηλώ-
σεις τῆς συνείδησης. Στό κατώτερο, στό «βάθος» τῆς δίνεται τό ὄνομα ὕ π ο -
σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο ἢ ἄ σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο. Τίς ἔννοιες αὐτές θά ἐξηγήσουμε στό οἰ-
κεῖο κεφάλαιο τού βιβλίου.

10. 'Ο ψυχικός βίος όλον αδιαίρετο

Θά περιγράψουμε πιστά τήν ύφή τοῦ ψυχικοῦ βίου (τοῦ ὀμαλοῦ ἀνθρώπου στήν κατάσταση τῆς ἐγρήγορης), ἐάν στήν περιγραφή μας χρησιμοποιήσουμε μέ ἔμφραση τίς ἐκφράσεις: ἀλληλουχία ἀδιάσπαστη, ροή συνεχῆς, ὅλον αδιαίρετο, καί τίς παρόμοιες. Γιατί ὁ,τι χαρακτηρίζει τόν ψυχικό μας κόσμο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα καί ἡ συνοχή. Ὅποια-δήποτε στιγμή «σταθοῦμε», γιά νά παρατηρήσουμε ἐνδοσκοπικά τί συμβαίνει μέσα μας, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἕνα ψυχικό θέμα ξετυλίγεται σέ μιά σειρά ἀλλεπάλληλων καταστάσεων, πού ἡ μιά τους εἰσχωρεῖ τόσο βαθιά μέσα στήν ἄλλη καί συνυφαίνεται τόσο στενά μαζί της, ὥστε, ἐάν μέ μιά τεχνητή τομή διαλύσουμε τίς πολλαπλές συνάψεις πού ἀποτελοῦν τό πλέγμα, τά στοιχεῖα του ἀλλοιώνονται: παύουν νά εἶναι αὐτά πού ἦσαν, ἀποξενώνονται ἀπό τό νόημά τους.

Ἡ πρώτη λοιπόν ἀλήθεια πού πρέπει νά τονίσει ἡ Ψυχολογία, εἶναι ὅτι ὁ ψυχικός βίος τοῦ (ὀμαλοῦ καί «ξυπνοῦ») ἀνθρώπου παρουσιάζει μιά ἀδιάσπαστη ἀλληλουχία. Ὅτι ἡ συνείδηση σέ κάθε φάση τῆς ψυχικῆς ζωῆς δρᾷ σάν ἕνα αδιαίρετο ὅλον.

11. Τά «στοιχεῖα» τοῦ ψυχικοῦ κόσμου

Κι ἐντούτοις ἀπάνω στό συμπαγές τοῦτο ὅλον ἡ ἐπιστήμη μέ τούς πρισματικούς φακούς της προβαίνει σέ ἀ ν α λ Ὑ σ ε ι ς : διακρίνει τήν ψυχική λειτουργία πού μᾶς πληροφορεῖ, ἀπό τίς συγκινησιακές καταστάσεις καί τή βουλευτική δραστηριότητα, καί μιλεῖ γιά π α ρ α σ τ ᾶ σ ε ι ς, σ υ ν α ἰ σ θ ἦ μ α τ α καί ἐ π ἰ θ υ μ ῖ ε ς, σάν νά πρόκειται γιά χωριστά περιεχόμενα ἢ προϊόντα τῆς συνείδησης.

Οἱ τομές αὐτές καί νόμιμες εἶναι καί χρήσιμες, μέ τό ρητό ὅμως ὅρο ὅτι:

Κατά τήν ἐρευνά μας δέ θά λησμονοῦμε ὅτι γίνονται μόνο ἀπό λόγους μεθοδολογικῆς σκοπιμότητας. Ἐπομένως, δέν ἀπεικονίζουν τήν ψυχική πραγματικότητα, ἀλλά ἐπιβάλλονται ἀπό τήν ἀνάγκη νά τή γνωρίσουμε ἀπό «πιο κοντά» εξετάζοντας χωριστά ἕνα-ἕνα τά στοιχεῖα πού τήν ἀποτελοῦν.

Θά προβαίνομε λοιπόν στίς ἀναλύσεις μας μέ πλήρη ἐπίγνωση

ὅτι χαρίζουμε τεχνητά τὸ ἀπὸ τῆ φύση τοῦ ἐνιαῖο, γιὰ νὰ τὸ προσέξουμε μιά στιγμή καί ἔπειτα νὰ τὸ ἐντάξουμε καί πάλι μέσα στὴ συνεχή ροή πού τοῦ δίνει ζωὴ καί νόημα. Ἐάν μείνουμε στὰ «τμήματα» πού μᾶς ἔδωσε ὁ διαμελισμός, θὰ ἔχουμε ὑποκαταστήσει νοητὲς ἀφαιρέσεις στὴ ζωντανή πραγματικότητα. Αὐτὴ δὲν γνωρίζει «παραστάσεις» ἢ «κρίσεις» χωριστὲς ἀπὸ τὰ «συναισθήματα», καί «ἐπιθυμίες» ἀνεξάρτητες ἀπὸ «ἐντυπώσεις» καί «συγκινήσεις». Ἐνιαῖα καί ἀδιαιρέτη εἶναι στὴ δραστηριότητά της ἡ συνείδηση: ἀντιλαμβανόμενη καί σ υ ν ἄ μ α συγκινούμενη, συγκινούμενη καί σ υ ν ἄ μ α ἐπιθυμούσα. Ὁ χωρισμός γίνεται μὲ πρωτοβουλία καί εὐθύνη τοῦ παρατηρητῆ, γιὰ νὰ διευκολύνει τὴ διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ πεδίου πού εἶναι συνεχὲς καί ἀδιαιρέτο.

Λίγα παραδείγματα ἄρκουν γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξουν.

● Ἀπὸ τὴν αὐλὴ μου βλέπω στὸ διπλανὸ κήπο ἓνα ὠραῖο τριαντάφυλλο· «μου ἐπιτρέπετε», ρωτῶ τὸ γείτονα πού τὸ καμαρώνει, «νὰ πλησιάσω κι ἐγὼ νὰ τὸ μυρίσω»;

● Καθὼς κοιτάζω τὸ ρολόι μου, θυμοῦμαι ὅτι θὰ μέ περιμένει σέ λίγο ὁ φίλος μου Χ στὸ μέρος πού ἔχουμε ὀρίσει γιὰ συνάντηση, καί σηκώνομαι νὰ ντυθῶ καί νὰ τρέξω.

● Μέσα στὴν κακοκαιρία ὁ κεραυνός, πού ξαφνικά ἀκούγεται τόσο κοντά, μέ τρομάζει, γιατί συλλογίζομαι ὅτι τὸ σπίτι μου δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἀλεξικέραυνο: τὰ μέλη μου ἔχουν παραλύσει.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ ψυχολόγου δὲ δυσκολεύεται νὰ ἐπισημάνει τὰ ἀ π λ ἄ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται κάθε μιά ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ψυχικὲς ἐνέργειες. Καί στίς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις μιά ἐ ν τ ὑ π ω σ η ὀπτική ἢ ἀκουστική, μέ τὶς π α ρ α σ τ ἄ σ ε ι ς καί τὶς κ ρ ῖ σ ε ι ς πού προκαλεῖ καί τὰ σ υ ν α ἰ σ θ ῆ μ α τ α πού τὴ συνοδεύουν, γίνεται ἡ ἀφετηρία σειρᾶς ψυχικῶν καταστάσεων πού ἀπολήγει σέ κάποιαν ἐ π ἰ θ υ μ ῖ α καί ἀ π ὀ φ α σ η , ἢ σταματᾷ στὸ στάδιο τῆς σ σ υ γ κ ῖ ν η σ η ς. «Ἐντυπώσεις», λοιπόν, καί «παραστάσεις» καί «κρίσεις», «συναισθήματα» καί «συγκινήσεις», «ἐπιθυμίες» καί «ἀποφάσεις» εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καί νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ψυχικὸ πεδίο πού τὸ κάνει αὐτὸ πού εἶναι, καί τοῦ δίνει τὸ νόημα πού ἔχει.

Όρθα λοιπόν θα διατυπώσουμε τὰ πράγματα, εάν είποῦμε (καί γιά τὰ τρία παραδείγματά μας) ὅτι ἐδῶ ζεῖ καί ἐνεργεῖ μιά ἀντιλαμβανόμενη, συγκινούμενη καί ἐπιθυμούσα συνείδηση. Ὁχι τρεῖς ὑποστάσεις, ἀλλά μιά καί ἡ ἴδια πού ἐκδηλώνεται μέ τρεῖς ιδιότητες ἢ λειτουργίες τῆς ἀλληλένδετες: τήν ἀντίληψη, τή συγκίνηση καί τήν ἐπιθυμία.

12. Διάρθρωση τῆς Ψυχολογίας

Μέ αὐτή τήν προοπτική, καί μέ τίς διευκρινήσεις πού δώσαμε, μπορούμε νά διαιρέσουμε τή Γενική Ψυχολογία σέ τρία μέρη.

- Στό πρώτο ἐξετάζονται τὰ ψυχικά θέματα πού σχετίζονται μέ τήν πληροφόρηση, καί γενικά τή γνώση.
- Στό δεύτερο: τό λεγόμενο «θυμικό», τὰ συναισθήματα.
- Καί στό τρίτο: ἡ βούληση, καί οἱ διαδικασίες πού τήν προετοιμάζουν καί τήν ἀποτελεῖν.

Τά Ἐγχειρίδια τῆς Ψυχολογίας συνηθίζουν νά ὀνομάζουν:

τό 1ο μέρος: «Γνωστικόν»,

τό 2ο μέρος: «Συναισθητικόν» καί

τό 3ο μέρος: «Βουλευτικόν».

Ἡ τριχοτόμηση τῆς «ψυχῆς», μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη παραλλαγή, ἔχει μακράν ἱστορία (ἀνατρέχει ἔως τόν Πλάτωνα, καί πέρα ἀπ' αὐτόν ἔως τὰ ἱερά κείμενα τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας) καί θά τή σεβαστοῦμε. Γιά νά δείξουμε ὅμως ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι πάντοτε παρούσα καί ὀλόκληρη σέ κάθε δραστηριότητά της, θά δώσουμε

στό 1ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται*,

στό 2ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού συγκινεῖται*, καί

στό 3ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού θέλει*.

13. Βιβλιογραφία

Ἀξιόλογες παρατηρήσεις καί ἀναλύσεις, μέ τό πρίσμα μάλιστα μιᾶς ἐπιστημονικῆς (κατά τή σύγχρονη ἀντίληψη) Ψυχολογίας, βρίσκονται στά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη «Περί ψυχῆς» καί «Μικρά φυσικά». Ἐνδεικτικοί εἶναι οἱ τίτλοι τῶν δοκιμίων πού περιλαμβάνονται στό δεύτερο: «Περί αἰσθήσεως καί αἰσθητῶν», «Περί μνήμης καί ἀναμνήσεως», «Περί ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως», «Περί ἐν-

υπνίων», «Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς», «Περί μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος», «Περί νεότητος καὶ γήρωσ», «Περί ζωῆς καὶ θανάτου», «Περί ἀναπνοῆς». Ἀκόμη καὶ στὴν ἐπιστῆμὴ τῆς ψυχῆς ὁ μέγας Σταγίριτῆς ὑπῆρξε πρωτοπόρος.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ξένων βιβλίων ἰδιαίτερη μνεία ἀξίζουν τὰ ἑξῆς:

William James : «Principles of Psychology», New York 1890.

William James : «Psychology. Briefer Course, New York 1892.

J. Fröbe s : «Lehrbuch der experimentellen Psychologie», 2η ἐκδοσὴ
Leipzig 1922/1923.

J. S e g o n d : «Traité de Psychologie», Paris 1930.

Νεοελληνικά ἐγχειρίδια Ψυχολογίας πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου:

Θεόφιλου Βορέα : «Ψυχολογία», 1η ἐκδοσὴ Ἀθῆναι 1933.

Χρήστου Ἀνδρούτσου : «Γενικὴ Ψυχολογία» Ἀθῆναι 1934.

Ἰωάννου Πατρίκιου : «Ψυχολογία», Ἀθῆναι 1971.

Γιὰ τὰ νέα ρεύματα, τίς ψυχολογικὲς «σχολές» τοῦ αἰῶνα μας, βοηθήματα ἀπαραίτητα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ψυχανάλυση (καὶ συναφεῖς θεωρίες):

Sigmund Freud : «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ψυχανάλυσιν», ἑλλ. μετάφρ.
Ἀ. Παγκάλου, Ἀθῆναι 1960.

Carl G. Jung : «Ἀναλυτικὴ Ψυχολογία», ἑλλ. μετάφρ. Πην. Ἱερομνήμονος, Ἀθῆναι 1962.

Alfred Adler : «Ἀνθρωπογνωσία», ἑλλ. μετάφρ. Γ.Ν. Παλαιολόγου, ἑκδ. 2η (ἀναθεωρ.), Ἀθῆναι 1948.

Gestaltpsychologie (Ψυχολογία τῆς «μορφῆς»):

Γιάννη Ἰμβριώτη : «Μορφολογικὴ Ψυχολογία». Τεύχ. 1ο
Ἀθῆνα 1932. Τεύχ. 2ο, Ἀθῆνα 1934.

Φαινομενολογικὴ μέθοδος (τοῦ Edm. Husserl) στὴν Ψυχολογία:

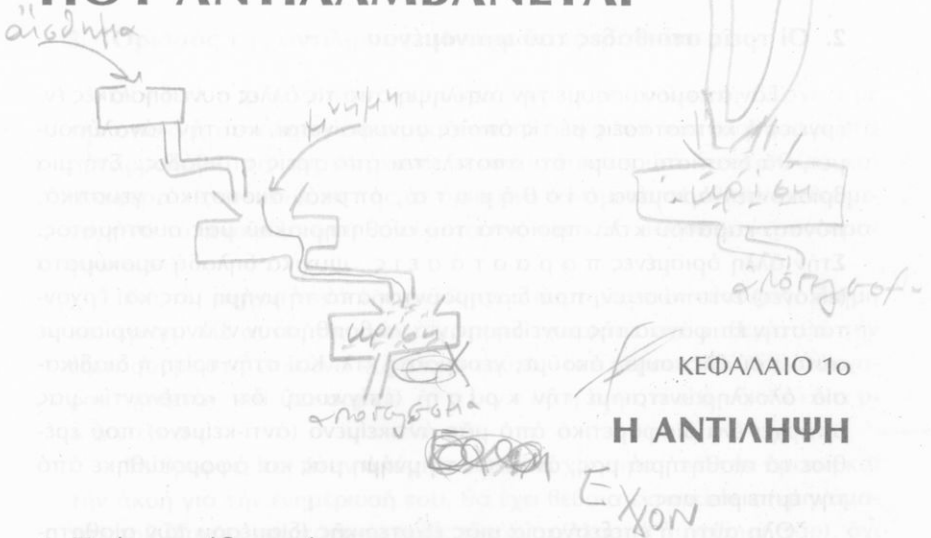
Maurice Merleau-Ponty : «Phénoménologie de la perception»,
Paris 1945.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»

Όταν βλέπω, βλέπω αυτό τό σύννεφο στον ούρανό ή αυτό τον κοπτήρα άπάνω στό γραφείο μου (σέ μιάν επόμενη στιγμή, εάν τό επιδιώξω, βλέπω χωριστά τό χρώμα ή τό σχήμα τους)· όταν άκούω, άκούω τήν καμπάνα τής γειτονικής έκκλησίας ή τό ποτήρι πού έπεσε άπό τά χέρια μου κι έσπασε (ύστερα, εάν τό θελήσω, άκούω τόν ήχο ή τόν κρότο τους χωριστά)· όταν γεύομαι, γεύομαι αυτό τό φάρμακο πού παίρνω γιά τό στομάχι μου ή τό φαγητό πού έχω στό στόμα μου (σέ δεύτερη φάση τήν πίκρα ή τήν άλμύρα τους) κ.ο.κ.

Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι αντίλαμβανόμαστε ένα αντικείμενο (όχι ότι αισθανόμαστε κάτι τό όρατό, τό άκουστό, τό γευστό κτλ.).

Πρώτη λοιπόν πράξη στον τομέα τής πληροφόρησης, πράξη

«γνώσης», είναι ή αντίληψη. Μέ αυτήν ή συνείδηση πληροφορείται τί «συμβαίνει» στόν κόσμο πού τήν τριγυρίζει, άκόμα καί στό ίδιο της τό σώμα (όταν λ.χ. πεινάει, διψάει, πονάει, έχει κουραστεί, πνίγεται κτλ.).

2. Οί τρείς στοιβάδες του φαινομένου

Εάν άπομονώσουμε τήν αντίληψη από τίς άλλες συνειδησιακές ενέργειες ή καταστάσεις μέ τίς όποιες συνυφίνεται, καί τήν «αναλύσουμε», θά διαπιστώσουμε ότι άποτελείται από τρείς στοιβάδες: Στή μία βρίσκονται όρισμένα αισθήματα, όπτικά, άκουστικά, γευστικά, πόνου, καμάτου κτλ., προϊόντα του αισθητηριακού μας συστήματος. Στήν άλλη όρισμένες παραστάσεις, ψυχικά δηλαδή όμοιώματα (εικόνες) έντυπώσεων, πού διατηρούνται από τή μνήμη μας καί έρχονται στην έπιφάνεια τής συνείδησης, για να βοηθήσουν ν' άναγνωρίσουμε αυτό πού βλέπουμε, άκούμε, γευόμαστε κτλ. Καί στην τρίτη ή διαδικασία ολοκληρώνεται μέ τήν κρίση (έπίγνωση) ότι «άπέναντί» μας υπάρχει ένα διαφορετικό από μας αντικείμενο (άντι-κείμενο) πού έρέθισε τά αισθητήριά μας, άνάδεψε τή μνήμη μας καί άφομοιώθηκε από τήν έμπειρία μας.

Όλη αυτή ή έπεξεργασία μιās έξωτερικής (διαμέσου των αισθητηρίων οργάνων) εισφοράς από τή συνείδηση γίνεται συνήθως αυτόματα καί τόσο άκαριαία, ώστε νομίζουμε ότι ή αντίληψη είναι μιá άπλή καί όμοιογενής ψυχική ενέργεια. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου πότε ή μιá, πότε ή άλλη από τίς στοιβάδες πού όνομάσαμε παρουσιάζει χάσματα, μέ άποτέλεσμα ή πληροφόρηση να είναι άτελής καί άβέβαιη, καί τότε καταλαβαίνουμε ότι ή αντίληψη είναι μιá πολλαπλή, σύνθετη συνειδησιακή πράξη. Παραδείγματα: «Κάτι έλαμψε μπροστά στα μάτια μου, πού κατόπι χρωματίστηκε κι άρχισε να παίρνει διάφορα σχήματα, δέν κατάλαβα όμως τί ήταν». «Άκουσα έναν περιεργό, αλλά ρυθμικό κρότο πού έρχόταν όχι από πολύ μακριά· νόμισα πως ήταν ένα τραίνο πού έτρεχε, αλλά δέν ήταν δυνατόν, γιατί στό μέρος αυτό δέν υπάρχει σιδηροδρομική γραμμή». «Αυτή ή μυρωδιά δέ μου φαίνεται άγνωστη, αλλά δέν μπορώ να προσδιορίσω τήν προέλευσή της· κάτι άνάμεσα στις όσμές πού έχουμε από ένα κλειστό δωμάτιο καί από ένα σαπισμένο κυδώνι» – Στίς περιπτώσεις αυτές ή τά αισθήματά μας δέν είναι

έπαρκή, ή ή μνήμη μας δέ μᾶς βοηθεῖ μέ τήν παρακαταθήκη της ὅσο χρειάζεται, ή ή κριτική λειτουργία της συνείδησής μας ὑστερεῖ (ἀπό μία παραχή, λ.χ. φόβο, ὀργή κτλ.), καί ἔτσι δέν κατορθώνουμε νά σχηματίσουμε ἀντίληψη ὀρισμένου πράγματος.

3. Ὅρισμός της ἀντίληψης. Ἀνώμαλες περιπτώσεις

Ἀντίληψη λοιπόν θά ὀνομάσουμε τήν πολλαπλή ἐνέργεια μέ τήν ὁποία ή συνείδηση ἐπεξεργάζεται τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων (τά συναρμολογεῖ, τά συμπληρώνει μέ παραστάσεις, τά διευκρινίζει) καί ἀναφέρει τίς ἐντυπώσεις της σέ ὀρισμένο (ἀνάμεσα σέ ἄλλα) ἀντικείμενο, πού τό ξεχωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό της σάν κάτι αὐθυπόστατο («πραγματικό»).

Γιά τό σχηματισμό της ἀντίληψης συμπράττουν αἴσθηση, μνήμη καί κρίση. Μέ αὐτές τίς τρεῖς ιδιότητες (χωριστά τήν καθεμία θά τήν ἐξετάσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια τούτου τοῦ μέρους τοῦ βιβλίου) χαρακτηρίζεται καί λειτουργεῖ ή συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται.

Τό βρέφος, καί ὅταν ἀκόμη μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τήν ὄραση καί τήν ἀκοή γιά τήν ἐνημέρωσή του, θά ἔχει βέβαια ἐντυπώσεις («μηνύματα» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πρὸς τήν ἀνατέλλουσα συνείδησή του), ὄχι ὅμως καί τήν ἀντίληψη ἀντικειμένων πού ξεχωρίζουν μεταξύ τους καί διατηροῦν ἀναγνωρίσιμη τήν ταυτότητά τους, ἐπειδή ἀπό ἔλλειψη πείρας ή συνείδησή του δέν τροφοδοτεῖται ὅσο πρέπει ἀπό τή μνήμη καί ή κρίση της εἶναι ἀνώριμη. Σέ ἔλλειψη πείρας ὀφείλεται καί ή περιέργη εἰκόνα πού παρουσιάζει ὁ κόσμος σέ ὅσους γεννήθηκαν τυφλοί καί ἀποκτοῦν τήν ὄραση ὑστερ' ἀπό ἐγχείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή, ἐπειδή καί τό ὀπτικό τους αἰσθητήριο λειτουργεῖ μέ δυσκολία, καί τό κεφάλαιο της μνήμης τους σέ ὀπτικές παραστάσεις εἶναι ἀνύπαρκτο, δέν μποροῦν νά διαχωρίσουν τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο μέ σαφῆ περιγράμματα τά πράγματα πού βλέπουν, οὔτε νά ὀρίσουν μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τήν ἀπόσταση τους· τά κοντινά τούς δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀγγίζουν τά μάτια τους, καί γιά τά μακρινά νομίζουν ὅτι ἀρκεῖ ν' ἀπλώσουν τό χέρι τους γιά νά τά πιάσουν – δέν ἔχουν δηλαδή ἀκόμη ὀπτικά ἀντίληψη τοῦ χώρου.

Κάποτε καί αὐτός ὁ ὄριμος καί φυσιολογικός ἄνθρωπος, ὅταν ὀ

έντυπώσεις του είναι απροσδόκητα καινοφανείς και ραγδαίες, και δεν έχει τό χρόνο και τήν ψυχική ήρεμία να καλέσει σε βοήθειά του τή μνήμη και μέ τόν έλεγχο τής κρίσης να τίς «άναφέρει» στά αντικείμενα όπου έχουν τήν πραγματική τους πηγή, πέφτει σε άμηχανία και για μία στιγμή άμφιβάλλει άν κοιμάται και όνειρεύεται ή είναι ξυπνός και «βλέπει». Τέτοιες και μεγαλύτερες άκόμη διαταραχές στην αντίληψη συμβαίνουν σε όσους πάσχουν από βαρείς ψυχικές νόσους στην κατάσταση του παροξυσμού (των «όραμάτων» και του «παραληρήματος») δεν μπορούν να κάνουν διάκριση ανάμεσα στα πραγματικά αντικείμενα και στα πλάσματα τής φαντασίας τους. Μερικοί παύουν να πιστεύουν στην συνέχεια τής προσωπικής τους ύπαρξης, στην ταυτότητά τους. – Άς σημειωθεί ότι, όπως αποκτούμε αντίληψη του έξωτερικού κόσμου μέ τήν έπεξεργασία των αισθημάτων μας, έτσι αποκτούμε και τήν αντίληψη του σώματός μας μέ βάση τά μυϊκά, όργανικά και στατικά αισθήματα*. Κακή λειτουργία ή άναστολή των αντίστοιχων αισθήσεων δυσκολεύει ή καταλύει τήν αντίληψη του σώματός μας.

4. Η κριτική λειτουργία στην αντίληψη

Άς υποθέσουμε ότι για ένα οποιοδήποτε λόγο άναστέλλεται σε έναν άνθρωπο ή ψυχική λειτουργία πού όνομάζουμε κρίση. Οί συνέπειες αυτής τής άνωμαλίας θα είναι οί εξής: Ό άνθρωπός μας θα μπορεί να έχει έντυπώσεις, εάν και εφόσον λειτουργούν κανονικά τά αισθητήριά του όργανα, άκόμη και να διατηρεί και να ξαναφέρει στην συνείδησή του παραστάσεις (ψυχικές εικόνες), εάν και εφόσον λειτουργεί κανονικά ή μνήμη του. Άντίληψη όμως δε θα έχει, γιατί θα είναι άνίκανος να ό ρ γ α ν ώ ν ε ι τά δεδομένα μέ τήν άναφορά τους σε όρισμένο αντικείμενο, και να πληροφορείται ότι τούτο τό αντικείμενο βρίσκεται «άπέναντί» του σαν κάτι αυθύπαρκτο («πραγματικό»), πού μπορεί να τό ξεχωρίσει από τό περιβάλλον του και από τόν ίδιο τόν εαυτό του. («Νά ένα τριαντάφυλλο!» – «Άκουσε: κεραυνός!»). Ό ψυχικός κόσμος αυτού του ανθρώπου θα παρουσιάζει εικόνα χαώδη· αισθήματα διάφορα και ποικίλες παραστάσεις, άναμνήσεις και εικόνες φανταστικές, θα εμφανίζονται και θα εξαφανίζονται από τή συνείδηση

* Θα μιλήσουμε γι' αυτά στο επόμενο κεφάλαιο 5ο.

του, χωρίς εσωτερικήν όργάνωση, χωρίς σχέση προς τήν περασμένη έμπειρία του, χωρίς αναφορά προς τόν έξωτερικό κόσμο. Ό ίδιος δέ θά είναι ποτέ βέβαιος ούτε για τήν πραγματικότητα του γύρω του κόσμου ούτε για τήν ύπαρξη τή δική του. Εικόνα κατά προσέγγιση τής κατάστασής του μάς δίνουν μερικά όνειρα, όπου οί ψυχικές εικόνες συμπλέκονται σέ άπίθανους συνδυασμούς, άλλοιώνονται καί χάνονται, για νά παρουσιαστούν καί πάλι όμοιες καί συνάμα άνόμοιες προς ό,τι ήσαν πριν, καί έτσι ό όνειρευόμενος άνθρωπος ταλαντεύεται άμήχανος μεταξύ ύπαρξης καί άνυπαρξίας, χωρίς βεβαιότητα ούτε για τών πραγμάτων τήν ύπόταση ούτε για τή δική του.

Τέτοιαν άσάθεια καί άσυναρτησία δέν παρουσιάζει ό ψυχικός βίος του κανονικού (καί στήν κατάσταση τής έγρήγορης) ανθρώπου. Άπεναντίας καί οί άπλούστερες έντυπώσεις του, πολύ περισσότερο οί διατηρούμενες άπό τή μνήμη του παραστάσεις (όπως έδειξαν οί πρόσφατες έρευνες τών όπαδών τής «Ψυχολογίας τής μορφής»), είναι έξαρχής ό ρ γ α ω μ έ ν ε ς σέ «μορφώματα», συγκροτημένες δηλαδή καί συμπαγείς ένότητες – χάρη στήν κριτική λειτουργία τής συνείδησης (προσθέτουμε έμεις), πού αυτόματα καί άκαριαία συντάσσει τά δεδομένα (αίσθητηριακά καί μνημονικά) καί σχηματίζει άπ' αυτά τήν αντίληψη. Θά μπορούσαμε λοιπόν νά θεωρήσουμε τήν κρίση πρώτη στή σειρά άπό τίς ψυχικές δυνάμεις πού έργο τους έχουν τό «άντιλαμβάνεσθαι», άν ήταν θεμιτό νά μιλούμε, καί σ' αυτή τήν περίπτωση, για προβάδισμα ή προτεραιότητα – καί τά δύο άνεπίτρεπτα στήν περιοχή τών συνειδησιακών λειτουργιών.

5. Η αντίληψη τής μορφής

Είναι πλάνη νά νομίζουμε ότι οί τρεις στοιβάδες, πού διακρίναμε στό φαινόμενο τής αντίληψης, διαδέχονται ή μιά τήν άλλη σάν τρία επάλληλα στάδια μέσα σέ μιά χρονική σειρά, όπως παρουσιάστηκαν στήν περιγραφή μας: πρώτα ή «αίσθηση», έπειτα ή «μνήμη» καί τέλος ή «κρίση». Εύθύς έξαρχής ή δέσμη είναι πλήρης· ή (άντιλαμβανόμενη) συνείδηση δραστηριοποιείται καί μέ τίς τρεις ιδιότητές της μαζί: «αίσθανόμενη», «άναθυμούμενη», «κρίνουσα». Δέν υπάρχει αίσθημα πού δέν έχει συμπληρωθεί μέ μνημονικό ύλικό, ούτε πλουτισμένη άπό παραστάσεις έντύπωση πού δέν έχει όργανωθεί μέ τήν κρίση. Καί ή

άπλούστερη αισθητηριακή εμπειρία είναι μέσα στη συνείδηση «διαμορφωμένη». (Μόνο τεχνητά και με ειδικές συσκευές αναλύεται σε «στοιχεία» μέσα στο ψυχολογικό εργαστήριο· ο αληθινός ψυχικός βίος δέ γνωρίζει τέτοια «στοιχεία»).

Τούτο αποδειχεται με τρόπο αναμφισβήτητο κατά την αντίληψη της μ ο ρ φ η ς .

Ίδου μερικά χαρακτηριστικά φαινόμενα:

● Όταν, άπάνω σε φωτιζόμενο πίνακα, παρατηρούμε τέσσερα σημεία με την εξής διάταξη:

μπορούμε να τά ιδούμε άλλοτε ως σταυρό

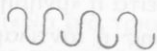

και άλλοτε ως τετράγωνο

Καί στίς δύο περιπτώσεις τά δεδομένα τών αισθήσεων είναι τά ίδια: τέσσερις στιγμές. Έντούτοις, μέ τά ίδια αισθήματα, αντιλαμβανόμαστε δύο διαφορετικές μορφές. Άς σημειωθεί δέ, ότι μάς είναι άδύνατο νά μήν ιδούμε τά σημεία αυτά όργανωμένα σε μορφή – έκτός εάν οί στιγμές άπομακρυνθοούν πολύ ή μιá από τήν άλλη, όποτε τό μάτι μας άναζητεί άλλες συσχετίσεις, προσπαθει δηλαδή νά τίς ιδεί όργανωμένες σε κάποιαν άλλη μορφή. Άκόμη και όταν από τά δεδομένα λείπει κάτι και ή εικόνα προβληθει μέ ταχύτητα,

έτσι λ.χ.

ή έτσι

ή έτσι

είμαστε βέβαιοι ότι έχουμε ιδεί ολόκληρο τό σχήμα, χωρίς χάσματα· ή μορφή ολοκληρώνεται στην αντίληψή μας.

● "Άλλοτε πάλι, μέ όλο πού έχουν μεταβληθεΐ τά αρχικά αισθήματα, έμεις εξακολουθοΐμε νά αντιλαμβανόμαστε τήν ίδια μορφή. Αυτό λ.χ. συμβαίνει μέ τή μελωδία. Ή περίφημη μουσική φράση από τήν 9η συμφωνία του Beethoven

επαναλαμβάνεται, μέσα στο έργο, πολλές φορές μέ ποικίλες μετατροπές καΐ αρμονικές συναρτήσεις. Ήμεις ώστόσο τήν ακοΐμε καθαρά, χωρίς διόλου ν' άμφιβάλλουμε ότι είναι ή ίδια. Μέ τήν ακοή δηλαδή, όπως καΐ μέ τήν όραση, αντιλαμβανόμαστε όχι άπομονωμένα στοιχεία, αλλά όργανωμένες όλόκληρες «μορφές», πού διατηροΐνται σταθερές, παρά τίς αλλοιώσεις πού παθαΐνουν. Έκτός εάν ή μεταβολή είναι τόσο μεγάλη, ώστε νά καταλυθεΐ ή δομή τους (εάν λ.χ. στην περίπτωση τής μελωδίας μεταβάλουμε πέρα από ένα όριο τίς χρονικές τιμές τών ήχων), όποτε ή συνείδησή μας παΐει νά τίς αναγνωρίσει.

● Ή μονότονη σειρά χτυπημάτων (όπως λ.χ. τών άλλεπάλληλων κρότων πού προκαλοΐνται από τή λειτουργία μιΐς άτμομηχανής, ή από τήν κίνηση τών τροχών του τραΐνου άπάνω στις σιδεροτροχιές) διαρθρώνεται αυτόματα σε διάφορα ρυθμικά σχέδια τής μορφής:

υ-υ- / υ-υ- / υ-υ- (ϊαμβος)

ή τής μορφής: -υ / -υ / -υ / -υ / -υ / -υ (τροχαΐος)

ή τής μορφής: -υυ / -υυ / -υυ / -υυ / -υυ (δάκτυλος)

ή τής μορφής: υυ- υυ- / υυ-υυ- / υυ-υυ- (ανάπαιστος)

ανάλογα μέ τίς έγκοπές πού επιχειρεί ή ακοή μας. - Τό άσύνταχτο πλήθος μάς ένοχλεί, κάτι περισσότερο: μάς φέρνει ζάλη καΐ δυσφορία. "Όταν όμως, μέσα στην άκαταστασία τών έντυπώσεων, ή συνείδηση επιτύχει νά βάλεϊ τάξη (συμμετρία ή ρυθμός), άποχωρίζει από τό χα-ώδες σύνολο τά όργανωμένα σε μορφές μέρη καΐ προσηλώνεται, αναπαΐεται σ' αυτά. Τότε καΐ τό (όπτικά ή άκουστικά) άμορφο μπορεί επί λίγες στιγμές νά γίνει άνεκτό: ώς προετοιμασία ή ώς προϋπόθεση για νά άναδειχτεΐ ή μορφή πού ακολουθεΐ. (Μέθοδος πού εφαρμόζεται σε μεγάλη κλίμακα από τίς καλές τέχνες.)

Τό συμπέρασμα από αυτά καί άλλα παρόμοια φαινόμενα είναι ότι μέσα στή συνείδηση πού αντιλαμβάνεται διαμορφώνονται αϋθόρμητα τά δεδομένα τών αισθήσεων· συναρμολογούνται καί συσχετίζονται, διαρθρώνονται καί συντάσσονται σέ όσο γίνεται καλύτερες (άπλούστερες καί πιό εύσύνοπτες) «μορφές».

illusion - hallucination

6. Παραίσθηση καί ψευδαισθησία

Άδύνατες καί όχι εύκρινεις έντυπώσεις, καθώς καί ζωηρές, επίμονες παραστάσεις, όταν για όποιοδήποτε λόγο ή κρίση λειτουργεί χαλαρά, προκαλούν πλάνες κατά τήν αντίληψη: παραίσθησεις καί ψευδαισθήσεις.

Κάποτε λ.χ. όταν ξυπνήσουμε από τρομακτικό όνειρο ή δυνατό κρότο, κραυγές, σεισμό κ.λ.π., καθώς βλέπουμε μέσα στό μόλις φωτιζόμενο δωμάτιό μας τό καπέλλο μας στήν κρεμάστρα καί από κάτω τά φορέματά μας, έχουμε τήν έντύπωση ότι μπροστά μας βρίσκεται ένας άνθρωπος έτοιμος νά μάς έπιτεθεί καί μάς πιάνει πανικός. Ή έσφαλμένη αυτή αντίληψη λέγεται παραίσθηση, καί γεννιέται ως έξής: Μέ τήν επίδραση τού φόβου οί αισθητηριακές μας έντυπώσεις ανάκαλούν στή συνείδηση παραστάσεις (ψυχικές εικόνες) μέ τίς όποιες έχουν βέβαια όμοιότητες, αλλά λίγες καί έξωτερικές. Οί παραστάσεις αυτές, επειδή αντίστοιχούν στήν ψυχική διάθεση τής ώρας, είναι πολύ ζωηρές καί καθώς συγχωνεύονται μέ τίς αδύνατες έντυπώσεις αλλοιώνουν τόν πραγματικό χαρακτήρα τών έντυπώσεων καί παρασύρουν τήν κρίση σέ έσφαλμένες μορφές.

Τών παραισθήσεων αίτίες είναι, εκτός από τίς ψυχικές αρρώστιες, ό φόβος, ή κόπωση καί ή έναγώνια προσδοκία. Όταν λ.χ. επί ώρα πολλή προσμένουμε μέ άγωνία ένα γνώριμό μας, έχουμε συχνά τήν έντύπωση ότι άκούμε κιόλας τή φωνή του, ενώ πραγματικά κάποιος άλλος μιλεί εκεί κοντά, ή νομίζουμε ότι τόν αναγνωρίζουμε σέ πρόσωπα πού έρχονται άπέναντί μας· όταν αυτά μάς πλησιάσουν, ανακαλύπτουμε τήν πλάνη μας.

Στήν ψευδαισθησία πάλι συμβαίνει τούτο· επειδή μιά μνημονική ή φανταστική εικόνα σχηματίζεται μέ έξαιρετική σαφήνεια καί ζωηρότητα μέσα στή συνείδησή μας, ή κρίση μας χάνει τόν έλεγχο, καί νομίζουμε ότι έχουμε μπροστά μας τό ίδιο τό αντικείμενο, ενώ στήν

πραγματικότητα μόνο ή παράστασή του έχει άνασურθει και δεσποζει μέσα στη συνειδησή μας. Οι ψευδαισθησίες προκαλούνται από ψυχικές αρρώστιες, χρήση τοξικών ουσιών (μορφίνης, όπιου, αιθέρα, χλωροφόρμιου), από έντονη προσδοκία, βαριά νευρική κόπωση και παρόμοιες αιτίες. Έπειτα από μακρά και εξαντλητική εργασία οι καταπονημένοι ζωγράφοι έχουν κάποτε όπτικές ψευδαισθησίες, και οι καταπονημένοι μουσικοί άκουστικές ψευδαισθησίες: «βλέπουν» όράματα ή «άκούουν» φωνές που βρίσκονται μόνο μέσα στη συνειδησή τους ως παραστάσεις. Ψυχασθενείς που πάσχουν από ψευδαισθησίες τρόμου (εικόνες καταδίωξης κτλ.) έχουν κάποτε τή συναίσθηση ότι δέν είναι πραγματικά όσα βλέπουν ή άκουνε, δέν μπορούν όμως ν' άπαλλαγούν από τά όράματα ή τά άκούσματα τους.

ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1. Τό αΐσθημα

Γιά νά σχηματιστεί αντίληψη συμπράττουν – είπαμε – αΐσθηση, μνήμη καί κρίση, απαιτούνται δηλαδή αισθήματα, παραστάσεις καί σκέψεις. Τώρα θά εξετάσουμε χωριστά τό καθένα απ' αυτά τά συστατικά.

Αἰσθήματα ὀνομάζουμε τά προϊόντα τῶν αισθήσεων. (Ἡ λέξη στήν κοινή γλώσσα ἔχει ἄλλη σημασία, καί ὁ ἀναγνώστης δέν πρέπει νά παρασυρθεῖ απ' αὐτήν· λ.χ. «ἄνθρωπο μέ αισθήματα» λέγουμε τόν εὐαίσθητο ἢ τό συναισθηματικό. Γιά τήν Ψυχολογία ὅλοι εἶναι «ἄνθρωποι μέ αισθήματα», ἀφοῦ εἶναι προικισμένοι μέ αισθητήρια ὄργανα).

Ἡ ἐντύπωση ὑποθέτουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ὁμοειδή αισθήματα· ἡ ὀπτική ἐντύπωση ἀπό ὀπτικά, ἡ ἀκουστική ἀπό ἀκουστικά, ἡ ὄσφρητική ἀπό ὄσφρητικά αισθήματα κ.ο.κ. Νά ἀπομονώσουμε ἕνα καί ἄπλό αἶσθημα μέσα στόν ψυχικό μας κόσμο, δέ γίνεται – ἐκτός ἂν μεταχειριστοῦμε τίς συσκευές καί τά λοιπὰ τεχνικά μέσα τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ ἐργαστηρίου. Γιά τοῦτο λέγουμε ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἀποτέλεσμα τεχνητῆς ἀνάλυσης, ἀφαίρεση ἢ κατασκευή ἐπιστημονική. Τά μάτια μας βλέπουν ὄχι ἕνα κόκκινο π.χ. χ ρ ὤ μ α ἢ ἕνα καμπυλόγραμμο σ χ ἦ μ α, ἀλλά πάντοτε ἕνα ἄ ν τ ι κ ε ἰ μ ε ν ο κόκκινο, στρογγυλό κτλ. Στό ἐργαστήριο ὅμως μπορούμε πειραματικά νά προσεγγίσουμε τό αἶσθημα τοῦ ἄλφα χρώματος ἢ τῆς δεῖνα καμπύλης, σέ μίαν ἀκαριαία στιγμή, χωρίς ταυτόχρονα νά γίνεται ἀντιληπτή ὀρισμένη ἐπιφάνεια ἢ ὕλη.

Τά αισθήματα ἀποτελοῦν τό λεγόμενο ἐ π ο π τ ι κ ὀ περιεχόμενο τῆς συνείδησης καί παράγονται μέ τήν παρεμβολή ἑνός σωματικοῦ μη-

χανισμού λεπτού και περίπλοκου. Γενικά οι ψυχικές λειτουργίες προϋποθέτουν μέσα στο σώμα μας ειδικά ὄργανα και ειδική ὀργάνωση.

2. Τό νευρικό σύστημα

Γιά νά σχηματιστεῖ ἕνα αἰσθημα, πρέπει ὀρισμένο φυσικό γεγονός νά ἐρεθίσει τό αντίστοιχο αἰσθητήριο ὄργανο. Ἡ διέγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στόν ἐγκέφαλο, προκαλεῖ ἀλλοιώσεις στήν οὐσία του, καί τότε ὡς ἀντίδραση παράγεται μέσα στή συνείδησή μας τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό αἰσθημα. Κατά τήν ἐκτέλεση μιᾶς θεληματικῆς κίνησης ἔχουμε τήν ἀντίστροφη πορεία: ἀρχικά προκαλεῖται ὀρισμένη ἀλλοίωση τῆς οὐσίας τοῦ ἐγκεφάλου, ἔπειτα ἡ διέγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στό αντίστοιχο ὄργανο μέ τή μορφή ἐντολής, καί τότε τοῦτο ἐκτελεῖ τήν κίνηση πού ἐπιθυμοῦμε. Γιά νά τελεστεῖ λοιπόν μιά ψυχική λειτουργία, ἀπαιτεῖται δίκτυο ὀργάνων συντονισμένων γι' αὐτόν τό σκοπό. Στόν ἄνθρωπο καί στά τελειότερα ζῶα τό δίκτυο τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς ὁμάδες:

Ἄομάδα πρώτη: αἰσθητήρια ὄργανα ἢ δέκτες πού δέχονται τούς ἐρεθισμούς. Περιέχουν (ἂν ἐξαιρέσουμε ὅσα βρίσκονται μέσα στούς μῦς καί στούς τένοντες) ἐπιθηλιακόν ἰστό, πού ἔχει τέτοια σύσταση, ὥστε νά ἐπηρεάζεται ἀπό ὀρισμένο σέ κάθε περίπτωση εἶδος ἐρεθισμῶν. Ὄταν ὁ εἰδικός ἐρεθισμός προσβάλλει τό αἰσθητήριο ὄργανο, προκαλεῖται στά ἐπιθηλιακά κύτταρα φυσική ἢ χημική μεταβολή.

Ἄομάδα δεύτερη: ἐκτελεστές: εἶναι οἱ μῦς καί οἱ ἀδένες. Μέ τήν κίνηση (συστολή καί διαστολή) τῶν μυῶν καί τίς ἐκκρίσεις (ἢ τήν ἀναστολή τῶν ἐκκρίσεων) τῶν ἀδένων ἐκδηλώνονται οἱ ψυχικές μας ἐνέργειες καί διαθέσεις.

Ἄομάδα τρίτη: τό νευρικό σύστημα πού συνδέει δέκτες καί ἐκτελεστές. Αὐτό περιλαμβάνει: α) Τό κεντρικό νευρικό σύστημα (τόν ἐγκέφαλο καί τόν νωτιαῖο μυελό) καί τά περιφερικά νεύρα πού ὀδεύουν ἀπό τά αἰσθητήρια ὄργανα στό κεντρικό νευρικό σύστημα (αἰσθητήρια ἢ κεντρομόλα νεύρα) ἢ ἀπό τό κεντρικό νευρικό σύστημα στούς μῦς καί τούς ἀδένες (κινητήρια ἢ φυγόκεντρα νεύρα). β) Τό σωματικόν ἢ αὐτόνομο νευρικό σύστημα. Τοῦτο διακρίνε-

ται σέ κ υ ρ ί ω ς σ υ μ π α θ η τ ι κ ό (γαγγλιακά κύτταρα, τοποθετημένα σέ δύο στοίχους γύρω από τή σπονδυλική στήλη, μέ τίς παραφυάδες καί τίς ίνες τους) καί σέ π α ρ α σ υ μ π α θ η τ ι κ ό (ίνες πού φυτρώνουν από τό μέσο έγκέφαλο, τόν προμήκη καί τό κάτω μέρος του νωτιαίου μυελού).

Τά δύο ήμισφαίρια του μπροστινού έγκεφάλου είναι τό όργανο των σπουδαιότερων ψυχικών λειτουργιών (αΐσθησης, μνήμης, φαντασίας, κρίσης, θέλησης κτλ.). Όταν τό τμήμα τούτο ύποστει άτροφία ή παθολογικές αλλοιώσεις, διαταράσσεται σοβαρότατα ό ψυχικός βίος.

Ό νωτιαίος μυελός (πού βρίσκεται μέσα σέ σωλήνα τής σπονδυλικής στήλης) είναι όργανο των άντανακλαστικών λειτουργιών, δηλαδή διάφορων κινήσεων καί εκκρίσεων πού έκτελούνται χωρίς τή συμμετοχή τής θέλησης.

Τό συμπαθητικό νευρικό σύστημα ρυθμίζει τή λειτουργία των όργάνων (των σπλάχνων καί των άγγείων) του σώματος. Η σημασία του για τίς συναισθηματικές καταστάσεις (συγκινήσεις) είναι μεγάλη.

3. Έρεθισμοί. Ποión καί ένταση των αισθημάτων

Έ ρ ε θ ι σ μ ο ί λέγονται τά φυσικά αίτια πού προκαλούν τή διέγερση των αισθητηρίων όργάνων.

Είναί άλλοτε έ ξ ω τ ε ρ ι κ ο ί, δηλαδή προέρχονται από τόν κόσμο πού μάς περιστοιχίζει· άλλοτε έ σ ω τ ε ρ ι κ ο ί, έχουν τήν πηγή τους στα διάφορα όργανα του σώματός μας. Τά όπτικά λ.χ. αισθήματα προκαλούνται από έξωτερικούς έρεθισμούς, «κυμάνσεις» πού προσβάλλουν τά μάτια μας. Αντίθετα τό αΐσθημα τής πείνας προκαλείται από έσωτερικόν έρεθισμό, τό αίτιο βρίσκεται στό στόμαχό μας.

Οί έρεθισμοί διακρίνονται επίσης σέ ε ι δ ι κ ο ύ ς καί γ ε ν ι κ ο ύ ς. Ειδικοί λέγονται όσοι μπορούν νά επιδράσουν σ' ένα μόνο αισθητήριο όργανο· π.χ. τά ήχητικά κύματα επηρεάζουν μόνο τ' αυτιά μας. Οί γενικοί έρεθίζουν πολλά αισθητήρια όργανα· αυτό λ.χ. συμβαίνει μέ τό ηλεκτρικό ρεύμα: στα μάτια παράγει αΐσθημα φωτός, στό δέρμα αΐσθημα άφης, στή γλώσσα αΐσθημα γεύσης.

Δύο είναι οί ιδιότητες πού ξεχωρίζουν τό ένα αΐσθημα από τό άλλο: τό π ο ι ό ν καί ή έν τ α σ η. Ποión ονομάζουμε τό ιδιαίτερο περιεχόμενο, τό είδος κάθε αισθήματος. Π.χ. τό κόκκινο καί τό γαλάζιο, ως

αισθήματα, έχουν τό ίδιο ποιόν: είναι όπτικά· επίσης τό γλυκό καί τό πικρό: αίσθήματα γευστικά· τό θερμό καί τό ψυχρό: αίσθήματα θερμότητας κ.ο.κ. Αίσθήματα του ίδιου ποιου (φωτός, άφής κτλ.) είναι άλλοτε ισχυρά καί άλλοτε ασθενή· ή διαφορά τους βρίσκεται όχι στο περιεχόμενο, αλλά στην ένταση.

Τό ποιόν των αισθημάτων εξαρτάται καί από τή φύση των έρεθισμών πού τά προκαλούν, κυρίως όμως από τή ειδική ενέργεια των νεύρων πού διεγείρονται καί από τή λειτουργία του μέρους του κεντρικού νευρικού συστήματος όπου μεταβιβάζεται (από τά νεύρα) ή διέγερση. Κάθε δηλαδή αισθητήριο νεύρο καί μέρος του κεντρικού νευρικού συστήματος έχει από τή φύση του προοριστεί νά δέχεται τήν επίδραση όρισμένων έρεθισμών, καί νά αντιδρά κατά όρισμένο τρόπο, ώστε κάθε φορά νά παράγεται αίσθημα όρισμένου ποιου.

Η ένταση των αισθημάτων εξαρτάται κυρίως από τή δύναμη των έρεθισμών πού τά προκαλούν. Όσο ισχυρότερος είναι ο έρεθισμός, τόσο καί ή ένταση του παραγόμενου αισθήματος είναι μεγαλύτερη.

4. Διαίρεση των αισθημάτων

Παλαιότερα πιστεύαμε ότι έχουμε πέντε μόνο αισθήσεις: τήν όραση, τήν άκοή, τήν όσφρηση, τή γεύση καί τήν άφή. Οί νεώτερες όμως φυσιολογικές έρευνες απέδειξαν ότι ο αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος.

Τίς αισθήσεις τίς διαιρούμε σε δύο μεγάλα συστήματα:

- α. Τό σύστημα πού δέχεται έξωτερικούς έρεθισμούς.
- β. Τό σύστημα πού δέχεται έσωτερικούς έρεθισμούς (από τό σώμα μας).

Στό πρώτο κατατάσσονται τρεις κατηγορίες αισθητηρίων όργάνων (ή δεκτών):

- Iη. Δέκτες του δέρματος (αισθητήρια όργανα θερμοκρασίας, πίεσης, πόνου).
- IIη. Δέκτες χημικών έρεθισμών (αισθητήρια όργανα όσφρησης καί γεύσης).
- IIIη. Δέκτες κυμάτων (αισθητήρια όργανα άκοης καί όρασης).

Τά ὄργανα τῆς πρώτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἐπαφῆς.
Τά ὄργανα τῆς τρίτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἀπό ἀπό-
σταση.

Τά ὄργανα τῆς δευτέρας κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς καί ἐπα-
φῆς καί ἀπό ἀπόσταση.

Τό δ ε ύ τ ε ρ ο σύστημα περιλαμβάνει:

- I. Τή μυϊκή αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή θέση καί τήν κί-
νηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος).
- II. Τήν ὀργανική αἴσθηση (αἰσθήματα πείνας, δίψας, κόπωσης, κό-
ρου κτλ.).
- III. Τή στατική αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή μετατόπιση
καί τήν ἰσορροπία).

Ἐπομένως κατά τό ποιόν διακρίνουμε δέκα εἶδη αἰσθημάτων. Τά
ἐξῆς:

Α΄ Αἰσθήματα ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς.

1. Θερμοκρασίας,
2. Πίεσης,
3. Πόνου,
4. Ὁσφρητικά,
5. Γευστικά,
6. Ἀκουστικά,
7. Ὀπτικά.

Β΄ Αἰσθήματα ἀπό ἐσωτερικούς ἐρεθισμούς:

8. Ὁργανικά,
9. Μυϊκά,
10. Στατικά.

Στά κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν θά ἐξετάσουμε τό κάθε εἶδος χω-
ριστά.

ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΔΕΡΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΗΜΙΚΕΣ

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό και τό ψυχρό)

Μιά μόνο αίσθηση δερμική ήξερε ή παλαιότερη Ψυχολογία: τήν αφή. Σήμερα έχει διαπιστωθεί ότι άπάνω στό δέρμα υπάρχουν τέσσερα αισθητήρια όργανα μέ ιδιαίτερα γιά τό καθένα νεύρα: τά όργανα τής θερμότητας, του ψύχους, τής πίεσης και του όνου. Αύτά είναι χωριστά σημεία του δέρματος, όπου απολήγουν τά νεύρα τά ειδικά γιά τό καθέν' από τά τέσσερα είδη αισθημάτων που όνομάσαμε. 'Η διέγερσή τους από όρισμένους έρεθισμούς προκαλεί τά αντίστοιχα αισθήματα. Τό πλήθος και ή διάταξη των σημείων του δέρματος που δέχονται τούς ειδικούς γιά τό κάθε είδος αισθημάτων έρεθισμούς, είναι διαφορετικά στά διάφορα τμήματα τής δερμικής επιφάνειας του σώματος· άλλου τά σημεία αυτά είναι πυκνότερα και άλλου άραιότερα.

'Εάν μέ τή μύτη μολυθιού κεντήσουμε εδώ κι εκεί τό δέρμα μας, έχουμε ξαφνικά αίσθημα ψύχους. Τούτο συμβαίνει επειδή άγγίξαμε σημείο ή σημεία όπου απολήγει τό ειδικό γιά τά αισθήματα του ψύχους νεύρο και τό έρεθίσαμε. 'Εάν επαναλάβουμε τό πείραμα μέ μία ζεστή βελόνη, θα άνακαλύψουμε άπάνω στό δέρμα άλλα σημεία, όπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή ή θερμότητα. 'Εκει απολήγει τό νεύρο τό ειδικό γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. 'Απ' αυτό συμπεραίνουμε ότι υπάρχουν άλλοι δέκτες γιά τά αισθήματα του ψύχους και άλλοι γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. Των πρώτων ό αριθμός είναι μεγαλύτερος. Στο τετραγωνικό εκατοστόμετρο τής επιφάνειας του δέρματος έχουμε κατά μέσον όρο 12 - 13 σημεία γιά τήν αίσθηση του ψυχρού και μόνο 1 - 2 γιά τήν αίσθηση του θερμού. Τά πρώτα μάλιστα είναι πολύ πλησιέστερα προς τήν επιδερμίδα, ενώ τά δεύτερα βρίσκονται βαθύτερα. 'Ο μεγαλύτερος αριθμός και ή θέση των οργάνων που προορίζονται γιά

τήν αίσθηση του ψυχρού, εξηγούν γιατί είμαστε πιο ευαίσθητοι στο κρύο παρά στη ζέση. Αυτή ή ευαισθησία έχει και τη βιολογική της σκοπιμότητα· χρησιμεύει στην προφύλαξη του οργανισμού, αφού τό ψύχος μπορεί να είναι πιο επιζήμιο από τη θερμότητα.

2. Αισθήματα πίεσης (μαλακό – σκληρό, λείο – τραχύ, όξύ – άμβλύ)

Μέ τα ά π τ ι κ ά, πού λέγονται αισθήματα πί ε σ η ς όταν έχουν μεγάλην ένταση, πληροφορούμαστε εάν τό αντικείμενο, πού πιάνουμε ή άκουμπούμε άπάνω του, είναι μαλακό ή σκληρό, λείο ή τραχύ, όξύ ή άμβλύ. Αισθητήρια πού μάς δίνουν τά αισθήματα του είδους τούτου, είναι τά «άπτικά χωρία» του δέρματος, όπου καταλήγουν τά ειδικά για τήν αίσθηση τής άφης νεύρα. Τά «άπτικά χωρία» άλλου είναι πυκνότερα, όπως στή μέσα επιφάνεια των δακτύλων των χεριών μας, και άλλου άραιότερα, π.χ. στή ράχη μας. Στά τριχωτά μέρη του σώματος βρίσκονται κοντά στους θύλακες των τριχών. Ό έρεθισμός πού διεγείρει τά ειδικά γι' αυτή τήν αίσθηση νεύρα, είναι μηχανικός: ή πίεση πού γίνεται άπάνω στο δέρμα μας από τά αντικείμενα πού πλησιάζουμε.

Ό ένταση των άπτικών αισθημάτων εξαρτάται όχι μόνο από τή δύναμη του έρεθισμού πού τά προκαλεί, αλλά και από τήν έκταση τής επιφάνειας του δέρματος πού τόν δέχεται. Όταν όμως ή επιφάνεια του δέρματος πού έρεθίζεται είναι πολύ μεγάλη και ό έρεθισμός άδύνατος και όμοιόμορφος, δέν αισθανόμαστε τίποτε, γιατί τότε δέν παραμορφώνεται τό δέρμα, όπως κατά τόν έρεθισμό μικρών επιφανειών. Έτσι λ.χ. έξηγείται γιατί στο λουτρό δέν αισθανόμαστε τήν πίεση του νερού.

Αισθήματα πίεσης μέ μικρήν ένταση δε διατηρούνται πολύ, άκόμη και όταν εξακολουθεί να ενεργεί ό έρεθισμός πού τά προκάλεσε. Γι' αυτό π.χ. δέν αισθανόμαστε τήν πίεση των έλαφρών φορεμάτων μας. Τά ισχυρά όμως αισθήματα πίεσης έχουν μεγάλη διάρκεια· παύει ό έρεθισμός πού τά προκάλεσε και αυτά συνεχίζονται.

3. Αισθήματα πόνου

Στήν αρχή είχε ύποτεθει ό πόνος δέν είναι αίσθημα, αλλά δυσάρεστη ψυχική κατάσταση πού δημιουργείται από όλα τά αισθη-

ματα μεγάλης έντασης, ιδίως από ισχυρά αισθήματα πίεσης. Παρατηρήθηκε όμως ότι στις παθολογικές περιπτώσεις της αναλγησίας γίνεται αισθητή ή πίεση, όχι όμως και ο πόνος, έστω και αν ο έρεθισμός είναι πολύ δυνατός. Έξάλλου οι φυσιολόγοι ανακάλυψαν απάνω στο δέρμα σημεία που λειτουργούν ως αισθητήρια όργανα του πόνου. Αυτά είναι διαφορετικά από 'κείνα με τα οποία γίνεται αισθητή ή πίεση και ή θερμοκρασία. Όταν και ελαφρά ακόμη τα κεντήσουμε με λεπτή βελόνη ή τρίχα αλόγου, έχουμε αίσθημα πόνου. Αντίθετα δεν πονούμε, εάν κεντήσουμε σημεία του δέρματος που προορίζονται για την αίσθηση του ψύχους και της θερμότητας ή της πίεσης, παρά έχουμε τα αντίστοιχα για την κάθε περίπτωση αισθήματα.

Τά σημεία του πόνου είναι απάνω στο δέρμα πολυπληθέστερα απ' όλα τα άλλα. Σέ επιφάνεια ενός τετραγωνικού εκατοστόμετρου υπολογίζεται ότι υπάρχουν κατά μέσον όρο 100. Ο μεγάλος αριθμός τους είναι πολύ χρήσιμος για την προστασία του οργανισμού. Καί επειδή έχουν την ιδιότητα να διεγείρονται αργότερα από τα άλλα (μέ ταυτόχρονους έρεθισμούς προκαλούνται κατά σειρά: πρώτα αίσθημα πίεσης, έπειτα ψύχους, έπειτα θερμότητας και τελευταία πόνου), δεν αισθανόμαστε τόν πόνου πολύ συχνά.

Οί έρεθισμοί που προκαλούν αισθήματα πόνου είναι μηχανικοί, χημικοί και ηλεκτρικοί.

Αναφέρονται πολλές ποικιλίες πόνου: επικρατέστερη είναι ή διάκριση των πόνων σε όξεις και άμβλεις.

Πόνος προκαλείται και από την ανώμαλη λειτουργία των έσωτερικών οργάνων του σώματος: ή έντασή του, σ' αυτή την περίπτωση, εξαρτάται κυρίως από τόν αριθμό των έρεθιζόμενων νευρικών ινών.

Ιδιαίτερο γνώρισμα των αισθημάτων του πόνου είναι ότι συνοδεύονται από συναισθήματα δυσαρέσκειας: όχι όμως πάντοτε και κατά τόν ίδιο τρόπο. Λ.χ. ελαφρές νύξεις παρά τόν πόνου τους δεν δυσαρεστούν, κάποτε μάλιστα είναι και ευχάριστες. Έξάλλου ένα αίσθημα πόνου γίνεται περισσότερο δυσάρεστο, όταν ξέρουμε ότι θα ένταθει, και λιγότερο δυσάρεστο, όταν ελπίζουμε την ύφεσή του.

4. Αίσθηματα γεύσης

Η γεύση και ή όσφρηση λέγονται αισθήσεις χημικές, γιατί τά αι-

σθητήρια όργανά τους διεγείρονται από χημικούς έρεθισμούς (είναι δέκτες χημοπαθητικοί).

Αισθήματα γεύσης παράγονται, όταν μέ τό σάλιο διαλύονται μέσα στό στόμα ουσίες διαλυτές. Τά αισθητήρια όργανα τής γεύσης είναι οί λεγόμενες γευστικές κάλυκες (έτσι ονομάστηκαν από τό σχήμα τους) καί βρίσκονται στίς έντομές πού περιβάλλουν τίς θηλές τής γλώσσας. Οί κάλυκες αυτές έχουν σχήμα αύγοϋ καί αποτελούνται από μακρουλά κύτταρα. Στήν κορυφή τους υπάρχει άβαθο κοίλωμα, μέσ' από τό όποιο μπαίνουν οί διαλυόμενες μέ τό σάλιο ουσίες καί έρεθίζουν τά ειδικά γιά τή γεύση αισθητήρια νεϋρα πού καταλήγουν εκεί. Αϋτά μεταβιβάζουν τή διέγερση στό αντίστοιχο κέντρο του έγκεφάλου μέ αποτέλεσμα νά παράγεται αίσθημα γεύσης.

Οί γευστικές κάλυκες βρίσκονται κυρίως άπάνω στή γλώσσα: όλόκληρη όμως ή έπιφάνεια τής γλώσσας δέν είναι έξίσου εύαίσθητη σέ γευστικούς έρεθισμούς. Ίδιαίτερη εύαισθησία έχουν οί άκριες, τά πλάγια καί προπάντων τό πίσω μέρος τής έπιφανείας τής. Άλλά καί ό φάρυγγας καί άλλα μέρη του στόματος (π.χ. τά χείλη) μπορούν νά δεχτούν έρεθισμούς γιά γευστικά αισθήματα.

Δέν είναι γευστικά όλα τά αισθήματα πού συνήθως τούς δίνουμε αυτό τό όνομα. Γιατί μαζί μέ τά καθαυτό γευστικά έχουμε ταυτόχρονα καί αισθήματα πίεσης, θερμοκρασίας, καί όσφρησης, καί αυτά τά συγχέουμε μέ τά αισθήματα τής γεύσης. Συχνά ό,τι ονομάζουμε γεύση ενός καρπού ή ποτού είναι ή μυρωδιά του. Για τούτο κάποτε, όταν κλείνουμε τή μύτη κατά τήν κατάποση, παύει ή άηδής γεύση μερικών ουσιών.

Τέσσερις είναι οί κύριες ποιότητες τών αισθημάτων τής γεύσης: τό γλυκό, τό πικρό, τό ξινό καί τό άλμυρό. Όταν ανακατεύονται, διακρίνουμε τήν κάθε ποιότητα, όπως ξεχωρίζουμε καί δύο ήχους πού τούς άκούμε ταυτόχρονα. Ανακατωμένα τό γλυκό καί τό άλμυρό φαίνεται ότι μπορούν νά δώσουν ένα ιδιαίτερο αίσθημα, τό «άηδές».

Είναι πιθανό ότι υπάρχουν χωριστές νευρικές ίνες γιά τό καθένα από τά κύρια αισθήματα τής γεύσης. Τούτο τό συμπεραίνουμε από τό γεγονός ότι δέν γίνονται έξίσου αισθητές σέ όλα τά μέρη τής γλώσσας οί τέσσερις ποιότητες πού όνομάσαμε. Τό γλυκό είναι πολύ αισθητό στήν κορυφή τής γλώσσας, τό πικρό στό πίσω καί άπάνω μέρος τής, τό

άλμυρό στά εμπρός μέρη τῶν χειλιῶν καί τό ξινό στά πλάγια. Ὑπάρχουν οὐσίες πού παράγουν στήν κορυφή τῆς γλώσσας τό αἶσθημα τοῦ γλυκοῦ καί στό πίσω μέρος τῆς τό αἶσθημα τοῦ πικροῦ.

5. Αἰσθήματα ὄσφρησης

Αὐτά παράγονται, ὅταν ἐκτοξευόμενα σωμάτια τῶν οὐσιῶν πού ἐξαερίζονται ἐρεθίσουν τό ὄσφρητικό νεῦρο πού καταλήγει στό βλεννογόνο ὑμένα τῆς μύτης. Τοῦτο μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου καί ὡς ἀποτέλεσμα ἔχουμε αἶσθημα ὄσφρησης.

Στόν ἄνθρωπο ἡ ὄσφρητική χώρα εἶναι πολύ μικρή. Βρίσκεται στό πάνω μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κοιλοτήτων τῆς μύτης. Στό βλεννογόνο ὑμένα τῆς μύτης ὑπάρχουν καί αἰσθητήρια νεῦρα γιά τήν ἀφή καί τή θερμοκρασία. Γιά τοῦτο καί τά αἰσθήματα αὐτά συγχέονται μέ τά καθαυτά ὄσφρητικά, καθώς γίνονται ταυτόχρονα αἰσθητά.

Ἀντίθετα πρὸς τά γευστικά τά αἰσθήματα τῆς ὄσφρησης εἶναι πολλά καί ποικίλα, ἔτσι ὥστε δέν μπορούμε νά τά κατατάξουμε σέ σαφῶς ξεχωρισμένες ποιότητες. Συνήθως διακρίνουμε τίς μυρωδιές σέ «εὐχάριστες» καί «δυσάρεστες» (εὐωδία - δυσωδία) καί τίς ὀνομάζουμε μέ τό ὄνομα τοῦ ἀντικειμένου πού τίς προκαλεῖ: τριαντάφυλλου, κανέλλας, αἰθέρα, βενζίνης κ.τ.λ.

Γεύση καί ὄσφρηση εἶναι αἰσθήσεις σημαντικές γιά τή ζωή. Μέ αὐτές δέν ἀναγνωρίζουμε μόνο τά πράγματα, ἀλλά καί ἐλέγχουμε τίς τροφές καί τόν ἀέρα πού εἰσπνέουμε, καί ἔτσι μπορούμε καί προστατεύουμε τόν ὄργανισμό μας ἀπό ἐπιβλαβεῖς οὐσίες.

Η ΑΚΟΗ ΚΑΙ Η ΟΡΑΣΗ

1. Τό αισθητήριο τής ακοής

Τό αισθητήριο τής ακοής, τό αυτί, είναι πολύ περίπλοκο ὄργανο. Μέ τρία μέρη. Τό ἔξω αυτί ἀποτελεῖται ἀπό τό πτερύγιο καί τόν ἀκουστικό πόρο πού καταλήγει στή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου. Τό μέσο αυτί είναι κοιλότητα πού συγκοινωνεῖ μέ τό στόμα, γεμάτη ἀέρα· σ' αὐτήν ὑπάρχουν τέσσερα κοκκαλάκια: ἡ σφύρα, ὁ ἄκμων, τό φακοειδές καί ὁ ἀναβολέας (ἔχουν ὀνομαστεῖ ἔτσι ἀπό τό σχῆμα τους). Τό παραμέσα αυτί λέγεται (ἀπό τό σχῆμα του πάλι) λαβύρινθος· εἶναι γεμάτο ἀπό ὑγρό, τόν λέμφο, καί περιέχει τούς ἡμικύκλιους σωληνες, τά κυστίδια καί τόν ὑμενώδη κοχλία. Ἀπ' αὐτά μόνο ὁ κοχλίας (τό σχῆμα τοῦ ἔδωσε τό ὄνομα) χρησιμεύει στήν ἀκοή. Στό ἐσωτερικό του ὑπάρχει λεπτότατη μεμβράνη πού ἀποτελεῖται ἀπό κύτταρα ὅπου εἶναι κολλημένο τό εἰδικό γιά τήν ἀκοή αισθητήριο νεῦρο.

Ἡ λειτουργία: Τά σώματα πού παράγουν ἦχο θέτουν σέ παλμική κίνηση τόν ἀέρα. Οἱ δονήσεις τοῦ ἀέρα, τά λεγόμενα ἡχητικά κύματα, εἶναι οἱ ἐρεθισμοί γιά τήν αἴσθηση τής ακοής. Ἀπό τόν ἀκουστικό πόρο μπαίνουν στό ἐσωτερικό τοῦ αὐτιοῦ, φτάνουν ἕως τή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου καί τή δονοῦν. Ἡ κίνηση αὐτή μεταδίδεται μέ τά κοκκαλάκια τοῦ μέσου αὐτιοῦ στό ὑγρό τοῦ λαβύρινθου, στόν λέμφο. Καί ἔτσι οἱ δονήσεις φτάνουν ἕως τή μεμβράνη, πού βρίσκεται στό ἐσωτερικό τοῦ κοχλίου, καί ἐρεθίζουν τό αισθητήριο νεῦρο πού καταλήγει ἐκεῖ. Αὐτό μεταβιβάζει τή διέγερση στά ἐγκεφαλικά κέντρα τής ακοής (ἔδρα τους οἱ κροταφικοί λοβοί) μέ ἀποτέλεσμα νά παραχθεῖ ἀντίστοιχο ἀκουστικό αἶσθημα.

Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι τό πῶς τά ἡχητικά κύματα, γιά νά ἐρεθίσουν τό αισθητήριο νεῦρο τής ακοής, ὑποχρεώνονται νά διασκελίσουν

καί νά χρησιμοποιήσουν ἀλλεπάλληλα ὄργανα πού παρεμβαίνουν στό δρόμο τους. Τό ἕνα μεταφέρει τήν ἐνέργεια στό ἄλλο, ἕως ὅτου ὁ ἐρεθισμός φτάσει στόν τελικό προορισμό του. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει τό νόημα καί τή σκοπιμότητά της· τά ἐνδιάμεσα στοιχεῖα δέν ἐργάζονται μόνο γιά τήν ὑποδοχή καί τό ξεδιάλεγμα τῶν ἠχητικῶν κυμάτων, ἀλλά χρησιμεύουν καί ὡς θώρακας, γιά ν' ἀναχαιτίζουν τόν εἰσβολέα καί νά προσστατεύουν τό αἰσθητήριο ὄργανο ἀπό τοὺς ὑπέρμετρα δυνατοὺς ἐρεθισμούς.

2. Τά ἀκουστικά αἰσθήματα

Τά ἀκουστικά αἰσθήματα διαιροῦνται σέ κρότους καί σέ τόνους (ἤχους). Οἱ κρότοι παράγονται ἀπό ἠχητικά κύματα πολύμορφα (διάφορου μήκους καί πλάτους) καί ἄρρυθμα. Οἱ τόνοι ἀπό κύματα τῆς ἴδιας μορφῆς καί περιοδικά, πού ἐπαναλαμβάνονται δηλαδή κατὰ ἰσόχρονα διαστήματα. Ὄταν θέτουμε σέ παλμική κίνηση τίς χορδές τῶν μουσικῶν ὀργάνων, παράγονται ὁμοίμορφα καί περιοδικά ἠχητικά κύματα, γιά τοῦτο τά ἀκουστικά αἰσθήματα πού μᾶς δίνουν εἶναι τόνοι, ὄχι κρότοι.

Οἱ τόνοι διαφέρουν μεταξύ τους κατὰ τό ὕψος, τή δύναμη καί τήν ἀπόχρωση.

Τό ὕψος τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τή συχνότητα τῶν παλμικῶν κινήσεων (τοῦ σώματος πού γεννᾶ τόν ἤχο), δηλαδή ἀπό τόν ἀριθμό τους, κατὰ δεύτερο λεπτό τῆς ὥρας. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτός, τόσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ τόνος πού παράγεται. Τό κατώτερο ὄριο εἶναι 15 δονήσεις κατὰ 1'' καί τό ἀνώτατο 20.000 (ἄλλοι ἐρευνητές ἀνεβάζουν τό ἀνώτατο ὄριο σέ 50.000). Ὄταν οἱ παλμικές κινήσεις εἶναι λιγότερες ἀπό 15 κατὰ 1'', δέν ἀκούμε τίποτα· πάνω ἀπό 20.000 (ἢ 50.000) προκαλοῦν πόνο καί βλάβη στήν ἀκοή.

Ἡ δύναμη τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τό πλάτος τῶν ἠχητικῶν κυμάτων. Ὅσο πῶ δυνατά χτυποῦμε μιά χορδή, τόσο μεγαλύτερο πλάτος ἔχουν οἱ παλμικές κινήσεις τοῦ ἀέρα πού παράγονται, καί ἐπομένως τόσο μεγαλύτερη ἔνταση θά ἔχει τό ἀκουστικό αἶσθημα πού θά μᾶς δώσει αὐτός ὁ ἐρεθισμός.

Ἡ ἀπόχρωση τοῦ τόνου ὀφείλεται στό πλῆθος καί τή δύναμη τῶν λεγόμενων συνοδευτικῶν ἢ ἀρμονικῶν τόνων. Ὄταν χτυ-

πούμε τή χορδή ενός μουσικού ὄργάνου, δέν παράγεται ἕνας μόνο τόνος, ἀλλά, ἐπειδή ἡ παλμική κίνηση μεταδίδεται σέ ὅλα τά μέρη τοῦ μουσικού ὄργάνου, παράγονται ταυτόχρονα καί πολλοί ἄλλοι τόνοι, ἀσθενέστατοι βέβαια, οἱ λεγόμενοι ἀ ρ μ ο ν ι κ ο ἰ (ὁ κύριος τόνος λέγεται β α σ ι κ ὁ ς). Αὐτοί οἱ συνοδευτικοί τόνοι δίνουν στό βασικό μίαν ιδιαίτερη ἀπόχρωση, ἀνάλογα μέ τό πληθος καί τή δύναμη πού ἔχουν. Ἔτσι, εὐκόλα διακρίνεται ὁ τόνος μι π.χ. τοῦ βιολιοῦ ἀπό τόν ἴδιο σέ ὕψος καί δύναμη τόνου τῆς σάλπιγγας· δέν συνοδεύουν καί τούς δύο τόνους οἱ ἴδιοι κατά τόν ἀριθμό καί τήν ἔνταση ἁρμονικοί, ἀφοῦ τά δύο ὄργανα ἔχουν διαφορετικό κατά τήν ὕλη καί τό σχῆμα ἀντηχείο. Ἡ μεταξύ τῶν δύο μι διαφορά εἶναι διαφορά ὡς πρός τήν ἀπόχρωση.

3. Ἡ ἀκοή αἰσθηση ἀναλυτική

Ἡ ἀκοή εἶναι αἰσθηση ἀναλυτική. Σέ μιά μουσική συναυλία ἀπό τά ὄργανα τῆς ὀρχήστρας παράγονται ταυτόχρονα διάφοροι τόνοι. Τόν καθένα ὁμως κι ἐμεῖς (καί προπάντων ὁ διευθυντής τῆς ὀρχήστρας πού προσέχει στήν ἀκρίβεια καί στό συντονισμό τῶν ὀργάνων) τόν ἀκοῦμε χωριστά, καί μπορούμε νά διακρίνουμε καθαρά τόν ἕναν ἀπό τόν ἄλλο. Δυσκολία (στή μή ἐξασηκμένη ἀκοή) παρουσιάζει μόνο ἡ διάκριση τόνων προκαλούμενων ἀπό παλμικές κινήσεις πού οἱ συχνότητές τους ἔχουν μεταξύ τους σχέση ἐκφραζόμενη μέ μικρούς ἀκέραιους. Τέτοιοι λ.χ. τόνοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀποτελοῦν τή λεγόμενη στή γλώσσα τῆς Μουσικῆς ὁ γ δ ὀ η (ἡ σχέση ἐδῶ εἶναι 1 πρὸς 2), π έ μ π τ η (2 πρὸς 3) καί τ ε τ ἄ ρ τ η (3 πρὸς 4). Τούτους τούς ἀκοῦμε στενά ἐνωμένους. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μιλοῦμε γιά σ υ γ χ ῶ ν ε υ σ η τ ῶ ν τόνων.

4. Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης

Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης, τό μάτι, εἶναι ἕνα λεπτό καί θαυμαστό γιά τήν τελειότητα τῆς κατασκευῆς του ὄργανο. Μοιάζει μέ σκοτεινό φωτογραφικό θάλαμο, καί ὅπωςδῆποτε ἐκτελεῖ ἀνάλογο ἔργο. Οἱ φωτεινές ἀκτίνες (ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις) πού ἐκπέμπονται ἀπό τά φωτιζόμενα ἀντικείμενα, εἶναι ὁ ὀπτικός ἐρεθισμός. Αὐτές μπαίνουν ἀπό τήν κ ὀ ρ η, διαθλῶνται ἀπό τόν κ ρ υ σ τ α λ λ ῶ δ η φακό, πού εἶναι ἀμφίκυρτος καί διαφανής (βρίσκεται πίσω ἀπό τό κυκλικό διά-

φραγμα πού ονομάζεται ἴρις), καθώς και από τὰ ἄλλα διαθλαστικά μέσα τοῦ ματιοῦ, κυρίως ἀπό τὸ ὑέλωδες ὑγρό, πού γεμίζει τὸν πίσω ἀπὸ τὴν ἴριδα θάλαμο, καί φτάνουν στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα. Ὁ χιτῶνας αὐτός (ἀμφιβληστροειδῆς θάπει: μοιάζει μὲ δίκτυ) εἶναι λεπτή μεμβράνη πού ἀπλώνεται στὸ βάθος τοῦ ματιοῦ, καί παίζει τὸ ρόλο τῆς εὐαίσθητης στοῦ φῶς φωτογραφικῆς πλάκας: ἀπάνω του σχηματίζονται τὰ «εἰδῶλα» τῶν ἀντικειμένων. Ὅταν ἐξετάζουμε τὸν ἀμφιβληστροειδῆ στοῦ μικροσκοπίου, βλέπουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλές νευρικές στοιβάδες. Ἐκείνες πού διεγείρονται ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων, εἶναι ἄθροισμα νευρικῶν κυττάρων ἰδιόμορφων· οἱ ἀποφυάδες τους καταλήγουν σὲ σωμάτια διαφορετικά κατὰ τὸ σχῆμα, τὰ λεγόμενα ραβδία καί κωνία· μὲ αὐτὰ συνδέεται τὸ ὀπτικό νεῦρο. Εἶναι πιθανόν ὅτι μὲ τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις (τίς φωτεινές ἀκτίνες) προκαλοῦνται στὰ ραβδία καί στὰ κωνία χημικές μεταβολές πού διεγείρουν τίς ἴνες τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου. Μὲ τὸ νεῦρο τοῦτο μεταδίνεται ἡ διέγερση στοῦ εἰδικό γιὰ τὴν ὄραση ἐγκεφαλικό κέντρο, πού βρίσκεται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἰνιακοῦ λοβοῦ τοῦ ἐγκέφαλου, καί ἔτσι γεννιῶνται τὰ ὀπτικά αἰσθήματα.

Ἡ ὀπτικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα δὲν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη στοὺς ὀπτικούς ἐρεθισμούς. Τῆ μεγαλύτερην εὐαισθησία ἔχει ὁ ἀμφιβληστροειδῆς σὲ ὀρισμένη θέση κοντὰ στὸν πίσω πόλο τοῦ ματιοῦ. Ἡ θέση αὐτὴ ονομάζεται ὠχρή κηλίδα, ἔχει ἔκταση 1 - 2 χιλιοστὸμ. καί ἀποτελεῖται σχεδόν μόνο ἀπὸ κωνία. Εἶναι ἡ θέση τῆς πιό καθαρῆς ὄρασης. Γι' αὐτό, ὅταν παρατηροῦμε, περιστρέφουμε τοὺς βολβούς τῶν ματιῶν μας ἔτσι, ὥστε τὰ «εἰδῶλα» τῶν ἀντικειμένων νὰ σχηματιστοῦν ἀκριβῶς ἀπάνω στὴν ὠχρὴ κηλίδα. Τότε τὰ βλέπουμε μὲ μεγάλη σαφήνεια.

Θὰ ἐπαναλάβουμε καί γιὰ τὸ μάτι ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω (§ 1 τοῦ του τοῦ κεφ.) γιὰ τὸ αὐτί: εἶναι ὄργανο ὑποδοχῆς ἀλλὰ συνάμα καί ἄμυνας τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπέναντι στίς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει ἀλλεπάλληλα διαθλαστικά καί διακριτικά μέσα, πού σκοπὸ ἔχουν νὰ ξεδιαλέγουν τοὺς ἐρεθισμούς, ἀλλὰ καί νὰ ἀναχαιτίζουν τοὺς ὑπέρμετρα δυνατούς, καί ἔτσι νὰ προστατεύουν τὸν ὀργανισμό μας.

5. Ὀπτικά αἰσθήματα: τὰ χρώματα

Τό χρώμα δέν εἶναι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων, ἀλλά ποιότητα τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων. Μέ ἄλλους λόγους: χωρίς τὰ μάτια μας καί τό μηχανισμό τους τὰ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου θά μπορούσαν νά ἔχουν τίς ἄλλες ιδιότητές τους, ὄχι ὅμως καί χρώμα. Παίρνουν χρώμα, ὅταν β λ έ π ο ν τ α ι. Τοῦτο γίνεται ὡς ἐξῆς: Τά ἀντικείμενα πού θρῖσκονται σέ τελείως ἀφώτιστο χῶρο, μᾶς φαίνονται μαῦρα. Τό μ α ὕ ρ ο δέν εἶναι αἶσθημα χρώματος, ἀλλά στέρηση κάθε παρόμοιου αἰσθήματος. Ὅταν φωτιστοῦν (μέ φυσικό ἢ τεχνητό φῶς) πέφτουν ἀπάνω τους ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις. Τά σώματα, ἀνάλογα μέ τή σύστασή τους, ἄλλες ἀπό τίς κυμάνσεις αὐτές τίς ἀπορροφοῦν καί ἄλλες τίς ἀνακλῶν. Οἱ ἀνακλώμενες, ὅταν ἔρχονται στά μάτια μας, ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώννα τους καί, ἀνάλογα μέ τό μήκος τους, προκαλοῦν τό αἶσθημα ὀρισμένου χρώματος. Σέ μήκος κύματος 700 μ.μ. ἀντιστοιχεῖ τό κ ό κ κ ι ν ο χρώμα, 580 μ.μ. τό κ ί τ ρ ι ν ο, 500 μ.μ. τό π ρ ά σ ι ν ο, 480 μ.μ. τό γ α λ ά ζ ι ο κ.ο.κ. Κυμάνσεις μήκους πάνω ἀπό 750 μ.μ. καί κάτω ἀπό 330 μ.μ. δέν ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή, ἐπομένως δέν προκαλοῦν ὀπτικά αἰσθήματα. Ὅταν ἕνα σῶμα ἀνακλᾷ χωρίς διάκριση ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται μόλις φωτιστεῖ, τότε γίνεται ὄρατό ὡς ἄ σ π ρ ο. Τό ἄσπρο εἶναι σύνθεση ὅλων τῶν χρωμάτων· τό ἠλιακό φῶς ἀναλυόμενο πρισματικά ἀποδειχεται ὅτι περιέχει ὅλα τὰ χρώματα. Ἀντίθετα, ὅταν ἕνα σῶμα ἀπορροφᾷ ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται καί δέν ἀνακλᾷ καμιά, εἶναι σάν νά μή φωτίζεται· ἐπομένως μᾶς δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ μαύρου. Γιά τοῦτο, τό ἄσπρο καί τό μαῦρο, καθῶς καί τό φαιό (γκρίζο) πού γίνεται μέ τήν ἀνάμειξή τους, ὀνομάζονται χρωματισμοί ο ὕ δ έ τ ε ρ ο ι.

6. Διάγραμμα τῶν χρωμάτων

Τέσσερα εἶναι τὰ β α σ ι κ ἄ χ ρ ῶ μ α τ α: τό κόκκινο, τό κίτρινο, τό πράσινο καί τό γαλάζιο. Ἀπό τήν ἀνάμειξή τους παράγονται ὅλα τὰ ἄλλα.

Ἀπό τήν ἀνάμειξη:

τοῦ κόκκινου καί τοῦ κίτρινου – τ ὀ πο ρ τ ο κ α λ ί .

Τοῦ κόκκινου καί τοῦ γαλάζιου – τ ὀ πο ρ φ υ ρ ὀ καί τ ὀ μ ῶ β
(i ō δ ε ς).

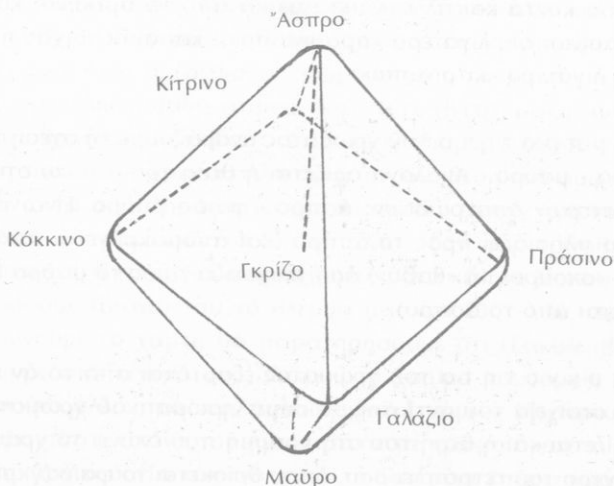
Τοῦ γαλάζιου καί τοῦ πράσινου – τ ὀ γ α λ α ζ ο π ρ ᾶ σ ι ν ο .

Τοῦ πράσινου καί τοῦ κίτρινου – τ ὀ κ ι τ ρ ι ν ο π ρ ᾶ σ ι ν ο .

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐδῶ μιλοῦμε γιά ἀνάμειξη ὄχι χρωστικῶν οὐσιῶν, ἀλλά τῶν χρωμάτων ὡς ὀπτικῶν αἰσθημάτων. Ὡς χρωστικές οὐσίες, ὅταν λ.χ. ἀνακατώνονται τὸ κίτρινο καί τὸ γαλάζιο, μᾶς δίνουν τὸ πράσινο. Ὡς ὀπτικά ὁμως αἰσθήματα δίνουν τὸ φαιό (γκρίζο). Γιά ν' ἀναμείξουμε τὰ χρώματα ὡς αἰσθήματα, μεταχειριζόμαστε τήν ἐξῆς μέθοδο: Σκεπάζουμε ἕνα κυκλικὸ δίσκο μὲ χαρτί π.χ. κόκκινου χρώματος· στό κέντρο τοῦ δίσκου κολλᾶμε ἕνα μικρότερο κυκλικὸ χαρτί χρώματος π.χ. κίτρινου. Ὄταν μὲ εἰδικὸ μηχάνημα περιστρέφουμε γρήγορα τὸ δίσκο, τόν βλέπουμε νά ἔχει χρῶμα πορτοκαλί. Τὸ κόκκινο καί τὸ κίτρινο ἀναμειχθῆκαν ὡς ὀπτικά αἰσθήματα καί μᾶς ἔδωσαν τὸ πορτοκαλί.

Κόκκινο καί πράσινο – κίτρινο καί γαλάζιο μὲ τήν ἀνάμειξή τους ἐξουδετερώνονται ἀμοιβαίᾳ καί δέ δίνουν ἄλλο χρῶμα, ἀλλά τὸ οὐδέτερο φαιό (γκρίζο). Γιά τοῦτο λέγονται σ υ μ π λ η ρ ω μ α τ ι κ ᾶ : συμπληρωματικὸ τοῦ κόκκινου τὸ πράσινο, καί τοῦ πράσινου τὸ κόκκινο· συμπληρωματικὸ τοῦ κίτρινου τὸ γαλάζιο, καί τοῦ γαλάζιου τὸ κίτρινο.

Μποροῦμε λοιπὸν νά κατατάξουμε τὰ χρώματα σ' ἕνα ὀκτάεδρο, γιά νά δείξουμε τίς μεταξύ τους σχέσεις. Ὡς ἐξῆς:

Στις τέσσερις γωνίες του τετράπλευρου που σχηματίζεται στη μέση, τοποθετούμε τα τέσσερα βασικά χρώματα: το κόκκινο απέναντι στο πράσινο, και το κίτρινο απέναντι στο γαλάζιο (διαγώνια). Στη γραμμή που περνάει από το κέντρο του τετράπλευρου (πηγαίνει από τη μία κορυφή του οκτάεδρου, την άπάνω, στην άλλη, την κάτω) τοποθετούμε όλες τις αποχρώσεις του ουδέτερου φαιού (γκρίζου), από το άσπρο έως το μαύρο (κατακόρυφος άξονας). Στο κέντρο είναι η θέση του καθατού φαιού. Σ' αυτό καταλήγουν με την ανάμειξή τους κατά ζεύγη το κόκκινο και το πράσινο, το κίτρινο και το γαλάζιο, το άσπρο και το μαύρο. Στο οκτάεδρο τούτο μπορούν να καταταχθούν όλοι οι χρωματισμοί ανάλογα με τις ιδιότητές τους.

7. 'Ιδιότητες τῶν χρωμάτων

Αυτές είναι τρεις: ἡ π ο ι ό τ η τ α, ἡ λ α μ π ρ ό τ η τ α καὶ ἡ π υ κ ν ό τ η τ α.

Π ο ι ό τ η τ α του χρώματος είναι ἡ σχέση του πρὸς τὰ τέσσερα βασικά. Ἀνάλογα ὀρίζεται ἡ θέση του ἄπάνω στο ὀκτάεδρο τῶν χρωμάτων. Π.χ. τὸ κίτρινοπράσινο κατὰ τὴν περιεκτικότητά του σὲ πράσινο τοποθετεῖται στὴ γραμμὴ πού ἐνώνει τὸ κίτρινο καὶ τὸ πράσινο ἄλλοτε πιὸ κοντὰ καὶ ἄλλοτε πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ πράσινο, καὶ λέγετε πιὸ «πρασινωπὸ», λιγότερο «πρασινωπὸ», καὶ ἀντίστοιχα: πιὸ «κίτρινωπὸ» ἢ λιγότερο «κίτρινωπὸ».

Λ α μ π ρ ό τ η τ α του χρώματος ὀνομάζουμε τὴ σχέση του πρὸς τὸ ἄσπρο - μαύρο. Ἀνάλογα ὀρίζεται ἡ θέση του ἄπάνω στὴν εὐθεία τῶν ουδέτερων ἀποχρώσεων: ἄσπρο - φαιό - μαύρο. Είναι πιὸ «ανοιχτὸ» ὅσο πλησιάζει πρὸς τὸ ἄσπρο (καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ μαύρο)· πιὸ «σκοῦρο» (ἢ «βαθύ») ὅσο πλησιάζει πρὸς τὸ μαύρο (καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ ἄσπρο).

Ἡ π υ κ ν ό τ η τ α του χρώματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἄν καὶ πόσα περιέχει στοιχεῖα του ἀντίστοιχου συμπληρωματικῆς χρώματος. Ἀνάλογα ὀρίζεται καὶ ἡ θέση του στὴ γραμμὴ πού ἐνώνει τὸ χρῶμα τούτου μετὰ τὸ κέντρο του τετράπλευρου, ὅπου βρίσκεται τὸ φαιό (γκρίζο). Γιατὶ

όσο πίο πολύ περιέχει κάτι από τό συμπληρωματικό του, τόσο πλησιάζει πρός τό φαιό (γκρίζο)· όσο λιγότερο, τόσο απομακρύνεται από τό φαιό (γκρίζο), αφού – καθώς είπαμε – ή ανάμειξη τών συμπληρωματικών χρωμάτων μās δίνει τό ουδέτερο φαιό (γκρίζο). Πυκνότερο είναι λοιπόν τό «καθαρότερο» κόκκινο ή κίτρινο· εκείνο πού έχει λιγότερο ανάμειχτεί μέ τό συμπληρωματικό του (πράσινο στήν πρώτη περίπτωση, γαλάζιο στή δεύτερη).

Ή ποιότητα του χρώματος είναι αποτέλεσμα του μήκους των ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων που προκαλούν τό αίσθημα. Ή λαμπρότητα αποτέλεσμα κυρίως του πλάτους αυτών των κυμάτων. Καί ή πυκνότητα εξαρτάται από τό άν ό έρεθισμός που προκαλεί τό αίσθημα, είναι κυμάνσεις μέ τό ίδιο μήκος καί πλάτος (τότε τό χρώμα είναι «καθαρό») ή πλήθος κυμάνσεων διαφορετικού μήκους καί πλάτους (τόπότε τό χρώμα δέν είναι «καθαρό»). – Άς σημειωθεί όμως, ότι καί τό πλάτος των κυμάνσεων επηρεάζει τήν ποιότητα του χρώματος, καί τό μήκος τους τή λαμπρότητά του.

8. Τά φαινόμενα τής αντίθεσης τών χρωμάτων

Είπαμε παραπάνω (§ 6) ότι τά συμπληρωματικά χρώματα, εάν ανάμειχτούν κατά ζεύγη, εξουδετερώνουν τό ένα τό άλλο καί δίνουν τό αίσθημα του φαιού (γκρίζου). Πρέπει όμως νά διευκρινίσουμε ότι τουτο συμβαίνει μόνο όταν οι έρεθισμοί επιδρούν ταυτόχρονα στήν ίδια θέση του άμφιβληστροειδή χιτώννα, γιατί τότε γίνεται μείξη των χρωμάτων ως αισθημάτων. Αντίθετα, όταν οι έρεθισμοί επιδρούν διαδοχικά, ή είναι ταυτόχρονοι αλλά όχι στήν ίδια θέση του άμφιβληστροειδή χιτώννα, τά συμπληρωματικά χρώματα δέν εξουδετερώνουν, αλλά δυναμώνουν ή προκαλούν τό ένα τό άλλο. Εάν π.χ. τοποθετήσουμε ένα κόκκινο χαρτί τετραγωνικού σχήματος στο κέντρο δίσκου γκριζου, προσηλώσουμε άπάνω του τό βλέμμα μας επί 20΄ - 30΄ καί έπειτα απομακρύνουμε τό χαρτί, θά παρατηρήσουμε ότι εξακολουθοΰμε νά τό βλέπουμε στο κέντρο του δίσκου, τό χρώμα του όμως δέν είναι πλέον κόκκινο αλλά πράσινο. Δηλαδή, ενώ έπαψε ό εξωτερικός έρεθισμός, παραμένει ή εικόνα του αντικειμένου μέ χρώμα όμως συμπληρωματικό του άρχικού. (Τό κόκκινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα πράσινο, καί

τό πράσινο κόκκινο· τό κίτρινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα γαλάζιο, και τό γαλάζιο κίτρινο). 'Η εικόνα αυτή όνομάζεται με τ ε ί κ κ α σ μ α*.

Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τούς ούδέτερους χρωματισμούς. "Όταν προσηλώνουμε τό βλέμμα μας επί 20'' - 30'' άπάνω σέ μιά μαύρη μορφή σέ άσπρο φόντο και έπειτα κοιτάζουμε μιά άσπρη έπιφάνεια, ξαναβλέπουμε τή μορφή, αλλά τώρα είναι φωτεινή και τό φόντο σκοτεινό. Στην περίπτωση αυτή τό μετείκασμα μοιάζει μέ τό άρνητικό μιάς φωτογραφικής πλάκας.

'Εκτός άπό τή διαδοχική ύπάρχουν δύο άκόμη αντίθεσεις όπτικων αισθημάτων: ή σ ύ γ χ ρ ο ν η, και ή ά ν τ ί θ ε σ η τής λ α μ π ρ ό τ η τ α ς.

"Όταν στό κέντρο δίσκου κ ό κ κ ι ν ο υ στό χρώμα τοποθετήσουμε φύλλο χαρτιού γκρίζου, σκεπάσουμε όλόκληρο τό δίσκο μέ πολύ λεπτό διάφανο χαρτί (για νά μή φαίνεται καθαρό τό περιγράμμα του σκεπασμένου φύλλου) και κοιτάζουμε προσηλωμένοι τό δίσκο επί μερικά δευτερόλεπτα, θά παρατηρήσουμε ότι τό γκρίζο χαρτί παίρνει μιά π ρ ά σ ι ν η άπόχρωση. 'Εάν ό δίσκος έχει χρώμα πράσινο, ή άπόχρωση θά είναι κόκκινη. 'Ομοίως στόν κίτρινο δίσκο είναι γαλάζια, και στό γαλάζιο δίσκο κίτρινη. Οι χρωματισμένες δηλαδή έπιφάνειες έχουν τήν τάση νά προκαλούν τριγύρω τους τά χρώματα τά συμπληρωματικά πρός τό δικό τους. Τοῦτο είναι τό φαινόμενο τής σύγχρονης αντίθεσης.

'Η αντίθεση τής λαμπρότητας παρουσιάζεται στην έξής περίπτωση: 'Εάν πάρουμε δύο φύλλα χαρτιού γκρίζου (τής ίδιας πυκνότητας) και τά τοποθετήσουμε τό ένα άπάνω σέ φόντο μαύρο, τό άλλο άπάνω σέ φόντο άσπρο, θά παρατηρήσουμε ότι τό πρώτο φύλλο φαίνεται πίο

---

* Τό μετείκασμα παίζει σημαντικό ρόλο στην όρασή μας. "Όταν πάψει ό έξωτερικός έρεθισμός, δέ σταματά άμέσως ή διέγερση των κυττάρων του άμφιβληστροειδή χιτώνα· αυτά εξακολουθούν επί 1/10 περίπου του 1'' νά διεγείρονται, μέ αποτέλεσμα νά συνεχίζεται τό όπτικό αίσθημα ως μετείκασμα. Αυτός είναι ό λόγος πού δέν ξεχωρίζουμε τή μιά εικόνα άπό τήν άλλη, όταν μάς προβάλλονται σέ μιάν όθόνη μέ χρονικήν άπόσταση μεταξύ τους μικρότερη από 1/10 του 1''. Τοῦτο συμβαίνει λ.χ. στόν κινηματογράφο· εκεί μάς παρουσιάζονται μέ μεγάλη ταχύτητα οι άλληλάλληλες εικόνες μιάς σκηνής, και έτσι δέν προφταίνουμε νά ιδούμε τή μιά χωριστά άπό τήν άλλη, αλλά έχουμε τήν εντύπωση ενιαίας εικόνας σέ συνεχή κίνηση.

«άνοιχτό» γκριζο, τό δεύτερο πιά «σκούρο» (βαθύ). Τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή τό μαῦρο, ὅπως καί τό ἄσπρο φόντο, προκαλεῖ τό συμπληρωματικό του χρώμα, αὐτό ἐνώνεται μέ τό γκριζο τοῦ χαρτιοῦ καί μεγαλώνει ἢ μικραίνει τή λαμπρότητά του.

Στό φαινόμενο τῆς ἀντίθεσης ὀφείλεται ἡ σαφήνεια μέ τήν ὁποία διαγράφεται τό περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων πού βλέπουμε· χάρη σ' αὐτήν ξεχωρίζουμε καθαρά μέ τήν ὄραση τό ἓνα ἀντικείμενο ἀπό τό ἄλλο. Γιατί δέν ἀφήνει νά γίνεται μαλακά καί ἀδιόρατα ἡ μετάβαση ἀπό τή μίαν ἀπόχρωση στήν ἄλλη, κι ἔτσι νά σβήνουν τά «σύνορα» τῶν πραγμάτων· καθώς ἐμφανίζεται τό συμπληρωματικό χρώμα ἐμποδίζει τή σύγχυση.

9. Ἡ ἀχρωματοψία

Ἀχρωματοψία ὀνομάζουμε τήν πάθηση ὅπου ὁ ἄρρωστος δέ βλέπει τά χρώματα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι.

Δύο εἶναι τά εἶδη τῆς: ἡ γ ε ν ι κ ἡ καί ἡ μ ε ρ ι κ ἡ ἀχρωματοψία. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἄρρωστος βλέπει ὅλα τά χρώματα σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου), ἀπό τό ἄσπρο ἕως τό μαῦρο. Ἡ πάθηση εἶναι σπάνια· συνηθέστερη εἶναι ἡ δεύτερη: ἡ μερική ἀχρωματοψία. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἄρρωστος δέ βλέπει ὅπως ἐμεῖς τό κόκκινο καί τό πράσινο, ἢ τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα. Ἡ ἀναίσθησία ἀπέναντι στό πρῶτο ζευγάρι χρωμάτων εἶναι συνηθέστερη (4 - 5% τῶν ἀνδρῶν πάσχουν ἀπ' αὐτήν· στίς γυναῖκες παρουσιάζεται σπανιότερα) καί λέγεται δ α λ τ ο ν ι σ μ ό ς, ἀπό τό ὄνομα τοῦ Ἑγγλου φυσικοῦ John Dalton (1766 - 1844) πού ἔδωσε πρῶτος τήν ἀκριβή περιγραφή τῆς. Ὅσοι πάσχουν ἀπό δαλτονισμό αἰσθάνονται τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι, τό κόκκινο ὅμως καί τό πράσινο τά βλέπουν σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Πάντως ἡ ἀχρωματοψία (ιδίως ἡ μερική) δέ γίνεται σοβαρό ἐμπόδιο στή ζωή ἐκείνων πού τήν ἔχουν· ἡ ὄρασή τους διακρίνει τίς χρωματικές διαφορές τῶν ἀντικειμένων μέ τό δικό της τρόπο. Γι' αὐτό ἄλλωστε οἱ ἴδιοι δέν ἔχουν ἐπίγνωση τῆς ἐλαττωματικότητάς τους.

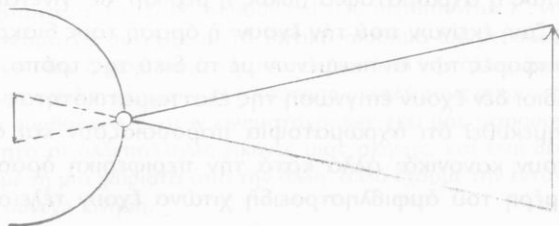
Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ἀχρωματοψία παρουσιάζουν καί οἱ ἄνθρωποι πού βλέπουν κανονικά· ἀλλά κατά τήν περιφερική ὄραση. Μόνο τά κεντρικά μέρη τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα ἔχουν τέλειαν εὐαισθησία

στά χρώματα. Οι προς την περιφέρεια ζώνες είναι άπέναντι στά χρώματα τυφλές. Οι όπτικοί έρεθισμοί που πέφτουν στις ζώνες αυτές, προκαλούν αισθήματα ουδέτερων χρωματισμών (της κλίμακας άσπρο - φαιό - μαύρο). Άνάμεσα σε αυτές και τίς κεντρικές θέσεις του άμφιβληστροειδή υπάρχει διάμεση ζώνη, όπου παρατηρείται μερική άχρωματοψία. Οι τρεις περιοχές δέν είναι μέ πολλή σαφήνεια χωρισμένες. Τά φαινόμενα αυτά διαφεύγουν την προσοχή μας εξαιτίας της συνήθειας που έχουμε να προσέχουμε πάντοτε ό,τι βλέπουμε μέ την κεντρική όραση.

Έχει από μερικούς φυσιολόγους διατυπωθεί ή υπόθεση ότι ή άχρωματοψία σχετίζεται μέ τό πλήθος, την κατανομή και τή λειτουργία των ρ α β δ i w n και των k w n i w v , στά όποια (όπως είπαμε στην § 4) καταλήγουν οι άποφράδες των νευρικών κυττάρων του άμφιβληστροειδή χιτώνα. Τά ραβδία φαίνεται ότι είναι τό όργανο μέ τό όποιο βλέπουμε, όταν τά όρατά αντικείμενα φωτίζονται παραπολύ αδύνατα. Μέ τή διέγερσή τους προκαλούνται αισθήματα όχι χρωμάτων, αλλά μόνον διάφορων άποχρώσεων του φαιού (γκρίζου). Για τούτο, στό άμυδρο φώς δέ διακρίνουμε τά χρώματα, και όλα μάς φαίνονται λιγότερο ή περισσότερο γκρίζα. Μέ τό δυνατό φωτισμό παύουν να λειτουργούν τά ραβδία, και ή όραση γίνεται μέ όργανο τά κωνία, όποτε έχουμε αισθήματα χρωμάτων. Υποτίθεται λοιπόν ότι σε όσους πάσχουν από άχρωματοψία τά ραβδία δεσπόζουν (όπως κατά την περιφερική όραση του κανονικού ανθρώπου) και τά κωνία άδρανοούν (ή λειτουργούν άνώμαλα).

10. Πώς δέν βλέπουμε ανάποδα τά αντικείμενα

Άφού οι φωτεινές άκτίνες που εκπέμπονται από τά φωτιζόμενα αντικείμενα, για να φτάσουν στον άμφιβληστροειδή χιτώνα, διασταυρώνονται στό κεντρικό σημείο της κυρτής επιφάνειας των ματιών μας και περνούν από την κόρη στό βάθος τους, τά είδωλα των πραγμάτων που βλέπουμε πρέπει να σχηματίζονται εκεί ανάποδα, κατά τό έξής σχήμα:

Ἡ σκέψη αὐτὴ θέτει τὸ ἐρώτημα: πῶς, παρά τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀντικείμενα ἐντυπώνονται ἀνάστροφα (τὰ «ἀπάνω» «κάτω» καί τὰ «κάτω» «ἀπάνω», τὰ «δεξιὰ» «ἀριστερά» καί τὰ «ἀριστερά» «δεξιὰ»), ἐμεῖς τὰ βλέπουμε «σωστά»; Ὅσοι ὅμως διατυπώνουν αὐτὴ τὴν ἀπορία, λησμονοῦν ὅτι ἡ ἀ ν τ ῖ λ η ψ η (ὅπως ἐξηγήσαμε στὸ κεφ. 10) τελείται ὄχι μόνο μὲ μιάν αἴσθηση, ἀλλὰ μὲ ὀλόκληρο τὸν αἰσθητηριακὸ ὄπλισμό τῆς συνείδησης, καί συνάμα μὲ τὴ σύμπραξη τῆς μνήμης καί τῆς κριτικῆς λειτουργίας. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς λοιπόν (καί μάλιστα νωρὶς ὄχι μόνο στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καί στὴ ζωὴ τοῦ γένους, «ὄντογενετικά» λοιπόν καί «φυλογενετικά») τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ «ἐκπαιδεύονται» κατὰ κάποιον τρόπο καί μὲ τὴ συνήθεια ἀποκτοῦν τὶς τ ῖ μ ἔ ς θ ἔ σ η ς π οῦ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν καθιερωμένη ὄψη τῆς πραγματικότητας. Ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ ἓνα εἶδος ἀ γ ω γ ῆ ς τῶν ματιῶν μας νὰ βλέπουν «ἀπάνω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῆς κεφαλῆς μας, «κάτω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῶν ποδιῶν μας, «δεξιὰ» πρὸς τὸ δεξιὸ μας χέρι, «ἀριστερά» πρὸς τὸ ἀριστερὸ – σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπὸ τὶς ἄλλες αἰσθήσεις, καί γενικὰ ἀπὸ τὴν πείρα (τὴ δική μας καί τῶν συνανθρώπων μας).

Τὴν ἀπόδειξη μᾶς ἔχει δώσει ἓνα πείραμα πού ἔκανε ἀπάνω του ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος George Stratton: Κράτησε κλειστὸ τὸ ἓνα του μάτι καί φόρεσε στὸ ἄλλο ἓνα φακὸ πού ἀναποδογύριζε τὰ εἶδωλα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ. Στὴν ἀρχὴ ἔβλεπε ἀνάστροφα τὰ ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός του. Ἐπειτα ὅμως ἀπὸ μερικές ἡμέρες ἡ ὄρασή του προσαρμόστηκε οἷς νέες συνθήκες καί παρά τὴν παρέμβαση τοῦ φακοῦ ἔβλεπε τὰ πράγματα «σωστά» – τὰ «ἀπάνω» ἀπάνω, τὰ «κάτω» κάτω, τὰ «δεξιὰ» δεξιὰ καί τὰ «ἀριστερά» ἀριστερά. Καί ὅταν ὅμως ἀργότερα ἀφαίρεσε τὸν τεχνητὸ ὄπλισμό τοῦ ματιοῦ του, ὁ Stratton ἄρχισε πάλι νὰ βλέπει τὸν κόσμον ἀνάποδα, μόνο γιὰ λίγο ὅμως: γρήγορα ἡ ὄρασή του ξαναγύρισε οἷς παλαιές τῆς συνήθειες.

ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ ΜΑΣ

1. Όργανικά αισθήματα

Όργανικά λέγονται τα αισθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἐσωτερική κατάσταση τοῦ σώματός μας. Τέτοια εἶναι ἡ πείνα καί ἡ δίψα, ἡ ἀκμὴ τῶν δυνάμεων καί ἡ κόπωση, ὁ κόρος καί ἡ στενοχώρια (ἀπό δύσπνοια, καρδιακή πάθηση κ.τ.λ.) καί ἄλλα. Σπουδαιότερα θεωροῦνται ἡ πείνα, πού γίνεται αἰσθητὴ στό στομάχι, καί ἡ δίψα, πού τήν αἰσθανόμαστε στή γλῶσσα, στόν οὐρανίσκο καί στό λάρυγγα.

Ἡ βιολογική σκοπιμότητα τῶν ὀργανικῶν αἰσθημάτων εἶναι φανερή: αὐτά μᾶς εἰδοποιοῦν γιά τίς ἀνωμαλίες πού παρουσιάζονται στά ὄργανα τοῦ σώματός μας καί μᾶς παρακινοῦν (ὅπως καί τὰ αἰσθήματα τοῦ πόνου) νά προνοήσουμε ἐγκαιρα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς κανονικῆς λειτουργίας τους. Ἐχουν ἐπίσης μεγάλη σημασία καί γιά τή συναισθηματική μας ζωὴ (καθὼς θά ἰδοῦμε στά ἐπόμενα, μέρος Δεύτερο, κεφ. 1ο, § 2).

Δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἐάν ὑπάρχουν εἰδικά αἰσθητήρια γιά τὰ ὀργανικά αἰσθήματα.

2. Μυϊκά αἰσθήματα

Εἶναι ἐκεῖνα πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τή θέση τῶν μελῶν τοῦ σώματός μας, τίς κινήσεις τους καί τήν ἀντίστασή τους ἀπέναντι στά ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (π.χ. ὅταν προσπαθοῦμε νά σηκώσουμε ἓνα βᾶρος). Χάρη στά μυϊκά αἰσθήματα μπορούμε μέ κλειστά μάτια νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τίς κινήσεις τῶν χεριῶν, τῶν ποδιῶν, τῆς κεφαλῆς καί τῶν λοιπῶν μελῶν μας. Ὅτι

τοῦτο τό ὀφείλουμε σέ ἰδιαίτερην αἴσθηση, τό βεβαιωνόμαστε ἀπό τίς παθολογικές περιπτώσεις ὅπου ὁ ἄρρωστος ὅταν δέν βλέπει, κινεῖ π.χ. τόν βραχίονά του ἀλλά δέν μπορεῖ νά καθορίσει τή θέση καί τίς κινήσεις του. Γι' αὐτό καί τόν ἀφήνει ἐπί μακρό χρόνο σέ στενόχωρες θέσεις πού δίνει στό χέρι του ὁ γιατρός.

Τά εἰδικά γιά τά μυϊκά αἰσθήματα αἰσθητήρια βρίσκονται στούς μῦς, στούς τένοντες καί στίς ἀρθρώσεις.

Ἡ σημασία τους γιά τήν ὑγεία καί τήν προστασία τοῦ σώματος εἶναι φανερή.

3. Στατικά αἰσθήματα

Μέ τά σ τ α τ ι κ á αἰσθήματα μαθαίνουμε πῶς εἶναι τοποθετημένο ἢ πῶς κινεῖται (ὄχι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό μέλος ἀλλά ὁλόκληρο) τό αῶμα μας, ἐάν ἰσορροπεῖ ἢ ὄχι.

Στήν περίπτωση αὐτή αἰσθητήρια ὄργανα εἶναι οἱ ἡ μ ι κ ῶ κ λ ι ο ι σ ω λ ῆ ν ε ς καί τά λ ι θ ο φ ὄ ρ α κ υ σ τ ῖ δ ι α πού βρίσκονται στό μέσα μέρος τῶν αὐτιῶν. Στήν ἀρχή οἱ φυσιολόγοι ὑπέθεταν ὅτι καί τά ὄργανα αὐτά μαζί μέ τόν κ ο χ λ ῖ α χρησίμευαν γιά τή λειτουργία τῆς ἀκοῆς. Ὅταν ὅμως πειραματικά ἀφαιρέθηκαν ἀπό ζῶα καί παρατηρήθηκαν οἱ ἀνωμαλίες πού ἐπακολούθησαν, ἀποδείχτηκε ὅτι σ' αὐτά ὀφείλονται τά στατικά αἰσθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἰσορροπία τοῦ σώματος, τή θέση καί τίς κινήσεις του.

Οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες εἶναι τρεῖς καί ἔχουν μέ τέτοιο τρόπο τοποθετηθεῖ, ὥστε ν' ἀποτελοῦν τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδα πού ἀντιστοιχοῦν στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου (μήκος, πλάτος καί βάθος). Οἱ σωληνες αὐτοί εἶναι γεμάτοι ἀπό λεμφατικό ὑγρό καί ἀπό τά τοιχώματά τους φυτρώνουν τριχίτσες πού εἰσδύουν μέσα στό ὑγρό. Ὅταν κινούμαστε πρὸς τά ἔμπρός, τό λεμφατικό ὑγρό τοῦ ὀριζόντιου σωλήνα ἐξαιτίας τῆς ἀδράνειας φέρεται πρὸς τά πίσω καί πιέζει τίς τριχίτσες πού βρίσκονται σ' ἐκεῖνο τό μέρος· αὐτές διεγείρουν ἕνα εἰδικό αἰσθητήριο νεῦρο, καί ἔτσι ἀντιλαμβανόμαστε τήν κίνηση πού ἔκανε τό σῶμα μας, ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού ἔχουμε κλειστά τά μάτια καί ἄλλοι μᾶς μετακινοῦν (π.χ. ὅταν βρισκόμαστε μέσα σέ κινούμενο ἀνελκυστήρα ἢ σέ ταλαντευόμενο πλοῖο). Τό ἴδιο συμβαίνει καί κατά τίς κινήσεις τοῦ

αύματός μας προς τά άπάνω καί προς τά κάτω, ή προς τά δεξιά καί προς τά άριστερά, άλλα στους άλλους δύο σωληνες.

Τών λιθοφόρων κυστιδίων ή λειτουργία είναι πιθανότατα ή έξης: Μέσα σέ κάθε κυστιδιο ύπάρχει στερεό σωματίο πού όνομάζεται ώ τ ό λ ι θ ο ς καί στηρίζεται πάλι άπάνω σέ τριχίτσες. Οί κινήσεις του σώματος μεταβάλλουν τή θέση τών ώτολίθων στή σχέση τους μέ τίς τριχίτσες, καί έτσι προκαλείται νευρική διέγερση πού μέ ειδικά νεύρα μεταβιβάζεται στά αντίστοιχα έγκεφαλικά κέντρα (στόν προμήκη μυελό καί στήν παρεγκεφαλίδα). Έκεί γίνεται αίσθητή καί ρυθμίζεται ή ισορροπία του σώματος.

Έτσι έξηγεΐται τό φαινόμενο ότι κουφοί χωρίς λαθύρινθο (στ' αύτιά) δέν αισθάνονται τόν ήλιγο πού παθαίνουν οί κανονικοί άνθρωποι όταν στριφογυρίζουν πολλές φορές· ούτε, βυθισμένοι στό νερό, μπορούν νά προσδιορίσουν τή θέση του σώματός τους. Ό λόγος είναι ότι δέν ύπάρχει σ' αυτούς όργανο γιά στατικά αισθήματα.

Τή σημασία τών ώτολίθων μέσα στό αισθητηριακό σύστημα απέδειξε ό Γερμανός φυσιολόγος Α. Kneide (1906) μέ τό έξης πείραμα:

Οί καρβίδες χάνουν μερικές φορές τούς ώτολίθους τους καί άποκτούν άλλους από τά ύλικά του περιβάλλοντός τους. Ό Kneide στό έργαστήριό του πέτυχε τά πειραματόζώά του νά βάλουν στή θέση τών χαμένων ώτολίθων τους σφαιρίδια από σίδηρο. Όταν έπειτα πλησίαζε ένα μαγνήτη στή μία πλευρά του ζώου, εκείνο γύριζε από τήν άλλη, έπειδή είχε τό αίσθημα ότι έπεφτε προς τή διεύθυνση του μαγνήτη. Εάν τά σφαιρίδια, αντί νά βρίσκονται μέσα, ήσαν κολλημένα απέξω στήν κεφαλή του, τό ζώο ή έμενε άδιάφορο στήν έλξη του μαγνήτη, ή συρότανε παθητικά προς αυτόν. Έπομένως τά αισθήματα τής κίνησης καί τής ισορροπίας του σώματός του τά είχε μέ τήν παρέμβαση τών ώτολίθων (τών φυσικών ή τών τεχνητών) πού έθεταν σέ διέγερση τό αντίστοιχο αισθητήριο νεύρο.

ΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. 'Η προσαρμογή

'Η πειραματική ψυχολογική έρευνα τών σχέσεων μεταξύ έρεθισμών και αισθημάτων έχει καταλήξει σέ αξιοσημείωτα πορίσματα, πού εξηγούν τή στάση του οργανισμού άπέναντι στό περιβάλλον και διαφωτίζουν άπ' αύτή τήν πλευρά τόν ψυχικό μας βίο. 'Ιδού μερικά:

Διαπιστώθηκε ότι οί αισθήσεις μας λειτουργούν μέ τέτοιο τρόπο, ώστε ν' αντιλαμβανόμαστε τελειότερα ό,τι κινείται και μεταβάλλεται παρά τό άκίνητο και αναλλοίωτο. "Όταν λ.χ. οί εικόνες τών αντικειμένων σχηματίζονται όχι στό κέντρο του άμφιβληστροειδή χιτώνα (δηλαδή στή θέση τής σαφέστατης όρασης) αλλά στήν περιφέρεια, και τά αντικείμενα πού βλέπουμε μένουν άκίνητα, δέν μπορούμε νά αντιληφθούμε τό μέγεθος τους ούτε νά προσδιορίσουμε μέ ακρίβεια σέ τί άπόσταση βρίσκονται. 'Αντίθετα, όταν κινούνται, τά αντιλαμβανόμαστε μέ εύκολια και σαφήνεια, ακόμα και μέ τήν περιφερική όραση. "Όστε μικρό μόνο μέρος του άμφιβληστροειδή χιτώνα προορίζεται γιά τήν αντίληψη άκίνητων, ενώ όλόκληρος έχει τήν ιδιότητα νά αντίδρα σέ έρεθισμούς πού προέρχονται άπό κινούμενες μορφές. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τίς άλλες μεταβολές. "Όταν λ.χ. προσηλώσουμε τό βλέμμα μας άπάνω σέ μία και τήν ίδια θέση, πού φωτίζεται σταθερά και μέ τήν ίδια ένταση, θά παρατηρήσουμε ότι σιγά - σιγά εξαφανίζονται όλες οί διαφορές λαμπρότητας και χρωμάτων: τό σκοτεινό φωτίζεται, αντίθετα τό λαμπρό σκοτεινιάζει και τά χρώματα πηγαίνουν πρós τό γκριζό. Δηλαδή τά μάτια μας έξοικειώνονται στήν επίδραση του φωτός και δέν αντιδρούν πιά στίς διαφορές.

Τό φαινόμενο τούτο λέγεται π ρ ο σ α ρ μ ο γ ή.

'Η προσαρμογή παρατηρείται όχι μόνο στήν όραση, αλλά και στίς

Άλλες αισθήσεις: περισσότερο στις αισθήσεις της θερμότητας και της πίεσης και στην όσφρηση, ελάχιστα στην ακοή. "Όταν μπαίνουμε σε δωμάτιο κλειστό, αισθανόμαστε τη μυρωδιά του: έπειτ' από λίγο δέ μας μυρίζει τίποτα – προσαρμόστηκε ή όσφρησή μας. 'Επίσης, μόλις τό βάζουμε, αισθανόμαστε τό βάρος του καπέλου μας: έπειτα δέν τό νιώθουμε πιά – έγινε κι' έδω προσαρμογή.

Μέ τήν προσαρμογή τών αισθητηρίων όργάνων μας στους έρεθισμούς του περιβάλλοντος, τό σταθερό και άμετάβλητο χάνουν σιγά-σιγά τήν αξία τους γιά τήν αντίληψή μας, ενώ αντίθετα τό νέο και διαφορετικό γίνονται αισθητά μέ μεγαλύτερη ένταση. 'Η βιολογική σκοπιμότητα αύτης τής τακτικής είναι φανερή: ό όργανισμός μας έχει πολύ μεγάλη ανάγκη νά αντιλαμβάνεται άμέσως τό νέο και άπροσδόκητο, γιατί άπ' αυτά συνήθως άπειλείται, εάν δέν προλάβει νά αντιδράσει, ενώ τό παλαιό και άμετάβλητο τόν ενδιαφέρουν λιγότερο ή καθόλου, άφού άπ' αυτά δέν μπορεί πιά νά διατρέξει κίνδυνο.

2. 'Ο νόμος του Weber

Γιά κάθε είδος έντυπώσεων πρέπει ό έρεθισμός, ό ικανός νά διεγείρει τό αντίστοιχο αισθητήριο όργανο, νά ύπερβεί όρισμένην ελάχιστη τιμή έντασης, γιά νά κατορθώσει νά προκαλέσει αίσθημα. Τοúτο τό επιβεβαιώνει ή καθημερινή πείρα. Φωνές λ.χ. στό περιβάλλον μας, πού είναι παραπολύ αδύνατες, δέν ακούγονται: και ύπάρχουν πιέσεις άπάνω στό δέρμα μας, μέ τόσο μικρήν ένταση, πού δέν γίνονται αισθητές. 'Η ελάχιστη τιμή έντασης του έρεθισμού πού μπορεί νά δώσει αίσθημα όνομάζεται, στή γλώσσα τής επιστήμης, κ α τ ώ φ λ ι. Τό κατώφλι τοúτο, πού άποτελεί τό μέτρο ευαισθησίας του κάθε αισθητηρίου όργάνου (όσο χαμηλότερο είναι γιά ένα όργανο, τόσο τό όργανο τοúτο έχει μεγαλύτερη ευαισθησία), είναι διαφορετικό γιά τίς διάφορες αισθήσεις και ποικίλλει κατά τούς όργανισμούς – ό άλφα μπορεί νά έχει μεγαλύτερη ευαισθησία άπό τόν βήτα στήν όσφρηση π.χ. ή στήν αίσθηση τής θερμότητας.

Κ α τ ώ φ λ ι δ ι α φ ο ρ ά ς λέγεται τό μέγεθος (ή ελάχιστη τιμή) πού πρέπει νά έχει ή διαφορά έντασης δύο όμοειδών έρεθισμών, γιά νά προκαλέσουν δύο χωριστά αισθήματα. "Όταν λ.χ. βρισκόμαστε σε δω-

μάτιο πού φωτίζεται από ένα κερί, και ανάψουμε ένα δεύτερο κερί, άμεσαως θά άντιληφθοϋμε τή διαφορά στόν φωτισμό. Έάν όμως τό δωμάτιο φωτίζεται από έκατό κεριά και προστεθεί σ' αυτά άκόμη ένα, μέ όλο πού και σ' αυτή τήν περίπτωση ή ένταση του φωτισμού αύξήθηκε άντικειμενικά τόσο όσο και στήν προηγούμενη (κατά μία μονάδα), δέν θά αιστανθοϋμε καμιά διαφορά. Τά άστέρια τά βλέπουμε τή νύχτα όχι όμως και τήν ήμέρα, άν και ή άκτινοβολία τους παραμένει νύχτα - μέρα ή ίδια. Επίσης τόν ήχο του ρολογιού τόν άκούμε μόνο όταν επικρατεί τριγύρω ήσυχία· στο θόρυβο δέν τόν άκούμε. Κ.ο.κ. Από τά παραδείγματα αυτά συμπεραίνουμε ότι μία και ή ίδια αύξηση έντασης του έρεθισμού άλλοτε γίνεται και άλλοτε δέν γίνεται αισθητή. Η πειραματική έρευνα έδειξε ότι, όσο πιά δυνατός είναι ένας έρεθισμός, τόσο περισσότερο πρέπει νά αύξηθεί ή δύναμή του, γιά νά γίνει αισθητή κάποια διαφορά. Μέ άλλα λόγια:

Η αύξηση τής δύναμης ενός έρεθισμού, γιά νά προκαλέσει αισθητήν αύξηση στήν ένταση του αισθήματος, πρέπει νά είναι άνάλογη πρός τόν άρχικό έρεθισμό.

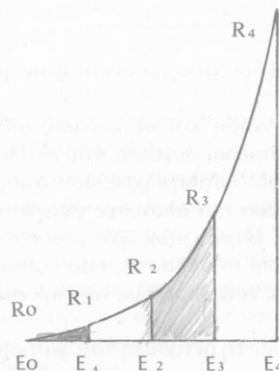
Αυτόν τό νόμο τόν διατύπωσε πρώτος ό φυσιολόγος Ernst Weber, και γιά τοϋτο φέρεi τό όνομά του.

Μέ βάση τό νόμο του Weber, ό G. Th. Fechner έδωσε στή σχέση έρεθισμού και αισθήματος τή μαθηματική διατύπωση:

$$E = K \cdot \log R$$

(όπου E σημαίνει τό αίσθημα και R τόν έρεθισμό).

Ό τύπος έρμηνεύεται: τό αίσθημα αύξάνεται σέ ένταση άνάλογα μέ τό λογάριθμο τής δύναμης του αντίστοιχου έρεθισμού. Ένώ δηλαδή τά αισθήματα δυναμώνουν κατά άριθμητική πρόοδο, οι αντίστοιχοι έρεθισμοί μεγαλώνουν (ώς πρός τήν ίσχύ) κατά γεωμετρική πρόοδο, κατά τό άπέναντι σχήμα:

Μέ αυτή τή διατύπωση ό νόμος όνομάζεται νόμος του Fechner.

Ακριβέστερες παρατηρήσεις και μετρήσεις απέδειξαν ότι ο νόμος του Weber (και πολύ περισσότερο ο αντίστοιχος τύπος του Fechner) ισχύει κατά προσέγγιση και με μεγάλα περιθώρια μόνο για τα αισθήματα όρασης, ακοής, βάρους, πίεσης και κινήσεων. Η εφαρμογή του στη γεύση και στην όσφρηση είναι αμφίβολη. Έπειτα, γενικά, οι παραπολύ αδύνατοι, όπως και οι παραπολύ δυνατοί έρεθισμοί, δεν υπακούουν σ' αυτόν. Αποδείχτηκε ακόμη ότι η αναλογία που τονίζει ο νόμος, μεταξύ ερεθισμών και λογαρίθμων των αισθημάτων δεν είναι για όλες τις αισθήσεις ή ίδια.

Όπωςδήποτε ο νόμος του Weber έχει μεγάλη σημασία. Βεβαιώνεται με αυτόν, ότι τα αισθητήρια όργανά μας έχουν την ικανότητα να προσαρμόζουν την ευαισθησία τους προς τη δύναμη των ερεθισμών. Είναι πολύ ευαίσθητα απέναντι στους αδύνατους ερεθισμούς και συνάμα λιγότερο ευαίσθητα απέναντι στους δυνατούς. Όταν ο έρεθισμός είναι δυνατός, πρέπει να αυξηθεί κατά πολύ ή δύναμή του, για να αντιληφθούμε τη διαφορά, ενώ στους αδύνατους ερεθισμούς και μικρή μόνο αύξηση της έντασης γίνεται αμέσως αισθητή.

Η βιολογική σκοπιμότητα αυτής της ιδιότητας είναι φανερή. Μιά ευαίσθητη στά μικρά βάρη ζυγαριά είναι άχρηστη, όταν πρόκειται να ζυγίσουμε μ' αυτήν βαριά αντικείμενα· από τό άλλο μέρος οι ζυγαριές για τα μεγάλα βάρη (όπως λ.χ. των τελωνείων, που ελέγχουν τό βάρος μεγάλων φορτίων) δεν έχουν ένδειξεις για μικρά μεγέθη. Αντίθετα τα αισθητήριά μας έχουν κατασκευαστεί έτσι, ώστε να έκτελούν τό έργο τους και με αδύνατους και με δυνατούς ερεθισμούς.*

---

* Ίδου δύο αξιοπρόσεχτα φαινόμενα:

I. Ακόμη και σέ μεγάλες αίθουσες συναυλιών οι άκροατές άκούνε την ίδια μουσική σύνθεση που έκτελείται από την όρχήστρα, ανεξάρτητα από τη θέση τους. Έπειδή όμως, όσο απομακρύνεται κανείς από την πηγή των ερεθισμών, τόσο πιά αδύνατες γίνονται οι εντυπώσεις του, θά περιμέναμε (άφου ή απόλυτη ένταση των καταμέρος άκουστικών αισθημάτων μεταβάλλεται με την απόσταση) οι άκροατές που κάθονται στις πίσω θέσεις να άκούνε κάτι «άλλο» από τους εύνοουμένους των πρώτων καθισμάτων.

II. Μέ τη μεταβολή του φωτισμού ή ένταση των ακτίνων που έκπέμπουν τά διάφορα αντικείμενα αύξομειώνεται. Έντούτοις, και με τό περισσότερο και με τό

3. Ἡ εἰδική ἐνέργεια τῶν αἰσθητηρίων. Νόμος τοῦ Müller

Κάθε αἰσθητήριο ὄργανο δέχεται ὀρισμένο εἶδος ἐρεθισμῶν, ἐνῶ σέ ἄλλους ἐρεθισμούς μένει ἀναίσθητο ἢ ἐλάχιστα ἀντιδρά. Π.χ. τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης ἐρεθίζεται ἀπό τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις, τῆς ἀκοῆς ἀπό τίς παλμικές δονήσεις τοῦ ἀέρα κ.ο.κ. Ἐκτός ὅμως ἀπό τούς εἰδικούς ἐρεθισμούς ὑπάρχουν καί οἱ γενικοί, πού μποροῦν νά ἐπιδράσουν ἀπάνω σέ πολλά αἰσθητήρια ὄργανα, π.χ. τό ἠλεκτρικό ρεῦμα. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό ποιόν τοῦ αἰσθήματος πού προκαλεῖται, δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τοῦ ἐρεθισμοῦ ἀλλά ἀπό τή φύση τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου πού ἐρεθίζεται, καί ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέρους τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ὅπου μεταβιβάζεται ἡ διέγερση.

Π.χ. ὁ ἀμφιβληστροειδῆς χιτώννας τῶν ματιῶν ἐρεθίζεται ὄχι μόνο ἀπό τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις τοῦ φωτός, ἀλλά καί ἀπό τό ἠλεκτρικό ρεῦμα, ἀκόμη καί ὅταν πιέσουμε τά βλέφαρα. Πάντοτε ὅμως μέ τούς ἐρεθισμούς τούτους προκαλοῦνται μόνο ὀπτικά αἰσθήματα. Ἡ λεγόμενη χορδή τοῦ τυμπάνου τῶν αὐτιῶν, πού περνάει ἀπό πίσω του, περιλαμβάνει μερικές ἴνες τοῦ νεύρου τῆς γεύσης. Ἐάν ἀποκοπῆ ἡ

λιγότερο φῶς, ἐμεῖς ἐξακολουθοῦμε νά βλέπουμε τά πράγματα γύρω μας μέ τούς ἴδιους χρωματισμούς. Ὁ Γερμανός ψυχολόγος Ewald Hering (1905) μέ εἰδικές μετρήσεις διαπίστωσε ὅτι ἡ ἀντικειμενική λαμπρότητα τῶν μ α ὕ ρ ω ν γραμμάτων ἑνός τυπωμένου βιβλίου εἶναι τό μεσημέρι τρεῖς φορές μεγαλύτερη ἀπό τή λαμπρότητα τοῦ ἄ σ π ρ ο υ χαρτιοῦ τό πρωί· παρά τό γεγονός τοῦτο ἐμεῖς βλέπουμε μ α ὕ ρ α τά γράμματα καί τό μεσημέρι, ἄ σ π ρ ο τό χαρτί καί τό πρωί.

Ἡ παλαιότερη Ψυχολογία ἐξηγοῦσε τά φαινόμενα αὐτά μέ τό νόμο τοῦ Weber. Ἐλεγε δηλαδή ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις αὐξάνεται ἢ ἐλαττώνεται ἡ ἔνταση τῶν ἐρεθισμῶν, παραμένουν ὅμως ἀμετάβλητα τὰ π η λ ί κ α τῶν ἐντάσεων, δηλαδή οἱ σχέσεις τους, καί γιὰ τοῦτο οἱ ἐντυπώσεις μας δέν ἀλλάζουν.

Σήμερα, χάρη στά πειράματα καί στίς θεωρητικές ἀναλύσεις τῆς «μορφολογικῆς Ψυχολογίας», γνωρίζουμε ὅτι καί τό πρώτο φαινόμενο καί τό δεύτερο ὀφείλεται στή μεγάλη στερεότητα πού ἔχουν οἱ μ ο ρ φ ἔ ς στήν ἀντίληψή μας (βλ. τήν § 5, τοῦ 1ου κεφ.). Παρά τήν ἀπόσταση ἀκοῦμε τήν ἴδια μουσική συμφωνία, καί μέ ὄλους τούς φωτισμούς βλέπουμε τήν ἴδια σελίδα βιβλίου, ἐπειδή τόσο ἡ μία μ ο ρ φ ἢ ὅσο καί ἡ ἄλλη διατηρεῖ τή χαρακτηριστική φυσιογνωμία τῆς· παρά τήν ἀλλοίωση πού παθαίνουν δέν διαλύονται.

χορδή (όποτε τό νεύρο δέν μπορεί νά φτάσει έως τή γλώσσα) καί έρεθιστεί τό άκρο της μέ πίεση ή μέ ηλεκτρικό ρεύμα, γεννιέται αίσθημα γεύσης όμοιο πρός έκείνο πού προκαλεί άπάνω στή γλώσσα μιά ουσία ξινή. Επίσης, εάν μέ βελόνη ζεστή (θερμοκρασία 35°) έρεθίσουμε σημείο ψύχους από κείνα πού βρίσκονται σκορπισμένα σέ όλη τήν επιφάνεια του δέρματος, θά έχουμε αίσθημα όχι θερμότητας, αλλά ψύχους.

Απ' αυτά καί παρόμοια άλλα φαινόμενα συμπεραίνουμε ότι:

Διάφοροι κατά τό είδος έρεθισμοί, όταν επιδρούν άπάνω στό ίδιο αισθητήριο όργανο, προκαλούν πάντοτε τά ίδια κατά τό ποιόν αισθήματα.

Καί αντίστροφα:

Ο ίδιος κατά τό είδος έρεθισμός, όταν επιδρά άπάνω σέ διάφορα αισθητήρια όργανα, προκαλεί διάφορα κατά τό ποιόν αισθήματα.

Π.χ. τό ηλεκτρικό ρεύμα στά μάτια προκαλεί αισθήματα όπτικά, στό δέρμα αισθήματα άφής, στό νεύρο της γεύσης αισθήματα γεύσης.

Αυτόν τό νόμο πού λέγεται νόμος τής ειδικής ενέργειας των αισθητηρίων, τόν διατύπωσε πρώτος ό φυσιολόγος Johann Müller (1826).

Γιά νά δείξει τή σημασία του νόμου τούτου, ό Άμερικανός ψυχολόγος William James (1842-1910) λέγει: Β λ έ π ο υ μ ε τόν ήλιο, επειδή τό όργανο πού δέχεται τίς κυμάνσεις του φωτός συνδέεται μέ τό όπτικό νεύρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό όπτικό κέντρο του έγκεφάλου. Α κ ο υ μ ε τόν κεραυνό, επειδή τά κύματα του άέρα, πού γεννούν τόν ήχο, φτάνουν έως τό έσωτερικό των αυτιών μας καί έρεθίζουν έκεί τό άκουστικό νεύρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό άκουστικό κέντρο του έγκεφάλου. Ας υποθέσουμε όμως, ότι κατορθώνουμε νά αλλάξουμε τούς συνδέσμους μέ τέτοιο τρόπο ώστε τό έσωτερικό των αυτιών μας νά συνδεθεί μέ τό όπτικό νεύρο καί τό όπτικό έγκεφαλικό κέντρο, καί ό άμφιβληστροειδής χιτώνας νά συνδεθεί μέ τό άκουστικό νεύρο καί τό άκουστικό έγκεφαλικό κέντρο, χωρίς νά διαταραχτεί ή λειτουργία των όργάνων μέ αυτή τήν άλλαγή. Τότε, σύμφωνα μέ τό νόμο του Müller, θά σχηματιστεί στή συνειδησή μας μιά εικόνα του φυσικού κόσμου έντελώς διαφορετική από 'κίνη πού έχουμε τώρα: θά ά κ ο υ μ ε τόν ήλιο καί θά β λ έ π ο υ μ ε τόν κεραυνό!

Ο νόμος λοιπόν τής ειδικής ενέργειας των αισθητηρίων άποδειχτει πόσο ή εικόνα του κόσμου, πού έχουμε σχηματίσει μέ τήν αντίληψη μας, έξαρτάται από τή σύσταση καί τή λειτουργία του νευρικού μας συστήματος. Τό ζήτημα τούτο έχει πολύ μεγάλη σπουδαιότητα για τή φιλοσοφία. Θέτει ένα από τά σοβαρότερα φιλοσοφικά προβλήματα: εάν δηλαδή ή έμπειρία καί ή έπιστήμη πού στη-

ρίζεται σ' αυτήν, είναι ικανές νά μᾶς δώσουν πιστήν εἰκόνα τῆς πραγματικότη-
τας. Γιατί δέν ἀποκλείεται, ὄντα μέ ἄλλα μέσα καί μέ ἄλλην ὀργάνωση τοῦ νευρι-
κοῦ τους συστήματος νά βλέπουν ἕνα κόσμο ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τόν δικό
μας, ἐπομένως νά ἔχουν καί μίαν ἐπιστήμη ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τή δική
μας.

53⁵⁴/58-60-62-63-64

ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Η παράσταση

Όταν για πρώτη φορά αντίκρισα από τό πλοίο τήν προκουμαία και τά γραφικά σπιτάκια τής Ύδρας, ή έντύπωσή μου σχηματίστηκε (όπως λέγει τά πράγματα στή γλώσσα της ή Ψυχολογία τών αισθημάτων) από τό πλήθος και τήν ποικιλία τών όπτικων αισθημάτων, πού τά είχαν προκαλέσει οί αντίστοιχοι έξωτερικοί έρεθισμοί και τά είχε συνθετικά συλλάβει (σέ ένότητα μορφής) ή αντίληψή μου. Τώρα όμως πού έδω στήν Αθήνα ακούω τόν συνομιλητή μου νά όνομάζει τό όμορφο νησί (χρόνια πολλά ύστερ' από 'κείνη τή μοναδική μου επίσκεψη), πώς γίνεται νά τό αναπολώ και νά έχω μέσα μου όλοζώντανη τήν εικόνα του, όπως τό πρωτοείδα, αφού δέν έχω μπροστά μου τό ίδιο τό αντικείμενο, για νά προσβάλει τά αισθητήριά μου όργανα;

Η έξήγηση πού δίνει ή έπιστήμη (χωρίς και νά μπορεί νά τή διασαφήσει περισσότερο στίς λεπτομέρειες) είναι ή έξης:

Και όταν ακόμη πάψουν νά ενεργούν οί έξωτερικοί έρεθισμοί πού τίς είχαν προκαλέσει, οί εικόνες τών πραγμάτων δέ χάνονται για τή συνείδησή μας (έάν βέβαια μάς είχαν τό τε έντυπωσιάσει ή - καθώς λέγουμε αλληγορικά στόν κοινό λόγο - «είχαν χαραχτεί βαθιά» μέσα μας), αλλά διατηρούνται («πού;» και «πώς;» δέν γνωρίζουμε) σέ κατάσταση έτοιμότητας. Και μόλις δοθει ή άφορμή (μιά συναφής έντύπωση, ανάμνηση, σκέψη κτλ.), ξαναγεννιούνται μόνες τους. Αυτή τή φορά ή διέγερση δέν έρχεται απέξω στά περιφερικά αισθητήρια όργανα, αλλά γίνεται άπευθείας στά έγκεφαλικά κέντρα πού είχαν λειτουργήσει για νά σχηματιστεί ή αρχική αντίληψη. Αυτά δραστηριοποιούνται και αναπαράγουν τήν εικόνα μέ τό υλικό πού είχαν άποθησαυρίσει.

Έτσι μπορούμε και «βλέπουμε» μέ κλειστά μάτια άγαπημένα μας πρόσωπα πού έχουν από καιρό έγκαταλείψει τόν κόσμο, «άκούμε» τή

φωνή τους, «αίσθανόμαστε» τή ζεστασιά τῶν χεριῶν τους κ.ο.κ. σάν νά τά ἔχουμε πάλι μπροστά μας καί νά ἐπικοινωνοῦμε μαζί τους. *mental*

Αὐτές οἱ ὑπερογενεῖς εἰκόνες ὀνομάζονται π α ρ α σ τ ᾶ σ ε ι ς . *images*

Οἱ παραστάσεις ἀποτελοῦν τό ἐ π ο π τ ι κ ὸ κεφάλαιο τῆς πείρας, πού αυσοωρεύεται μέ τή μάθηση. Ἡ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀποταμιεύει τίς ἐντυπώσεις του μέ τή μορφή παραστάσεων καί νά ἔχει τίς πληροφορίες τοῦ εἶδους τούτου στή διάθεσή του, ὅταν τίς χρειάζεται. γιά ν' ἀντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις, εἶναι ἓνα ἀπό τά πνευματικά προσόντα πού ἔδωσαν στόν ἄνθρωπο τό προβάδισμα μέσα στό βασιλεῖο τῶν ζῶων.

Ἐ ἀναγνώστης πρέπει νά συνηθίσει ν' ἀκούει τή λέξη π α ρ ᾶ σ τ ᾶ σ η μέ τό νόημα πού τῆς δίνει ἡ γλῶσσα τῆς Ψυχολογίας, καί νά μὴ παρασύρεται ἀπό τή χρήση της στόν κοινὸ νεοελληνικό λόγο, ὅπου σημαίνει τή θεατρικὴ παράσταση ἢ τὴν παράσταση τοῦ δικηγόρου στόν κατηγορούμενο πού ὑπερασπίζει, ἢ ἀκόμη τίς διπλωματικές παραστάσεις (=διαμαρτυρίες). Ὁ Ἄριστοτέλης ὀνομάζει τίς παραστάσεις «φαντάσματα» – λέξη πού δέν μπορούμε νά τή μεταχειριστοῦμε στή νεοελληνικὴ μέ αὐτὴ τὴ σημασία.

Τά στοιχεῖα ἀπὸ τά ὅποια σχηματίζονται οἱ παραστάσεις (ἡ «ὕλη» τους) μᾶς εἶναι, κατὰ κανόνα, γνωστὰ ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις. Ἐπομένως εἶναι εὐλόγο ὅτι ὁ γεννημένος τυφλὸς δέν μπορεῖ νά ἔχει ὀπτικές παραστάσεις· ἐπίσης ὁποῖος πάσχει ἀπὸ δαλτονισμό μπορεῖ νά ἔχει παραστάσεις μέ ὅλα τά ἄλλα χρώματα ἐκτός ἀπὸ τό κόκκινο καί τό πράσινο τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου.

2. Εἶδη παραστάσεων

Δύο εἶδη παραστάσεων διακρίνουμε: τίς μ ν η μ ο ν ι κ ῆ ς καί τίς φ α ν τ ᾶ σ τ ι κ ῆ ς . Οἱ πρῶτες ἀναφέρονται σέ ἀντικείμενα πραγματικά, πού ἔπесαν στήν ἀντίληψή μας· οἱ δεύτερες σέ ἀντικείμενα φανταστικά, πλάσματα τῆς φαντασίας μας. Καί τῶν φανταστικῶν παραστάσεων ἡ «ὕλη» μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις· ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῶν στοιχείων πού τὴν ἀποτελοῦν, δηλαδή ἡ «μορφή» τῆς εἰκόνας, εἶναι δημιούργημα τῆς δικῆς μας αὐτενέργειας. Συγκροτημένα μέ αὐτόν τόν τύπο δέν τά εἶχαμε ἕως τώρα γνωρίσει μέ τὴν ἀντίληψή μας. Ἀ.χ. ἡ εἰκόνα ἐνὸς πεθαμένου φίλου πού διατηρεῖται μέσα

στή συνείδησή μας, είναι παράσταση μνημονική· ή νέα μελωδία, που σχηματίζεται ως ακουστική εικόνα με τη δημιουργική φαντασία ενός μουσικοσυνθέτη, είναι παράσταση φανταστική. Αυτούς τούς ήχους έτσι συνδυασμένους δέν τούς είχε ακούσει ποτέ· τόν καθένα χωριστά, μέσα σέ άλλες τονικές καί ρυθμικές σχέσεις, τόν ἐγνώριζε. Τό νέο τώρα είναι ή μορφολογική τους συγκρότηση σέ πρωτότυπη μουσική φράση.

Τίς παραστάσεις τίς ονομάζουμε ἀπό τήν αἴσθηση πού μάς ἔδωσε τίς ἀντίστοιχες ἐντυπώσεις. Ἐχουμε λοιπόν παραστάσεις ὀπτικέσ, ἀκουστικέσ, κινητικέσ (ἀπό αἰσθήματα μυϊκά). Ἡ παράσταση π.χ. τῆς ὕδρας είναι ὀπτική, ή παράσταση τῆς μελωδίας ἀκουστική. Κινητικέσ είναι π.χ. οἱ παραστάσεις τῶν λέξεων πού μποροῦμε νά τίς γράψουμε μέ μάτια κλειστά, ἐπειδή μάθαμε τή γραφή τους μέ τήν ἄσκηση· οἱ ἀντίστοιχες ἐντυπώσεις ἔχουν σχηματιστεῖ μέ μυϊκά αἰσθήματα κατά τήν ἀντιγραφή. Ὀσφρητικέσ, δερμικέσ καί παραστάσεις γεύσης σπανιότατα παρατηροῦνται, τουλάχιστο στόν ὄριμο ἄνθρωπο.* Τοῦτο ἐξηγεῖται: καθώς προχωροῦμε στήν ἡλικία (μέ τήν ἐξέλιξη πού ἔδωσε στόν ἄνθρωπο ὁ τεχνικός πολιτισμός), οἱ ἀνάγκεσ τῆς ζωῆς ἐξυπηρετοῦνται σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ὄραση, τήν ἀκοή καί τήν μυϊκή αἴσθηση· γιά τοῦτο οἱ ἄλλες αἰσθήσεις μάς υπέρησαν, καί γίναμε φτωχότεροι ὡσ πρὸς τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις.

3. Παράσταση καί ἐντύπωση

Οἱ συνηθισμένεσ παραστάσεις διαφέρουν ἀπό τίς ἐντυπώσεις:

α. Κατά τήν ἐνταση καί τή ζωηρότητα. Οἱ ἐντυπώσεις είναι ἐντονότερεσ καί ζωηρότερεσ· οἱ παραστάσεις ἀμυδρότερεσ, ἀσθενέτερεσ. Δέν ἔχει τήν ἴδια ἐνταση καί ζωηρότητα ή παράσταση ἑνός τοπίου ἢ μιᾶς μουσικῆς φράσης πού διατηρεῖται μέσα στή συνείδησή μου, ὅσην καί ή ἐντύπωση πού εἶχα ὅταν εἶδα τό τοπίο ἐκεῖνο ἢ ἄκουσα ἐκεῖνη τή μουσική φράση.

* Χωρίς βέβαια νά λείπουν, ὅταν εὐνοοῦνται ἀπό τή φυσική προδιάθεση καί τή μακράν ἄσκηση, ὅπως συμβαίνει στούς λεγόμενουσ ἐμπειροτέχνεσ τούσ ἐδικευμένουσ στήν ποιοτική ἐκτίμηση ὀρισμένων γεωργικῶν προϊόντων: π.χ. στούσ *dégustateurs* (γιά τή γεύση τῶν κρασιῶν καί τῶν τυριῶν) καί στούσ *classificateurs* (γιά τήν ὀσφρηση τοῦ καπνοῦ ἢ τήν ἀφή τοῦ βαμβακιοῦ).

β. Κατά τήν ἀκρίβεια καί σαφήνεια. Συγκρινόμενες μέ τις ἀντίστοιχες ἐντυπώσεις οἱ παραστάσεις εἶναι λιγότερο ἀκρίβεις καί σαφείς. Παρουσιάζουν συνήθως κενά καί ἀοριστία, πού δέν τήν εἶχαν οἱ πρωτογενεῖς εἰκόνες, οἱ ἐντυπώσεις. Ἡ παράσταση λ.χ. ἐνός ζώου τῶν τροπικῶν χωρῶν, πού τό εἶδα πρῖν ἀπό καιρό σ' ἓνα ζωολογικό κῆπο, εἶναι ἀσαφής καί ἔχει χάσματα (ὡς πρὸς ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού δέν τά θυμοῦμαι πιά, γιατί ἴσως τότε δέν ἐνδιαφέρθηκα νά τά παρατηρήσω), ἐνῶ ἡ ἐντύπωση (ὅταν ἰδίως ἐνισχύεται καί κατευθύνεται ἀπό τήν προσοχή) μπορεῖ νά ἔχει μεγάλην ἀκρίβεια καί σαφήνεια.

γ. Κατά τή σταθερότητα. Οἱ ἐντυπώσεις, ἐάν ἀνανεώνονται μέ τήν παράταση τῶν ἐρεθισμῶν πού τις προκαλοῦν, εἶναι σταθερότερες ἀπό τις παραστάσεις, ἀκόμη καί ὅταν ἡ συνείδηση προσπαθεῖ νά τις κρατήσει στήν ἐπιφάνειά της. Ἐνόσω λ.χ. παρατηρῶ τό ρολόγι πού βρίσκεται ἀπάνω στό γραφεῖο μου, ἡ ἐντύπωσή του εἶναι σταθερή. Ὅταν κλείσω τά μάτια καί φέρω στή συνείδησή μου τήν παράστασή του, αὐτή μένει γιά μιά στιγμή, ἀλλά γρήγορα γίνεται ὀλοένα πῶ θαμπή καί ἐξαφανίζεται, γιά νά πάρει τή θέση της ἄλλη. Οἱ παραστάσεις φεύγουν ἢ μιά πίσω ἀπό τήν ἄλλη, ὅπως οἱ εἰκόνες στήν ὀθόνη τοῦ κινηματογράφου.

Οἱ διαφορές αὐτές δέν ἰσχύουν ἀπόλυτα. Ἡ ψυχολογική ἔρευνα ἔδειξε, ὅτι κάποτε οἱ παραστάσεις ἔχουν τήν ἴδια μέ τις ἐντυπώσεις ἐνταση, σαφήνεια καί σταθερότητα. Ὑπάρχουν τύποι ἀνθρώπων, πού ἀπό προδιάθεση καί ἄσκηση ἔχουν τήν ἱκανότητα νά σχηματίζουν μνημονικές παραστάσεις ζωηρότατες καί χωρίς χάσματα. Ἀναφέρεται τό παράδειγμα Γάλλου ζωγράφου πού ἔφτανε μόνο γιά μισή ὥρα νά συναναστραφεῖ ἓναν ἀνθρώπο καί νά παρατηρήσει τό πρόσωπό του, γιά νά ζωγραφίσει κατόπιν τήν εἰκόνα του, χωρίς πιά νά τόν βλέπει, μέ πολύ μεγάλην ἀκρίβεια· τέτοιες προσωπογραφίες ἔκανε γύρω στίς 300 κάθε χρόνο... Ἀποδείχτηκε ἀκόμη πειραματικά (ἀπό τούς ἀδελφούς Erich Richard καί Walter Jaensch 1925, 1926), ὅτι τήν ἱκανότητα νά σχηματίζουν ἐντονες καί σαφείς ὀπτικές παραστάσεις τήν ἔχουν πολλοί ἀνθρώποι (ἰδίως ἐφήβοι στήν ἡλικία τῶν 11 ἕως 15 ἐτῶν). Οἱ τύποι αὐτοῖ ὀνομάστηκαν εἰδητικοί. Ὁ εἰδητικός ἔχει τόσο ζωηρές καί σαφείς ὀπτικές παραστάσεις, ὥστε μπορεῖ νά περιγράψει σύνθετα

ἀντικείμενα ή περίπλοκες σκηνές από τίς μνημονικές παραστάσεις του, μέ μεγαλύτερη κάποτε ακρίβεια καί ζωηρότητα παρά εάν είχε μπροστά του καί παρατηρούσε τά ίδια τά πράγματα ή γεγονότα.

Ἐξαιρετική ζωηρότητα καί σαφήνεια παρουσιάζουν κάποτε καί οἱ φανταστικές παραστάσεις τῶν μυθιστοριογράφων καί τῶν δραματικῶν συγγραφέων. Περιγράφουν τούς ἥρωες πού δημιουργοῦν μέ τή φαντασία τους μέ τόσην ακρίβεια καί συμμετέχουν σέ τέτοιο βαθμό στά παθήματά τους, ὥστε νομίζει κανείς ὅτι ἀναφέρονται σέ πραγματικά πρόσωπα πού ἔζησαν μαζί τους ἐπί πολλά χρόνια.

Ἀκριβῶς, ἐπειδή δέν ὑπάρχει μεταξύ τους καμμιά ψυχολογική διαφορά πού νά ἰσχύει ἀπόλυτα, συγγέονται σέ μερικές ἀνώμαλες ψυχικές καταστάσεις οἱ παραστάσεις μέ τίς ἐντυπώσεις. (Βλ. ὅσα εἶπαμε ἤδη γιά τήν ψευδαισθησία καί τίς παραισθήσεις στήν § 6 τοῦ 1ου κεφαλαίου). Αὐτή καθεαυτήν ή ἐντύπωση, ὅταν εἶναι ἀδύνατη, δέν μπορεί νά ξεχωρίσει ἀπό τήν παράσταση· οὔτε καί ή παράσταση, ὅταν εἶναι ἐντονη καί σαφής, ἀπό τήν ἐντύπωση. Γιά τοῦτο, σέ τέτοιες περιπτώσεις, συχνά γελιόμαστε. Ἐάν π.χ. ὁ κρότος πού μοῦ φάνηκε ὅτι ἄκουσα αὐτή τή στιγμή, εἶναι πραγματικός ή πλασματικός, εάν δηλαδή ἔχω τώρα στή συνείδησή μου ἐντύπωση ή παράσταση ἀκουστική, πολλές φορές μπορῶ νά βεβαιωθῶ μόνο ἀπό τή σ υ ν ε χ ε ι α , δηλαδή ἀπό τά γεγονότα πού θά ἐπακολουθήσουν. Μέ τή συσχέτιση αὐτῶν τῶν γεγονότων μέ τό ἀμφισβητούμενο (συσχέτιση πού κάνει ή ἀντιλαμβανόμενη συνείδηση μέ τήν κριτική λειτουργία της) διαπιστώνω μέ βεβαιότητα, ὅτι ὁ κρότος πού ἄκουσα ἦταν πραγματικός, ἔχει δηλαδή ὡς ἐντύπωση παραχθεῖ ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς πού ἔφτασαν στό αἰσθητήριο ὄργανο τῆς ἀκοῆς μου. Γιατί ή π ε ἶ ρ α μ ἔ ἔ χ ε ι δ ἰ δ ἄ ξ ε ι ὅτι ὁ πραγματικός κρότος ἔχει σέ παρόμοιες περιπτώσεις ὀρισμένες ἀ κ ο λ ο υ θ ἱ ε ς , σειράν ἐπόμενων ἐντυπώσεων, ἐνῶ ὁ πλασματικός ὡς παράσταση δέν ἔχει αὐτή τή συνέχεια. Ἔτσι μαθαίνουμε, ἀπό μικρῆν ἡλικία, νά διακρίνουμε τίς φανταστικές παραστάσεις τοῦ οὐνείρου ἀπό τίς ἐντυπώσεις· σιγά-σιγά ἀποκτοῦμε τό μ ἔ τ ρ ο , γιά νά ξεχωρίζουμε τήν παράσταση ἀπό τήν ἐντύπωση, καί δέ γελιόμαστε πιά. Τοῦτο στίς ἀμφίβολες περιπτώσεις· ὅσο γιά τίς βέβαιες, ή ἀντιλαμβανόμενη συνείδηση ἔχει ἄμεσα τή συναίσθηση, ὅτι τό ἀντικείμενο πού βλέπει, ἀκούει, μυρίζει, γεύεται κτλ. εἶναι πραγματικό καί ὄχι πλασματικό, τῆς φαντασίας δημιουργημα.

Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι. ἔξαιτίας τῆς ψυχολογικῆς ὁμοιότητας πού ἔχουν, οἱ ἐντυπώσεις μποροῦν, κατά τήν ἀντίληψη, νά συγχωνεύονται μέ τίς (ἀντίστοιχες) παραστάσεις σέ εἰκόνες, ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν ἐντυπώσεων εἶναι πολύ περιορισμένος στή σχέση του μέ τό πλῆθος τῶν παραστάσεων πού ἔχουν ἐνωθεῖ μαζί τους. Ὅταν λ.χ. παρατηροῦμε γνωστά μας ἀντικείμενα (ἐνα ἐπιπλοῦ τοῦ σπιτιοῦ μας, τό πρόσωπο ἑνός ἀπό χρόνια τακτικού συνεργάτη μας κ.ο.κ.)· ἐλάχιστα εἶναι τά στοιχεῖα πού πραγματικά βλέπουμε. Γιατί παρεμβαίνει ή

παράστασή της μορφής, που διατηρείται σταθερή μέσα στη συνειδησή μας και συγχωνεύεται με την εντύπωση. Έτσι εξηγείται ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τις μεταβολές που έχουν γίνει στα αντικείμενα αυτά: τό πώς λ.χ. αποχρωματίστηκε τό επιπλό μας ή ρυτιδώθηκε από τήν ηλικίωση τό πρόσωπο του συνεργάτη μας.

4. Ἡ ἐποπτεία

Ος πρὸς τή σαφήνεια καί τήν ἀκρίβεια οἱ παραστάσεις παρουσιάζουν διάφορες διαβαθμίσεις. Ἄλλες εἶναι ἀμυδρότερες καί ἐλλειπτικότερες, ἄλλες πῖό ξεκάθαρες καί δίχως χάσματα. Γιά τό σχηματισμό σαφῶν καί ἀκριβῶν παραστάσεων οἱ προϋποθέσεις εἶναι: ἡ ψυχική ὠριμότητα, ἡ προσοχή καί ἡ ἄσκηση. Τό παιδί (καί ὁ διανοητικά καθυστερημένος), ὁ ἐπιπόλαιος καί ἀπρόσεχτος, καθῶς καί ἐκεῖνος πού δέν ἀσκεῖ τήν παρατηρητικότητα καί τή μνήμη του, ἔχουν ἀσαφεῖς καί ἀνακριβεῖς παραστάσεις.

Τίς ξεκάθαρες καί ἄριτες παραστάσεις τίς ὀνομάζουμε ἐπ-
πτείες.

Κατά τήν προέλευσή τους διαιροῦμε τίς ἐποπτείες σέ δύο εἶδη: α. σ' ἐκεῖνες πού σχηματίζονται ἀπό ἄμεση ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου καί β. σ' ἐκεῖνες πού πηγή τους ἔχουν ἀντιλήψεις ἄλλων προσώπων, πού μᾶς μεταδόθηκαν («πληροφορίες»). Ὅποιος περιεργάστηκε μέ προσοχή τόν Παρθενῶνα μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ξεκάθαρη καί ἀρκετά πλήρη παράστασή του, δηλαδή ἐποπτεῖαν ἀπό ἄμεση ἀντίληψη. Ἐποπτεία μπορεῖ νά ἔχει καί τῆς πυραμίδας τοῦ Χέοπα, χωρίς νά ταξιδέψει στήν Αἴγυπτο, ὄχι ὅμως ἀπό ἄμεση ἀντίληψη ἀλλά μέ τήν ἀνάγνωση ὑπεύθυνων καί λεπτομερῶν περιγραφῶν τοῦ μνημείου. Μέ αὐτόν τόν τρόπο σχηματίζουμε καί ἐποπτείες ἱστορικῶν προσώπων καί γεγονότων. Πολύτιμη, σέ τέτοιες περιπτώσεις, εἶναι ἡ βοήθεια πού μᾶς δίνουν οἱ μνημονικές παραστάσεις καί ἐντυπώσεις ἀπό συναφή (ὁμόλογα) ἀντικείμενα: μέ στοιχεῖα γνωστά συνθέτομε τό ἄγνωστο.

5. Παραστατικοί τύποι

Μεγάλες διαφορές παρατηροῦνται ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους ὡς πρὸς τή σαφήνεια τῶν παραστάσεων πού διατηροῦν, ἀλλά καί ὡς πρὸς τό εἶδος τῶν παραστάσεων πού σχηματίζουν κατά προτίμηση. Οἱ

διαφορές αυτές οφείλονται κυρίως στη φυσική προδιάθεση του κάθε ατόμου, κατά δεύτερο λόγο σε μακράν άσκηση (πού την επιβάλλουν ή κοινωνική θέση και ή επαγγελματική του απασχόληση, γενικά ο τρόπος και οι ανάγκες της ζωής του).

Άλλοι διατηρούν σαφείς και ακριβείς κατά προτίμηση τις όπτικές, άλλοι τις άκουστικές και άλλοι τις κινητικές (μουϊκές) παραστάσεις. Τούς πρώτους ονομάζουμε όπτικούς, τούς δεύτερους άκουστικούς και τούς τρίτους κινητικούς τύπους. (Οι παραστάσεις από άλλες αισθήσεις είναι, όπως είπαμε στην §2, σπάνιες και ελάχιστα καλλιεργούνται από τον μέσο πολιτισμένο άνθρωπο).

Όσοι ανήκουν στον όπτικό παραστατικό τύπο διατηρούν ζωηρές και ακριβείς και επαναφέρουν στην επιφάνεια της συνείδησής τους με ευκολία και σταθερότητα τις όπτικές παραστάσεις. Υπάρχουν λ.χ. ρήτορες που μπορούν να άπαγγέλλουν τούς λεπτομερώς προετοιμασμένους λόγους των χωρίς να μεταχειρίζονται χειρόγραφο· τό «διαβάζουν» με τό νοϋ, τόσο καθαρές και πλήρεις είναι οι όπτικές τους παραστάσεις. Στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται και οι λεγόμενοι όπτικοί αριθμομνήμονες (όπως ήταν ο Περικλής Διαμάντης): βλέπουν για λίγες στιγμές σειρά όλόκληρη πολυψηφίων αριθμών και έπειτα, με μάτια κλειστά, μπορούν με τούς αριθμούς αυτούς να έκτελέσουν όλες τις αριθμητικές πράξεις γρήγορα και με ακρίβεια, σαν να είναι μέσα τους γραμμένοι άπάνω σε κάποιον όχι ύλικό, αλλά νοητό πίνακα.

Τήν ίδια ικανότητα, στις άκουστικές παραστάσεις, έχουν όσοι ανήκουν στον άκουστικό παραστατικό τύπο. Λέγεται για τον Mozart, ότι σε ηλικία 14 ετών άκουσε δύο μόνο φορές μία δυσκολότατη έκκλησιαστική μελωδία (όκτάφωνη) και την έγραψε στο τετράδιό του με ακρίβεια, τόσο καλά την είχε διατηρήσει στη μνήμη του. Άκουστικοί τύποι είναι όσοι, για να απομνημονεύσουν ένα κείμενο (πεζό ή έμμετρο), προτιμούν όχι να τό διαβάσουν οι ίδιοι, αλλά να τό άκούσουν άπαγγελλόμενο από άλλους. Υπάρχουν και άκουστικοί αριθμομνήμονες (όπως ο ονομαστός άλλοτε Ιταλός Inaudi): αυτοί άκουνε μόνο μία μακρά σειρά πολυψηφίων αριθμών και τούς διατηρούν τόσο σταθερά (σαν άκουστικές παραστάσεις) μέσα στη συνείδησή τους, ώστε μπορούν με αυτούς να έκτελούν αλάνθαστα δύσκολες αριθμητικές πράξεις. Παρατηρήθηκε μάλιστα, ότι στους τύπους τούτους ή θέα των αριθμών άπάνω σε πίνακα, αντί να εύκολύνει, δυσκολεύει τή μνήμη τους.

Όσοι τέλος ἀνήκουν στὸν κινητικὸ παραστατικὸ τύπο, εἶναι δεξιотέχνες στὶς κινητικὲς (μουϊκὲς) παραστάσεις, σ' ἐκείνες δηλαδή πού ἀναφέρονται στὴν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος (χειρῶν, ποδιῶν) καὶ ἰδίως τῶν γλωσσικῶν ὀργάνων. Σχοινοβάτες καὶ χορευτές, πιανίστες καὶ δακτυλογράφοι κατατάσσονται σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Ὁ κινητικὸς τύπος, γιὰ ν' ἀποστηθίσει ἕνα κείμενο, πρέπει νά τό ἀπαγγεῖλει μεγαλόφωνα· τότε οἱ παραστάσεις τῶν κινήσεων πού κάνουν ἡ γλώσσα καὶ τὰ χεῖλη του, χαράζονται ἀμέσως μέσα του. Ὅταν ἀναπολεῖ ἕνα ποίημα λ.χ., δέ μπορεῖ νά ἀποφύγει τίς ἐλαφρὲς ἔστω κινήσεις τῶν φωνητικῶν ὀργάνων του. «θυμᾶται» μέ αὐτές. Καὶ οἱ τυφλοὶ πού παίρνουν τίς πληροφορίες τους ἀπὸ τό γύρω κόσμο μέ τὴν ἀφή καὶ τίς κινήσεις, σ' αὐτό τὸν παραστατικὸ τύπο ἀνήκουν. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ τυφλοὶ μαθαίνουν ἀνάγνωση καὶ γραφή μέ εἰδικὰ ἀνάγλυφα σύμβολα πού τ' ἀγγίζουν μέ τὰ δάχτυλα τῶν χειρῶν (μέθοδος Louis Braille, 1809-1852).

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ καθαροὶ παραστατικοὶ τύποι εἶναι πολὺ σπάνιοι. Πλείστοι ἄνθρωποι ἀνήκουν σέ τύπους μεικτοὺς καὶ συνήθως εἶναι: ὡς πρὸς τίς παραστάσεις τῶν πραγμάτων οπτικοκινητικὸ, ὡς πρὸς τίς παραστάσεις τῶν λέξεων ἀκουστικοκινητικὸ.

Similarity }
contrast } →
→ contiguity

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

1. Η σύνδεση και η επαναφορά

Στόν επιπόλαιο παρατηρητή (καί αυτοπαρατηρητή) ή ροή τῶν παραστάσεων μέσα στή συνείδησή μας, καθώς ἔρχονται καί φεύγουν γιά ν' αντικατασταθοῦν ἀπό ἄλλες, φαίνεται τυχαία καί αὐθαίρετη. Ὅταν λ.χ. σέ ὥρες ἀνάπαυσης ἀναπολοῦμε γεγονότα τοῦ παρελθόντος ἢ, ὅπως λέγουμε ἀλληγορικά, «ὄνειρευόμαστε μέ μάτια ἀνοιχτά», ἡ μιά παράσταση διαδέχεται μέσα στή συνείδησή μας τήν ἄλλη χωρίς φανερίν ἀλληλουχία καί τάξη. Ὑστερ' ἀπό λίγο ἡ παράσταση πού μᾶς ἀπασχολεῖ φαίνεται τόσο ἄσχετη πρός ἐκεῖνες πού ἀρχικά εἶχαν μέσα μας σχηματιστεῖ, ὥστε ἀποροῦμε πῶς φτάσαμε σ' αὐτήν· τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τήν ἀφετηρία τῶν ἀναπολήσεών μας. Ἐν τούτοις ἡ ψυχολογική ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ διαδοχή σέ μιά σειρά παραστάσεων (τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου) δέν εἶναι ὅσο φαίνεται συμπτωματική καί ἀνεξήγητη, ἀλλά ρυθμίζεται ἀπό νόμους. (Τούς νόμους τούτους ἐξακρίβωσε καί διατύπωσε πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης).

Τίποτα μέσα στή συνείδησή μας δέν ὑπάρχει ἀπομονωμένο καί ἄσχετο μέ τά ἄλλα στοιχεία τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς. Οἱ παραστάσεις μας συμπλέκονται ἡ μιά μέ τήν ἄλλη καί μέ τήν ἀλληλουχία τους ἀποκτοῦν δεσμούς στερεούς. Μόλις ἡ μιά ἀπό δύο ἢ περισσότερες τῆς σειράς πού ἔχει μέ τή συμπλοκή τους σχηματιστεῖ, ἀνακληθεῖ στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης ἀπό ὅποιαδήποτε ἀφορμή, ἀμέσως καί χωρίς δική μας προσπάθεια ἀνασύρει τήν ἄλλη ἢ τίς ἄλλες πίσω της.

Τῆ σύνδεση τῶν παραστάσεων ὀνομάζουμε **συνειρμό** καί τήν επαναφορά τους **ἀνάπλαση**.

Ἡ ἀνάπλαση προϋποθέτει καί μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη συνειρμοῦ, ἀφοῦ μόνο συνειρμένες παραστάσεις ξαναπλάθονται. Γιά τοῦτο καί τά δύο φαινόμενα τά ξετάζουμε μαζί καί τά χαρακτηρίζουμε μέ τόν ἴδιο ὄρο: φαινόμενα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων.

2. Νόμοι τοῦ συνειρμοῦ

Τέσσερις νόμους τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων ἀναφέρει ἡ κλασική Ψυχολογία: α. τὸ νόμο τῆς ὁμοιότητος, β. τὸ νόμο τῆς ἀντίθεσης, γ. τὸ νόμο τῆς συνάφειας στό χῶρο καί δ. τὸ νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο.

Κατά τὸ νόμο τῆς ὁμοιότητος, μιὰ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει ὅμοιες κατά τὸ περιεχόμενο παραστάσεις. Τήν ὁμοιότητα πρέπει νά τήν ἐνοήσουμε ἐδῶ σέ ὅλη τήν κλίμακα τῶν διαβαθμίσεων τῆς: ἀπό τήν πλήρη ὁμοιότητα ἕως τήν ἀπλή ἀναλογία. Καθώς βλέπω τὸ μικρὸ ρολόγι περασμένο στό χέρι μου, ἔρχονται στή συνείδησή μου παραστάσεις ὁμοίων, κατά τὸ μέγεθος καί τόν τύπο, ρολογιῶν πού ἔχω ἰδεῖ στό χέρι φίλων ἢ οἰκείων μου. Κοντά σ' αὐτές ὅμως (ἢ καί χωρὶς αὐτές) ξαναπλάθονται μέσα μου ἢ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς ἐκκλησίας ἢ ἡ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς πλατείας, πού ἔχουν μέ τήν ταυρινή ἐντύπωσή μου ὄχι ὅλα, ἀλλά πολλά καί κίρια γνωρίσματα κοινά. Καί ἡ ἀπλή ἀναλογία τῶν εἰκόνων εὐνοεῖ καί φέρνει τήν ἀμοιβαία τους ἀνάπλαση· π.χ. ἡ ἐντύπωση ἑνὸς πελαργοῦ, πού φτερουγίζει χαμηλώνοντας πρὸς τὴν φωλιά τῆς, ξαναπλάθει τήν παράσταση ἀεροπλάνου πού κατεβαίνει γιὰ νά προσγειωθεῖ· ἡ ἐντύπωση ἑνὸς γλυκύφθογγου τραγουδιοῦ φέρνει τήν παράσταση τοῦ ἀηδονιοῦ κ.ο.κ. Ἀπὸ τέτοιους συνειρμούς ἔχουν τήν προέλευσή τους οἱ ἀλληγορίες καί οἱ μεταφορές τοῦ ποιητικοῦ λόγου: «τά ὄριμα στάχια κυματίζουν», «οἱ ἱπίες γέρνουν πένθιμα τήν κεφαλὴ τους», «ροδίζει ἡ ἀνατολή», «τὸ μάτι ἀστράφτει» κ.τ.λ.

Κατά τὸ νόμο τῆς ἀντίθεσης, μιὰ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει παραστάσεις ἀντίθετου περιεχομένου. Τὸ μαῦρο πέπλο θυμίζει λευκά φορέματα, ἡ ἀκμὴ τῆς νεότητος τὴ φθορὰ τῶν γερατιῶν, ὁ πλοῦτος τὴ φτώχεια κ.ο.κ.

Κατά τὸ νόμο τῆς συνάφειας στό χῶρο, παραστάσεις συνείρονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαία, ὅταν τά ἀντικείμενά τους βρί-

σκονται πολύ κοντά τό ένα στό άλλο (μέσα στό ίδιο τοπικό πλαίσιο). "Όταν λ.χ. περνῶ ἀπό τό σταυροδρόμι, ὅπου ἄλλοτε εἶδα τήν αίματηρή σύγκρουση δύο ὀχημάτων, ξαναγυρίζουν στή συνείδησή μου οἱ παραστάσεις ἐκείνης τῆς σκηνῆς: ἀναπολῶ τήν εἴσοδο τοῦ πατρικοῦ μου σπιτιοῦ στό χωριό, καί ἔρχεται στό νοῦ μου ἡ εἰκόνα τῆς ντυμένης μέ πράσινα φύλλα βρυσούλας πού βρίσκεται ἐκεῖ κοντά κ.ο.κ. Τά ἀντικείμενα τῶν παραστάσεων τούτων γειτονεύουν στό χῶρο, καί γιά τοῦτο ἡ μιά ἀνασύρει μέσα μας τήν ἄλλη.

Τέλος κατά τό νόμο τῆς ἀ λ λ η λ ο υ χ ί α ς σ τ ὀ χ ρ ὀ ν ο, συνείρονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαῖα παραστάσεις πού σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἢ μιά μετά τήν ἄλλη (μέσα στό ίδιο χρονικό πλαίσιο). "Όταν π.χ. βλέπω ἀστραπή, περιμένω τόν κεραυνό: ἡ μυρωδιά ἑνός φαγητοῦ μᾶς κάνει νά θυμηθοῦμε ἕνα στρωμένο τραπέζι: γνωστή φωνή πού ἀκούγεται στό σκοτάδι, συνοδεύεται ἀπό τήν ὀπτική παράσταση τοῦ προσώπου πού μιλεῖ. Ὁ συνειρμός τῶν ψυχικῶν τούτων εἰκόνων (κατά ζεύγη) καί ἡ ἀνάπλασή τους ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἔχουν μέσα στή συνείδησή μας σχηματιστεῖ κατ' ἐπανάληψη ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἢ μιά μετά τήν ἄλλη.

Β. Ὁ γενικός νόμος τοῦ συνειρμοῦ

Ἡ νεώτερη Ψυχολογία δέ δίνει καί στούς τέσσερις τούτους νόμους τήν ἴδια ἀξία. Β α σ ι κ ο ῦ ς θεωρεῖ τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί τό νόμο τῆς ὁμοιότητας: τούς ἄλλους δύο τούς θεωρεῖ π α ρ ἄ γ ω γ ο υ ς. Πραγματικά, ὁ νόμος τῆς συνάφειας στό χῶρο εὐκόλα μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο, γιατί οἱ παραστάσεις τῶν ἀντικειμένων πού βρίσκονται τοπικά τό ένα κοντά στό ἄλλο, σχηματίζονται ἢ ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἢ μιά μετά τήν ἄλλη. Ἐάν λοιπόν ἡ παράσταση τῆς σκηνῆς τοῦ αὐτοκινητιστικοῦ δυστυχήματος ἀνακαλεῖται στή συνείδηση ἀπό τήν ἐντύπωση τῆς διασταύρωσης ὅπου ἔγινε, τοῦτο συμβαίνει ἐπειδή ἀρχικά οἱ δύο εἰκόνες σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ἢ σέ στενή χρονικήν ἀλληλουχία, καί ἡ σχέση αὐτή τίς ἔδεσε τή μιά μέ τήν ἄλλη. Ἐπίσης ὁ νόμος τῆς ἀντίθεσης μπορεῖ νά ἀναχθεῖ ἐν μέρει στό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί ἐν μέρει στό νόμο τῆς ὁμοιότητας. Ὅπου στό φυσικό κόσμο παρουσιάζονται μαζί ἀντιθέσεις (βουνό καί πεδιάδα, ἄσπρο χιόνι καί μαῦρος καπνός, στερεό

σῶμα καί ὑγρό στοιχεῖο κτλ.), προκαλοῦν συνήθως ζωηρὴν ἐντύπωση, καί οἱ ποραστάσεις τους συνείρονται σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο. Ἐξάλλου ἡ ἀντίθεση προϋποθέτει κατά κανόνα τήν ὁμοιότητα σέ ὀρισμένα συστατικά στοιχεῖα: ἐπομένως ἡ ἀνάπλαση, σέ τέτοιες περιπτώσεις, μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καί μέ τό νόμο τῆς ὁμοιότη-
τας.

Ἀλλά καί οἱ δύο αὐτοί βασικοί νόμοι τοῦ συνειρμοῦ, ὁ νόμος τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί ὁ νόμος τῆς ὁμοιότητος, θεωροῦνται ἀπό τή νεώτερη Ψυχολογία περιπτώσεις ἐνός γενικοῦ νόμου πού μποροῦμε νά τόν διατυπώσουμε ὡς ἐξῆς:

Τά περιεχόμενα τῆς συνείδησης (ἐδῶ οἱ παραστάσεις) μέ τή σειρά πού σχηματίζονται συμπλέκονται σέ συνθέσεις, δηλαδή σέ σύνολα, πού τά στοιχεῖα τους ἀποκοῦν τέτοιαν ἐσωτερική συνοχή, ὥστε, ὅταν ἔπειτα ἓνα μέρος τοῦ ὅλου ἔρθει γιά ὁποιοδήποτε λόγο στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης, ἔχει τήν τάση νά ἀνακαλεῖ καί τά ἄλλα, καί ἔτσι τό σύνολο ξαναπλάθεται μέ τή διάρθρωσή του.

4. Οἱ ὅροι τῆς ἐπιλογῆς κατά τήν ἀνάπλαση

Τό κάθε ἀντικείμενο τοῦ γύρω μας κόσμου ἔχει, σέ πολλές καί ποικίλες περιστάσεις, πέσει στήν ἀντίληψή μας. Κάθε φορά ἡ ἐντύπωση του ἔχει συνδεθεῖ ὄχι μόνο μέ μίαν ἀλλά μέ ὀλόκληρο πλῆθος ἐντυπώσεων καί παραστάσεων ποικίλου περιεχομένου. Σύμφωνα λοιπόν μέ τό γενικό νόμο τοῦ συνειρμοῦ (§ 3), ὅταν ἡ ψυχική εἰκόνα του σχηματιστεῖ, ἀπό ὁποιαδήποτε αἰτία, μέσα στή συνείδησή μας, εἴτε ὡς νέα ἐντύπωση εἴτε ὡς ξαναπλασμένη παράσταση, θά ἔχει τήν τάση νά ἀνακαλέσει ὅλες τίς παραστάσεις πού μαζί τους ἔχει συνειρμικά ἐνωθεῖ. Ἐντούτοις, ἡ παρατήρηση βεβαιώνει: α. ὅτι μόνο περιορισμένος ἀριθμός αὐτῶν τῶν παραστάσεων ξαναπλάθεται, ἐνῶ οἱ ἄλλες δέν ἀνασύρονται στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης: καί β. ὅτι αὐτές πού ξαναπλάθονται δέν εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιες, ἀλλά διάφορες σέ διάφορες περιστάσεις. Θά γίνεταί ἐπομένως, ἀνάμεσα στίς παραστάσεις πού ἔχουν τή δυνατότητα νά ξαναπλαστοῦν, κάποια ἐπιλογή ἀπό τή συνείδησή μας, χωρίς νά τήν καταλαβαίνουμε, καί γιά τοῦτο ἀπό τήν ἴδια ἀφετηρία ἄλλες ἀνακαλοῦνται καί ἄλλες ὄχι. Π.χ. ἡ ἐντύπωση τῆς μικρῆς πλατείας μέ τό παλαιό συντριβάνι, γνῶριμος καί χαρακτηριστικός χῶ-

ρος του μακρινού χωριού της καταγωγής μου, έχει συνειρμικά δεθεί με πάραπολλές ψυχικές εικόνες, με τις οποίες κατ' επανάληψη σχηματίστηκε (ταυτόχρονα ή διαδοχικά) μέσα στη συνείδησή μου κατά τα παιδικά μου χρόνια. Λ.χ. με τις έντυπώσεις των εμπορικών καταστημάτων που βρίσκονται τριγύρω της, του άχρηστευμένου, σιωπηλού συντριβανιού, του ήρώου που όρθώνεται στην άκρη της, των πρασιών με τα λιγοστά λουλούδια που τη στολίζουν, καθώς και με την παράσταση μιας θλιβερής σκηνής, μιας διένεξης λ.χ. των οικείων μου, που έγινε εκεί, μπροστά στα πληγωμένα από τη ντροπή παιδικά μου μάτια. Τώρα που αναπολώ τα περασμένα και έρχεται στη συνείδησή μου η παράσταση της μικρής πλατείας, όλες αυτές οι εικόνες μπορούν να ξαναπλαστούν. Έντούτοις άλλοτε ανασύρεται μαζί της η παράσταση του χαλασμένου συντριβανιού ή του μαρμάρινου ήρώου, και άλλοτε η παράσταση των γύρω μαγαζιών ή της φιλονεικίας των συγγενών μου. Κάθε φορά λοιπόν που αναδεύονται μέσα στη συνείδηση οι μνημονικές παραστάσεις, γίνεται κάποια επιλογή, όχι όμως πάντοτε με την ίδια βάση, ούτε επομένως με τό ίδιο αποτέλεσμα.

Οι κύριοι παράγοντες που καθορίζουν τον τρόπο της επιλογής και τα προϊόντα της, είναι δύο:

- α. Η δύναμη των συνειρμών, και
- β. Η σχέση τους με ολόκληρη την ψυχική μας κατάσταση.

β. Η δύναμη των συνειρμών

Όσο ισχυρότερα έχουν συνδεθεί δύο ή περισσότερες παραστάσεις μεταξύ τους, τόσο ευκολότερα ή μιά ανασύρει στην επιφάνεια της συνείδησης την άλλη ή τις άλλες. Οί ισχυρότεροι συνειρμοί επιβάλλονται στους ασθενέστερους.

Η δύναμη των συνειρμών εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ίδου οι σπουδαιότεροι:

- α. Η προσοχή. Όταν με προσοχή άποστηθίζω τους στίχους ενός ποιήματος, οι δεσμοί ανάμεσα στις παραστάσεις μου γίνονται ισχυρότεροι, και γιὰ τούτο αυτές ξαναπλάθονται έπειτα ευκολότερα. Την ώρα που διαβάζω δέχομαι και πολλούς άλλους έρεθισμούς από τό περιβάλλον, έπειδή όμως είμαι προσηλωμένος στην ανάγνωση, οι δεύ-

τερες αυτές έντυπώσεις δέ δένονται μέ τίς παραστάσεις τοῦ ποιήματος (ἡ δένονται πολύ χαλαρά) καί δέ μένουν στή μνήμη μου.

β. Τά σ υ ν α ι σ θ ἦ μ α τ α πού προκαλοῦνται ταυτόχρονα μέ τίς έντυπώσεις καί ἐξαίτιας τους. Ἰσχυρότερους μεταξύ τους δεσμούς ἀποκοτοῦν οἱ παραστάσεις πού μᾶς συγκινοῦν περισσότερο· οἱ συναισθηματικά ἀδιάφορες μένουν ἀσύνδετες καί γρήγορα ξεχνιοῦνται. Π.χ. ἀπό τόσα πολλά καί ποικίλα λόγια (ἀφηγήσεις, φιλοφρονήματα, πειράγματα, σχόλια κτλ.) πού ἀκοῦμε σέ μιά φιλική συγκέντρωση, συγκρατοῦμε διαρκέστερα καί ἀναθυμούμαστε εὐκολότερα, ἐκεῖνα πού μᾶς χαροποίησαν ἢ μᾶς λύπησαν, μᾶς ἀνησύχησαν ἢ μᾶς ἐξόργισαν.

γ. Οἱ πρόσφατοι συνειρμοί διατηροῦνται, ἀλλά μέ τόν καιρό ἀδυνατιζοῦν. Ὅσα ζήσαμε, καί μάλιστα ἔντονα αὐτή τήν ἐβδομάδα, ἐρχονται καί ξανάρχονται ζωηρά στή μνήμη μας. Σιγά-σιγά ὅμως χάνουν τήν ἔντασή τους καί δύσκολα ξαναπλάθονται.

Ἀπό δύο συνειρμούς πού ἔχουν τήν ἴδια δύναμη, ἀλλά διαφορετικήν ἡλικία, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ὁ παλαιότερος ἀδυνατίζει λιγότερο ἀπό τό νεώτερο. Μέ ἄλλες λέξεις: ἡ πορεία τῆς λήθης εἶναι γοργή γιά τό κοντινὸ καί ἀργή γιά τό μακρινὸ παρελθόν.

Τοῦτο ἀποδείχεται πειραματικά ὡς ἐξῆς: Ἄρκοῦν πολύ λιγότερες ἐπαναλήψεις γιά νά ξαναφέρουμε στή μνήμη μας ἓνα ξεχασμένο ποίημα πού εἶχαμε ἀποστηθίσει στά νεανικά μας χρόνια, ἀπό ὅσες χρειάζονται γιά νά ἀπαγγεῖλουμε μέ ἀκρίβεια ἄλλο ποίημα (μέ τόν ἴδιο ἀριθμὸ στίχων) πού τό ἀπομνημονεύσαμε πρὶν ἀπὸ μερικοὺς μῆνες καί τό ἔχουμε λησμονήσει.

δ. Ἐάν δύο παραστάσεις Α καί Β ἔχουν ἰσχυρά συνδεθεῖ, ὁ συνειρμός αὐτός δυσκολεύει τή σύνδεση τῆς Α μέ μιά τρίτη παράσταση, π.χ. τή Γ. Ἐάν ὅμως μέ πολλές ἐπαναλήψεις ἐπιμένουμε νά συνδεθοῦν ἰσχυρά οἱ Α καί Γ (τό πείραμα γίνεται στό ψυχολογικὸ ἐργαστήριο μέ τήν ἀπομνημόνευση σειρῶν ἀπὸ λέξεις πού δέν ἀποτελοῦν φράσεις μέ νόημα), τότε ὁ μεταξύ Α καί Β δεσμός ἀδυνατίζει. Ἡ ἀνάπλαση τῆς Α δέν ἔχει πλέον ὡς συνέχεια τήν ἀνάπλαση τῆς Β, ἀλλά τῆς Γ. Ἐχομε λ.χ. συνηθίσει νά γράφουμε ἐσφαλμένα «διάλλεμμα». Ὁ συνειρμός αὐτός μᾶς ἐμποδίζει νά γράψουμε τό ὀρθό «διάλειμμα», ἔστω καί ἂν μᾶς ὑποδειχτεῖ κατ' ἐπανάληψη τό λάθος, καί ἐξακολουθοῦμε νά γράφουμε

τή λέξη με δύο λ και ένα μ. Έάν όμως με συνεχή άσκηση δυναμώσουμε τό νέο συνειρμό, ό παλαιός αδυνατίζει και διαλύεται.

ε. Έντονη πνευματική εργασία ά μ έ σ ω ς μετά τήν άπομνημόνευση αδυνατίζει τούς συνειρμούς και δυσκολεύει τήν ανάπλαση. Μάθαμε π.χ. τίς δύσκολες λεπτομέρειες τής λογικής κατασκευής με τήν όποία άποδείχεται ένα μαθηματικό θεώρημα· έπειτα, χωρίς διακοπή εργασίας, αρχίζουμε τή μελέτη ενός πολύπλοκου θέματος τής Φυσικής. Όταν τελειώσουμε, θά παρατηρήσουμε ότι δυσκολευόμαστε νά ξαναφέρουμε στό νοϋ μας χωρίς χάσματα τήν άπόδειξη του θεωρήματος. Έάν όμως αφήσουμε νά περάσει λίγος χρόνος, με άνάπαυση ή με ελαφρές πνευματικές άπασχολήσεις, τό άποτέλεσμα θά είναι πολύ διαφορετικό· ή διακοπή τής έντονης διανοητικής προσπάθειας δίνει τήν ευκαιρία στους συνειρμούς νά γίνουν ισχυρότεροι, έπομένως και μονιμότεροι.

στ. Έμμετρο κείμενο μπορούμε νά τό άπομνημονεύσουμε πολύ εύκολότερα από πεζό με ίσον αριθμό συλλαβών. Ό ρ υ θ μ ό ς γίνεται δεσμός συνοχής τών παραστάσεων και δυναμώνει τό συνειρμό τους. Με τό ρυθμό οργανώνονται οί λέξεις σέ άκουστικές «μορφές», δηλαδή σέ συμπλέγματα με έσωτερική ένότητα, και έτσι, μόλις ξαναπλαστεί ή παράσταση τής πρώτης, ανακαλούνται πίσω της με τή σειρά όλες οί άλλες. Άς σημειωθεί ότι ή δομή τής ρυθμικής «μορφής» μοιάζει με ί ε ρ α ρ χ ί α πού δέν παραβιάζεται· μόνον όταν ξεκινήσουμε από τόν πρώτο στίχο ενός ποιήματος, όχι άπ' όποιοιδήποτε άλλο (πολύ λιγότερο, από τό τέλος), μπορούμε ν' άπαγγείλουμε χωρίς λάθος όλόκληρη τή στροφή ή τίς στροφές του. Η σημασία τών ρυθμικών «μορφών» γιά τή μάθηση γνωρίζουμε από πείρα ότι είναι πολύ μεγάλη. Δύσκολοι κανόνες τής Γραμματικής ή του Συντακτικού άπομνημονεύονται εύκολα όταν διατυπωθούν με μέτρο.

ζ. Καί τό ν ό η μ α, με τήν έσωτερική άλληλουχία πού δίνει σέ μιá σειρά παραστάσεων, τίς δένει σέ συμπαγείς ένότητες (πολύ μεγαλύτερου πλάτους από 'κείνες πού σχηματίζονται με τίς ρυθμικές σχέσεις), και έτσι δυναμώνει τούς συνειρμούς και διευκολύνει τήν άνάπλαση. Εύκολα άπομνημονεύουμε όλόκληρη σελίδα κειμένου, όταν έχουμε συλλάβει τό νόημα του περιχομένου, ενώ αντίθετα πολύ δύσκολα διατη-

ροῦμε στή μνήμη καί λίγες ἀκόμη γραμμές, ὅταν ἀποτελοῦνται ἀπό φράσεις χωρίς νόημα. Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ ἀπουσία λογικοῦ εἰρ-
μοῦ ἐμποδίζει τή συγκρότηση «μορφῶν».

6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὁλόκληρη τήν ψυχική μας κατάσταση

α. Κατά τήν ἀνάπλαση προτιμῶνται (ἐπιλέγονται καί προβάλλονται) ἐκεῖνες οἱ παραστάσεις πού ἔχουν περισσότερες καί στενότερες σχέσεις μέ τό θέμα ἢ τό ἀντικείμενο τῶν σ κ έ ψ ε ώ ν μας. Ἔτσι π.χ. ὅταν μέ ἀπασχολεῖ (ἢ λίγο πρῖν μέ ἀπασχόλησε) τό ζήτημα τῆς ποικιλίας καί τῆς ταχύτητας τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων πού ἔχει ἐφεύρει ὁ αἰώνας μας, ἡ θέα ἑνός πελαργοῦ ἀνασῦρει στή συνειδησή μου τήν παράσταση τοῦ ἀεροπλάνου. Ἐάν πάλι αὐτή τή στιγμή συζητῶ μ' ἕνα γνῶριμό μου γιά τή σοφή σκοπιμότητα πού ὑπάρχει στόν κόσμο τῶν ἐμβίων ὄντων, ἡ ἴδια ἐντύπωση ἀνακαλεῖ στή μνήμη μου μιᾶ πληροφορία πού πρῖν ἀπό πολύν καιρό διάβασα σ' ἕνα ἐπιστημονικό περιοδικό: ὅτι οἱ πελαργοί, τό χειμῶνα πού φεύγουν γιά τά θερμά κλίματα, κουβαλοῦν στή ράχη τους μικρά ἀποδημητικά πουλιά, πού ἔτσι ταξιδεύουν ξεκούραστα, ἀλλά καί ἀποζημιώνουν τούς μεταφορεῖς ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπό τά ἐνοχλητικά παράσιτα πού χώνονται στό δέρμα τους. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἀπό τούς συνειρμούς τῆς παράστασης τοῦ πελαργοῦ μέ ἄλλες προτιμήθηκε ἐκεῖνος πού σχετίζεται ἀμεσότερα μέ τίς σκέψεις μου. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἡ (ὀπτική ἢ ἀκουστική) ἐντύπωση μιᾶς λέξης ξαναπλάθει ὄχι τήν ἴδια ἀλλά διαφορετικές παραστάσεις, ἀνάλογα μέ τά συμφραζόμενα. Π.χ. ἀλλιῶτικα ἐννοοῦμε τή λέξη «ἔργο», ὅταν τή διαβάζουμε μέσα σ' ἕνα βιβλίο Πειραματικῆς Φυσικῆς, ἀλλιῶτικα ὅταν τή συναντοῦμε μέσα σέ μιάν οικονομική ἢ κοινωνιολογική πραγματεία, καί πάλι ἀλλιῶτικα ὅταν τή θρῖσκουμε μέσα σ' ἕνα μυθιστόρημα ἢ κριτικό δοκίμιο. Γιατί κάθε φορά προτιμῶνται κατά τήν ἀνάπλαση οἱ συναφεῖς πρὸς τό θέμα συνειρμοί.

β. Στήν ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατά τήν ἀνάπλαση παίζει ἐπίσης ρόλο ἡ ψυχική διάθεση, τό ποιόν τῶν συναισθημάτων μας. Μεγαλύτερη ἐπίδραση ἔχουν οἱ βίαιες συγκινήσεις. Ἡ ὀργή λ.χ. πού αἰσθάνομαι αὐτή τή στιγμή ἐναντίον ἑνός προσώπου πού μου φέρθηκε βά-

ναυσα, επιδρά περιοριστικά στή ροή των παραστασέων μου: αποκλείει τούς άλλους συνειρμούς και ανοίγει τό δρόμο μόνο σ' εκείνες τίς παραστάσεις πού αναφέρονται στό έπεισόδιο και στό πρόσωπο πού τό προκάλεσε – είμαι γιά πολλήν ώρα αιχμάλωτος τής όργης μου, αναθυμούμαι διαρκώς πράγματα πού τήν τρέφουν.

γ. 'Η έπιλογή των συνειρμών εξαρτάται, τέλος, από τίς φανερές ή κρυφές έπιθυμίες, τά διαφέροντα και τίς όρμές μας. "Όσο και νά προσπαθει νά κρύψει τήν έπιθυμία του ό φίλος πού ήρθε νά μās επισκεφθει, συχνά τή μαντεύουμε από τά λόγια πού έρχονται κατ' επανάληψη στό στόμα του. Από πείρα γνωρίζουμε πόσο όχι μόνο ό κύκλος, αλλά και ή ανάπλαση των παραστάσεων ενός ανθρώπου εξαρτάται από τό είδος των διαφερόντων του: μπροστά στό ίδιο αντικείμενο (π.χ. τόν ξάστερο ουρανό τή νύχτα) άλλες, έντελως διάφορες, παραστάσεις ξαναπλάθονται στή συνείδηση του γεωργού, του ναυτικού, του καλλιτέχνη. Δυνατή επίσης είναι ή επίδραση των όρμών, τής πείνας, του φόβου κτλ., στήν πορεία των παραστάσεων: όταν πεινούμε, ξαναπλάθουμε επίμονα παραστάσεις φαγητών: όταν βαδίζουμε στά σκοτεινά, μέσα σέ δρόμους άγνωστους, κατέχουν τή συνειδησή μας παραστάσεις σκηνών τρόμου κ.ο.κ.

Γενικά, ή έπιλογή των συνειρμών κατά τήν ανάπλαση των παραστάσεων είναι συνάρτηση τής όλης ψυχικής μας κατάστασης, όχι μόνον όπως παρουσιάζεται τήν ώρα πού γίνεται, αλλά και όπως έχει διαμορφωθεί από τή φυσική μας ιδιοσυγκρασία και από τήν άτομική έμπειρία, τίς περιστάσεις τής ζωής μας. 'Ολόκληρη ή προσωπικότητα, μέ τίς όρμές και τά διαφέροντά της, τίς συγκινήσεις και τίς σκέψεις της, τούς πόθους και τίς επιδιώξεις της, αποκαλύπτεται στό πλήθος και στό είδος των παραστάσεων πού δραστηριοποιούνται και επιβάλλονται κατά τήν ανάπλαση. Τοúτο εξηγεί τήν εξαιρετική σημασία πού δίνει ή Ψυχοθεραπευτική στήν άνάλυση των επίμονων συνειρμών, όταν προσπαθει νά διαγνώσει ιδιορρυθμίες και άνωμαλίες δύσκολων χαρακτήρων. Τό τί έρχεται άμέσως και κατ' επανάληψη στή μνήμη μας, όταν μās δοθει από τόν ψυχοθεραπευτή τό παράγγελμα νά κάνουμε ελεύθερη ανάπλαση παραστάσεων μέ άφετηρία όρισμένη λέξη ή εικόνα, μπορεί κάποτε νά αποκαλύψει περιπλοκές πού δέν τίς υποπτευόμαστε, γιατί είναι παραχωμένες στά βάθη τής συνείδησης από τά πρώτα παιδικά μας χρόνια.

7. Η συναισθησία

Υπάρχουν άνθρωποι πού, όταν άκοϋνε φωνές ή παρατηροϋν γράμματα, «βλέπουν» ταυτόχρονα όρισμένα χρώματα. Λ.χ. ό Γερμανός ψυχολόγος Gustav Fechner μέ τό φωνήεν α είχε τήν «έντύπωση» τοϋ άσπρου· τοϋ μαύρου μέ τό ου· τοϋ κίτρινου μέ τό ε· τοϋ κόκκινου μέ τόν ήχο τής σάλπιγγας· τοϋ γαλάζιου μέ τόν ήχο τοϋ αϋλοϋ. Τό φαινόμενο τοϋτο λέγεται σ υ ν α ι σ θ η σ ί α καί, όπως έδειξε ή ψυχολογική έρευνα, δέν είναι πολύ σπάνιο, μόνο πού τά προκαλούμενα μαζί μέ τό πρώτο δευτεροϋντα «αισθήματα» ποικίλλουν κατά τά πρόσωπα. Αναφέρονται παραδείγματα ανθρώπων πού, όταν άκοϋνε μουσική, «βλέπουν» ταυτόχρονα έγχρωμα σχήματα· άλλων πού μέ τή θέα μιās θύελλας σέ πίνακα ζωγραφικό «άκοϋνε» τόν άνεμο νά σφυρίζει· άλλων πού, μόλις άντικρίσουν τό φαγητό στό πιάτο, έχου «αισθήματα» γεύσης κ.ο.κ.

Άλλοι έδιναν στίς συναισθησίες εξήγηση φυσιολογική. Υπέθεταν δηλαδή, ότι κάποτε οί έρεθισμοί πού διεγείρουν όρισμένο μέρος τοϋ κεντρικού νευρικού συστήματος απλώνονται καί σέ γειτονικές περιοχές, καί έτσι προκαλοϋν μαζί μέ τό κύριο καί άλλα «αισθήματα», πού τό ποιόν τους εξαρτάται από τή φυσική προδιάθεση τοϋ κάθε προσώπου. Η αντίληψη πού επικρατεί σήμερα, είναι ότι καί έδώ πρόκειται γιά συνειρμούς έντυπώσεων μέ παραστάσεις· οί παραστάσεις όμως αυτές έχου τόση ζωηρότητα, ώστε οί συναισθησιακοί τύποι νομίζου ότι είναι όχι ψυχικές εικόνες, αλλά πραγματικές έντυπώσεις («αισθήματα»).

Δέν πρέπει νά συγχέουμ τή συναισθησία μέ τήν κοιναισθησία, όπως ονομάζουμ μερικοί Ψυχολόγοι τήν «κοινή» αίσθηση τοϋ Άριστοτέλη. Ο άρχαίος φιλόσοφος έδιδασε ότι εκτός από τίς πέντε αισθήσεις ύπάρχει, σάν άνώτερη λειτουργία, ή «κοινή», μέ τήν όποία ό άνθρωπος αποκτά τό αίσθημα ό τ ι α ί σ θ ά ν ε τ α ι. Όργανό της, έλεγε, είναι ή καρδιά· άπ' αυτήν ξεκινούμ οί «πόροι» πού τή συνδέουμ μέ τά άλλα αισθητήρια όργανα, γιά νά πληροφορείται τήν ένεργεία τους.

Η έννοια τής κοινής αίσθησης έχει έγκαταλειφθεί από τή νεώτερη Ψυχολογία (εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις). Τό νά νιώθουμ -όταν αισθανόμαστε, ότι αισθανόμαστε· όταν σκεπτόμαστε, ότι σκεπτόμαστε· όταν συγκινούμαστε, ότι συγκινούμαστε· όταν έπιθυμούμ, ότι έπιθυμούμ - είναι έργο τής σ υ ν ε ί δ η σ η ς.

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΦΑΝΤΑΣΙΑ

1. Η φυσιολογική βάση της μνήμης

Τήν ικανότητα νά διατηροῦμε τίς ἐντυπώσεις μέ τή μορφή παραστάσεων καί νά τίς ξαναπλάθουμε, ὀνομάζουμε μ ν ή μ η.

Πῶς μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἡ διατήρηση καί ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων;

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ψυχικές εἰκόνες, μετά τήν παύση τῶν ἐρεθισμῶν πού προκάλεσαν τά ἀντίστοιχα αἰσθήματα, δέν ἐξαφανίζονται ἀλλά ἀφήνουν ἀπάνω στή φαιά οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου ἴχνη πού ὀνομάστηκαν μέ τήν ἑλληνική λέξη ἐ γ γ ρ ἄ μ μ α τ α (R. Semon). Ποιά εἶναι ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἐγγραμμάτων, καί πῶς εἶναι δυνατόν ἀπάνω στήν περιορισμένη ἐπιφάνεια τῶν νευρικών κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου νά ἀποθηκευτεῖ τόσο πλῆθος καί τέτοια ποικιλία παραστάσεων – ὅσες διατηρεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἀνεπτυγμένου ἀνθρώπου – δέν μποροῦμε νά τό ἐξηγήσουμε. Πρῶτος ὁ Πλάτων (μέσα στό διάλόγῳ του «Θεαίτητος» 191 κ.π.) παρομοίωσε τήν ψυχή μέ «κῆρινον ἐκμαγεῖον», ὅπου χαραζονται οἱ ἐντυπώσεις, ὅπως – θά λέγαμε σήμερα – ἀποτυπώνεται ἡ φωνή ἀπάνω σέ ἕνα φωνογραφικό δίσκο. Ὅποσοδήποτε, παρά τίς ἀνυπέρβλητες δυσκολίες πού παρουσιάζει, ἄλλη ἐξήγηση φυσιολογική τοῦ φαινομένου δέν χωρεῖ.

Μετά τή νευρική διέγερση πού προκαλεῖ τήν ἐντύπωση, τό νευρικό σύστημα δέ μένει στήν ἴδια κατάσταση ὅπου ἦταν πρῖν ἀπό τόν ἐρεθισμό – ἀλλοιώνεται ἐσωτερικά. Αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τά ἴχνη τά διατηρεῖ ἐπί (ἀπροσδιόριστα) μακρό χρονικό διάστημα. Καί ὅταν δοθεῖ ἀφορμή (μέ μιά νέα διέγερση), τά ἴχνη πού ἀντιπροσωπεύουν τίς παραστάσεις σέ κατάσταση ἀναμονῆς γίνονται ἐνεργά, καί ἔτσι ξαναπλάθονται οἱ ἀντίστοιχες ψυχικές εἰκόνες. Ἐπειδή δέ τά νευρικά κύτταρα τοῦ συστή-

ματος συνδέονται στενά τό ένα μέ τό άλλο, ή ενεργοποίηση τῶν «ἐγγραμμάτων» ἀπάνω σέ μερικά κύτταρα μεταδίνεται διαμέσου τῶν συνδέσεων καί στά ἴχνη πού ἔχουν χαραχτεῖ ἀπάνω σέ ἄλλα μέρη τῆς κυτταρικής ἐπιφάνειας, καί ἔτσι μιᾶ παράσταση μπορεῖ νά ἀνασύρει πίσω της ὁλόκληρη σειρά ἄλλων (σύμφωνα μέ τόν γενικό νόμο τοῦ συνειρμοῦ, § 3 τοῦ κεφ. 8).

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐξήγηση αὐτή εἶναι ἀπλή ὑπόθεση, πού βέβαια δέ μᾶς ικανοποιεῖ ἐντελῶς (ὅπως ἄλλωστε καί πολλές ἄλλες ἐπιστημονικές ὑποθέσεις), ἀλλά μᾶς βοηθεῖ ν' ἀντιληφθοῦμε, μέ κάποιο τρόπο, τό φαινόμενο τῆς μνήμης ἀπό ἄποψη φυσιολογική. Ἡ μνήμη εἶναι γιά τήν Ψυχολογία, ὅπως καί γιά τή φιλοσοφική ἀνάλυση τῶν σχέσεων «σώματος» καί «ψυχῆς» (καθώς ἔδειξε μέ τό φημισμένο ἔργο του «Μνήμη καί Ὑλη» ὁ Γάλλος φιλόσοφος Henri Bergson 1859 - 1941), τό κατ' ἐξοχήν πρόβλημα.

ψυχῆς καί ἐνόρασις

intuition

2. Ἰδιότητες τῆς μνήμης

Ἡ μνήμη ἑνός ἀνθρώπου χαρακτηρίζεται καί βαθμολογεῖται:

- α. Ἀπό τό β ἄ θ ο ς της, δηλαδή ἀπό τή βαθιά χάραξη τῶν «ἐγγραφῶν» της.
- β. Ἀπό τή δ ι ἄ ρ κ ε ι α τῶν συντηρούμενων παραστάσεων.
- γ. Ἀπό τήν π ι σ τ ὴ τ ῆ τ ἄ της, δηλαδή ἀπό τήν ἀκρίβεια τῶν ἀναπλασσομένων παραστάσεων.
- δ. Ἀπό τήν ἐ τ ο ι μ ὴ τ ῆ τ ἄ της νά δραστηριοποιεῖ τούς συνειρμούς. Καί
- ε. Ἀπό τό π λ ἄ τ ο ς της, τόν πλοῦτο καί τήν ποικιλία τῶν θησαυρισμάτων της.

Σπουδαιότερες εἶναι οἱ τρεῖς πρῶτες ἰδιότητες· τούτων παράγωγες θεωροῦνται οἱ δύο τελευταῖες.

Ὅροι εὐνοϊκοί γιά τήν ἀπόκτηση καλῆς μνήμης εἶναι:

- α. Ἡ ἔντονη π ρ ο σ ο χ ῆ, τό ζῶηρό ἐ ν δ ι α φ ἔ ρ ο ν καί ἡ καλή συναισθηματική δ ι ἄ θ ε σ η κατὰ τό σχηματισμό τῶν παραστάσεων.
- β. Ἡ πολλαπλή σ ὺ ν δ ε σ η τῶν παραστάσεων μεταξύ τους· οἱ παραστάσεις πού ἔχουν ἀποκτήσει πολλαπλές σχέσεις μέσα σέ ἕνα συνειρμικά ὀργανωμένο σύνολο, διατηροῦνται περισσότερο καί ξαναπλάθονται εὐκολότερα· γιατί πηγαίνουμε πρὸς αὐτές ἀπό πολλούς δρόμους.

γ. Ἡ κ α τ α ν ό η σ η τοῦ περιεχομένου καί τῶν σχέσεων τῶν παραστάσεων πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε.

δ. Ἡ ἄ σ κ η σ η μέ ἐπιμελείς καί μεθοδικές ἐπαναλήψεις τῶν ὄσων μαθαίνουμε.

Ἡ μνήμη εἶναι ἀπό τίς ψυχικές λειτουργίες πού ἀναπτύσσονται καί ἀποδίνουν περισσότερο ὅταν γυμνάζονται ἀπό τήν τρυφερή ἡλικία.

3. Ἡ ἀπομνημόνευση

Μέ τρεῖς τρόπους ἀπομνημονεύουμε:

α. Μ η χ α ν ι κ ἄ. Δέν κατανοοῦμε δηλαδή τό περιεχόμενο καί τή λογική συνάρτηση, ἀλλά προσέχουμε καί συγκρατοῦμε τήν ἐξωτερική σχέση, τή σειρά τῶν παραστάσεων (μ ν ἤ μ η μ η χ α ν ι κ ἣ). Εἶναι φανερό ὅτι ὅσα ἀπομνημονεύουμε μέ αὐτό τόν τρόπο δέν διατηροῦνται ἐπί πολύ χρόνο καί, τό σπουδαιότερο, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν δημιουργικά ἀπ' αὐτόν πού τά ἔμαθε. Ἐπομένως, παρά τόν κόπο πού ἀπαιτεῖ, ἡ ἀπομνημόνευση τοῦ εἶδους τούτου εἶναι ὄχι μόνο ἐφήμερη, ἀλλά καί παθητική, «νεκρή».

β. Κ ρ ι τ ι κ ἄ. Ὅταν δηλαδή κατά τήν ἀπομνημόνευση προσέχουμε στό νόημα τῶν παραστάσεων καί τίς ὀργανώνουμε σέ «μορφές» ἀνάλογα μέ τίς λογικές σχέσεις τους (μ ν ἤ μ η κ ρ ι τ ι κ ἣ). Ἐτσι μόνο ἀπομνημονεύεται σταθερά π.χ. ἡ ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος ἢ ἕνα νομικό ἐπιχείρημα. Ἡ μάθηση μέ αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἀσφαλῆς καί προπάντων γόνιμη, δημιουργική.

γ. Ἐνας τρίτος τρόπος εἶναι νά βρίσκουμε, ἀνάμεσα στίς νέες παραστάσεις πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε καί σέ παλαιές (εὐμνημόνευτες ἀπό τήν πολλή χρήση), δευτερεύουσες ἀλλά εὐκόλα ἀποτυπώσιμες ὁμοιότητες (μ ν ἤ μ η ἄ γ χ ί ν ο υ ς). Αὐτό λ.χ. γίνεται συνήθως κατά τήν ἀπομνημόνευση ἱστορικῶν χρονολογιῶν ἢ γεωγραφικῶν σχημάτων· τό σχῆμα τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου τό θυμούμαστε εὐκόλα, ὅταν τήν παρομοιάσουμε μέ ὑπόδημα· τό ἔτος πού κατακτήθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπό τοῦς Φράγκους, 1204, ὅταν προσέξουμε ὅτι οἱ ἀριθμοί πηγαίνουν ἀνεβαινόντας ἀπό τό 1 ἕως τό 4, μέ τή διαφορά ὅτι στή θέση τοῦ 3 βρίσκεται τό 0.

4. 'Η ανάμνηση

Δέν είναι όλες οι μνημονικές παραστάσεις (ή συμπλέγματα παραστάσεων) ανάμνησεις. Άναμνήσεις ονομάζουμε εκείνες πού τίς άναγνωρίζουμε ως γεγονότα τής δικής μας ζωής, ως προσωπικά δηλαδή βιώματα, και μπορούμε λίγο ως πολύ νά τίς τοποθετήσομε σέ όρισμένη χρονική θέση μέσα στό παρελθόν μας. Πολλά περιστατικά τού τελευταίου μεγάλου πολέμου διατηρώ στή μνήμη μου· ξεχωρίζω όμως όσα ό ίδιος έζησα, τίς πρώτες λ.χ. ήμέρες τής επιδρομής τού έχθρου στήν άνύποπτη χώρα μας, από 'κείνα πού μου διηγήθηκαν οι γνώριμοί μου ή διάβασα αργότερα σέ δημοσιευμένα βιβλία. Τά πρώτα έχουν έναν έντελώς ιδιαίτερο χαρακτήρα· είναι κατά ειδικό τρόπο «δικά μου βιώματα», όσο και νά μέ έντυπωσίασαν, νά επηρέασαν τίς σκέψεις και τά συναισθήματά μου τά δεύτερα. Έκείνα λοιπόν είναι ανάμνησεις, αυτά όχι.

Τό πρόβλημα πού θέτουν στόν ψυχολόγο οι ανάμνησεις, είναι διπλό: α. Πώς άναγνωρίζεται ι μιά ανακαλούμενη στή συνείδηση παράσταση (ή σύμπλεγμα παραστάσεων) ότι άνήκει στήν προσωπική μας ιστορία; Και β. Πώς τοποθετείται μέσα στό πλαίσιο τού παρελθόντος; Οι νόμοι τού συνειρμού και τής ανάπλωσης δέν έξηγούν επαρκώς ούτε τό ένα ούτε τό άλλο.

Ός πρós τό πρώτο ζήτημα, οι γνώμες τών ειδικών διχάζονται. Άλλοι δέχονται ότι οι ανάμνησεις διαφοροποιούνται από τό άλλο μνημονικό υλικό μέ μιάν ιδιαίτερη συναίσθηματική ή απόχρωση, έναν τόνο οικειότητος πού τίς χαρακτηρίζει. (Έτσι λ.χ. άναγνωρίζουμε ένα πρόσωπο πού συναντούμε στό δρόμο μέσα σέ πληθος άλλων ως ένα παλαιό μας γνώριμο, χωρίς νά μπορούμε νά θυμηθούμε τό όνομά του ή τίς σχέσεις πού είχαμε άλλοτε μαζί του). Άλλοι πάλι υποστηρίζουν, ότι ή άναγνώριση είναι άποτέλεσμα πρόσθετης επεξεργασίας τών παραστάσεων, προϊόν τής κριτικής ή λειτουργίας τής συνείδησης· αυτή άνακαλύπτει ότι όρισμένη παράσταση (ή σύμπλεγμα παραστάσεων) βρίσκεται σέ όργανική άλληλουχία μέ ό,τι άποτελεί τόν κόσμο τής προσωπικής μας έμπειρίας και πρέπει ως δικό μας βίωμα νά διαχωριστεί από τίς άλλες πού δέν έχουν αυτή τή σχέση μαζί μας. Τό ορθότερο είναι νά υποθέσουμε ότι για τή διαφοροποίηση τών ανάμνησεων από τίς άλλες άπλως μνημονικές παραστάσεις απαιτούνται και τά

δύο στοιχεία πού κακώς χωρίζονται από τούς θεωρητικούς: ή συναισθηματική αποδοχή και ή κριτική απόφαση. Ή μία συμπληρώνει και στηρίζει τήν άλλη.

Όσο γιά τήν ένταξη μιās ανάμνησης μέσα στό χρόνο του παρελθόντος μας, φαίνεται ότι τούτο κατορθώνεται μέ μεγάλην ακρίβεια (χωρίς όμως και ν' αποκλείονται τά λάθη, όταν τά περιστατικά είναι πολύ παλαιά) μέ τήν τοποθέτησή της ανάμεσα σέ άλλες πού λαμβάνονται ως χρονικά όρόσημα. Σημεία προσανατολισμού τής μνήμης μας στά περασμένα είναι οί αναμνήσεις χαρακτηριστικών γεγονότων τής ζωής μας, πού αποτελούν κατά κάποιο τρόπο τούς μεγάλους σταθμούς τής προσωπικής μας ιστορίας. Καί επειδή αυτά εύκολα χρονολογούνται, μπορούμε ανάλογα μέ τή διαισθητικά ή κριτικά ύπολογιζόμενη ά π ό σ τ α σ η νά προσδιορίζουμε χρονικά τίς άλλες μας αναμνήσεις.

Άς σημειωθεί ακόμη, ότι αναγνώριση καί τοποθέτηση στό χρόνο ενός βιώματος συνήθως γίνονται ταυτόχρονα (χωρίς ή μέ κάποια προσπάθεια). Τότε ή ανάμνηση είναι πλήρης. Όχι σπάνια όμως αναγνωρίζουμε άμέσως μία παράσταση (ή σύμπλεγμα παραστάσεων) ως γεγονός τής δικής μας ζωής, αλλά άδυνατούμε νά προσδιορίσουμε μέ βεβαιότητα τή θέση της μέσα στό χρόνο του παρελθόντος μας. Έχουμε δηλαδή ανάμνηση άτελή.

5. Ασθένειες τής μνήμης

Παθολογικές άνωμαλίες τής μνήμης είναι ή ά μ ν η σ ί α, ή ύ π ε ρ μ ν η σ ί α καί ή π α ρ α μ ν η σ ί α.

Όσοι πάσχουν από ά μ ν η σ ί α δέν έχουν πλέον τήν ικανότητα νά διατηρούν καί νά ξαναπλάθουν παραστάσεις. Ή άμνησία είναι άλλωστε κ α θ ο λ ι κ ή, όποτε λησμονούνται τά πάντα· καί άλλοτε μ ε ρ ι κ ή· τότε από τή συνείδηση εξαφανίζονται τά μνημονικά άποκτήματα όρισμένης μόνο περιόδου τής ζωής. Ό π ι σ θ ο χ ω ρ η τ ι κ ή λέγεται ή άμνησία, όταν στήν άρχή λησμονούνται πρόσφατες έντυπώσεις καί έπεται σιγά - σιγά ή λήθη άπλώνεται σέ όλο τό παρελθόν, έως τίς παλαιότερες αναμνήσεις· καί π ρ ο χ ω ρ η τ ι κ ή, όταν ό άρρωστος παύει από τή στιγμή τής προσβολής του νά διατηρεί καί νά ξαναπλάθει τίς παραστάσεις του, θυμάται όμως όσα είχε ζήσει καί μάθει πριν από

τό άτύχημά του. 'Υπάρχουν άμνησίες π α ρ ο δ ι κ έ ς, όπως λ.χ. συμβαίνει στίς περιπτώσεις τής βαθιάς μέθης καί τής έπιληψίας, καί άμνησίες π ε ρ ι ο δ ι κ έ ς: σ' αυτές ή μνήμη έξαφανίζεται κατά χρονικά διαστήματα, αλλά ξαναγυρίζει πάλι. Βαρύτατη μορφή άμνησίας είναι εκείνη όπου ό άρρωστος χάνει τή δύναμη όχι μόνο νά ξαναπλάθει τίς παλαιές παραστάσεις του, αλλά καί νά διατηρεϊ νέες.

'Υ π ε ρ μ η σ ί α λέγεται ή πολύ μεγαλύτερη από τή συνηθισμένη ικανότητα ν' άναπολεϊ κανείς παλαιές καί από καιρό σθησμένες άναμνήσεις. Τό φαινόμενο παρατηρεϊται συχνά στούς έτοιμοθάνατους: ξαναπλάθουν μέ έκπληκτικές λεπτομέρειες παραστάσεις σκηνών τής παιδικής τους ζωής, λησμονημένες τόσα χρόνια από τούς ίδιους. 'Αναφέρεται τό περιστατικό νεαρής γυναίκας, άρρωστης από νευρικό πυρετό, πού άρχισε ξαφνικά νά άπαγγέλλει έλληνικές, λατινικές καί έβραϊκές φράσεις, ένw ήταν άπαιδευτη. 'Η έρευνα έδειξε ότι σέ μικρήν ήλικία ή άρρωστη ήταν ύπηρετρια στό σπίτι 'Αγγλου πάστορα πού συνήθιζε νά άπαγγέλλει μεγαλόφωνα διάφορα ρητά τής Παλαιάς καί Καινής Διαθήκης καί τών Πατέρων τής 'Εκκλησίας: οί παραστάσεις εκείνες είχαν χαραχτεί βαθιά στή συνείδηση τής μικρής ύπηρετριας, καί τό περίεργο ήταν ότι μέ τό νευρικό πυρετό άναζωπυρώθηκαν καί ξαναπλάστηκαν, ένw στό μεταξύ είχαν λησμονηθεί.

Π α ρ α μ ν η σ ί α είναι ή ψευδής άνάμνηση. Διακρίνονται δύο μορφές της. Στήν πρώτη δέν άναγνωρίζεται ή ήλικία τών παραστάσεων καί οί παλαιές θεωρούνται πρόσφατες. 'Ο μεγάλος Σουηδός φυδιολόγος Carl von Linné (1707 - 1778) σέ προχωρημένη ήλικία δέν άναγνώριζε πιά τά συγγράμματά του καί τά διάβαζε μέ θαυμασμό σάν ξένα. Στή δεύτερη μορφή συμβαίνει τό αντίθετο: ό άρρωστος νομίζει ότι έχει άλλοτε γνωρίσει πρόσωπα καί πράγματα πού τώρα τά βλέπει ή τά πληροφορεϊται γιά πρώτη φορά. 'Η σύγχυση είναι μεγαλύτερη στίς άναμνήσεις: γεγονότα πού τά διάβασε ή τά άκουσε, ό άρρωστος τά θεωρεϊ δικά του βιώματα. Παραλλαγή τής μορφής αυτής είναι ή λεγόμενη κ ρ υ π τ ο μ ν η σ ί α: όσοι πάσχουν άπ' αυτήν παίρνουν γιά δικές τους τίς σκέψεις πού άλλοι τούς έχουν άνακοινώσει.

Οί άνωμαλίες τής μνήμης όφείλονται σέ παθολογικές αλλοιώσεις όρισμένων ζωνών του έγκεφάλου από διάφορες νόσους καί τραύματα ή από κατάχρηση αλκοολικών ποτών καί ναρκωτικών.

6. Η αξία της μνήμης

Η αξία της μνήμης είναι για τη ζωή μας πολύ μεγάλη. Χωρίς αυτήν θά ήταν αδύνατη όχι μόνο η διαπαιδαγώγηση και η πνευματική καλλιέργεια, αλλά και αυτή ακόμη ή στοιχειώδης γνώση του κόσμου των αντικειμένων. Σέ κάθε αντίληψη ή άμεσες εντυπώσεις πλουτίζονται μέ συγγενείς παραστάσεις πού διατηρούνται μέσα στή συνείδηση χάρη στή μνημονική μας ικανότητα. Μέ τίς παραστάσεις αυτές τά δεδομένα των αισθήσεων αποκτούν τή σημασία τους. Έτσι π.χ. στους άτμούς πού αναδίνονται «βλέπουμε» ότι τό φαγητό μέσα στή χύτρα πού ξεσκεπάσαμε είναι ακόμα ζεστό· «ακούμε» στή φωνή του κραυγαλέου γείτονά μας ότι είναι όξύθυμος· «διαβάζουμε» στό πρόσωπο του άρρωστου γονιού μας ότι είναι άπελπισμένος κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αυτές ή μνήμη συμπληρώνει και καθοδηγεί τίς αισθήσεις, και έτσι έννοούμε.

Μέ τή μνήμη άποθησαυρίζονται και προσφέρονται, όταν έχουμε τήν ανάγκη τους, τά διδάγματα της πείρας (ή μάθηση), και μέ τήν πείρα ό άνθρωπος γίνεται ικανός νά αντιδρά εϋστοχα όχι μόνο στίς ίδιες, αλλά και σέ νέες καταστάσεις της ζωής. Ένα όν χωρίς μνήμη δέν μπορεί νά έχει πείρα. Τό κάθε νέο αντικείμενο, τό κάθε νέο γεγονός θά έμενε ως ψυχική εικόνα άπομονωμένο μέσα στή συνείδησή του και μόνο για μία στιγμή, όσο δηλαδή θά διαρκούσε ή έντύπωσή του· μόλις άπομακρυνόταν από τόν όρίζοντα, θά εξαφανίζοταν άμέσως κάθε ίχνος από τήν παράστασή του. Μπροστά στό ίδιο αντικείμενο ή γεγονός,τό όν χωρίς μνήμη θά στεκόταν έκπληκτο και άμήχανο, γιατί θά νόμιζε ότι τώρα μόνο τό βλέπει για πρώτη φορά. Τέτοιοι δέν είναι ό φυσικός κόσμος και γι' αυτά ακόμη τά κατώτατα στήν κλίμακα της ζωής όντα, γιατί και αυτά έχουν στοιχειώδη μνήμη. Για τόν άνθρωπο τό κάθε πράγμα δέν είναι ποτέ άπλή έντύπωση· πάντα συνυπάρχουν μέ αυτήν παραστάσεις από προηγούμενη αντίληψη, και προπάντων άναμνήσεις· κάθε γεγονός φέρνει στή μνήμη του πολλά άλλα, άναδεύει και δραστηριοποιεί τά βιώματά του.

Ό κόσμος λοιπόν του ανθρώπου είναι κόσμος όχι «γυμνών πραγμάτων», αλλά σημείων και συμβόλων, εικόνων δηλαδή ψυχικών φορτισμένων μέ σημασία. Τό μάμμαρο πού σκεπάζει τό χώμα του τάφου, δέν είναι άπλώς ένα σκληρό και άσπρο «πράγμα», αλλά τό μνη-

μείο ενός γνωστού ή άγνωστου νεκρού· ή φωτογραφία δέν είναι άπλώς ένα σύνολο από «έγχρωμα στίγματα» σέ όρισμένη διάταξη, αλλά ή εικόνα ενός φίλου· ό ήχος τής καμπάνας δέν είναι άπλώς έντύπωση από ένα δονούμενο στόν άέρα «μετάλλινο άντικείμενο», αλλά, ανάλογα μέ τήν ένταση καί τό ρυθμό του, πρόσκληση έορτινή ή πένθιμη άνακοίνωση κ.ο.κ. Σημεία καί σύμβολα γίνονται γιά μās τά άντικείμενα όχι μέ τά αίσθήματα πού προκαλοϋν, αλλά μέ τίς παραστάσεις πού ξαναπλάθονται μέσα μας από τίς έντυπώσεις τους, όχι λοιπόν μέ τήν αίσθηση αλλά μέ τή μνήμη.

Πόσο φτωχός καί χαώδης γίνεται ό ψυχικός βίος χωρίς τή μνήμη, τό δείχνουν οι παθολογικές περιπτώσεις όπου ή μνημονική ικανότητα έλαττώνεται ή παρουσιάζει χάσματα από άρρώστια ή γερατειά. Τότε βλέπει κανείς καί άκούει, αλλά, έπειδή δέ θυμάται, συμπεριφέρεται σάν ήλίθιος. Γενικά, ή νοημοσύνη έχει στενότατη σχέση μέ τή μνήμη. Καί μπορεί βέβαια νά παρουσιαστεί περίπτωση δυνατής μνήμης μαζί μέ χωλή κρίση, ποτέ όμως εύφυια μέ μνήμη άνάπηρη.

7. Τό έργο τής φαντασίας

Απέναντι στίς παραστάσεις τής ή συνείδηση έχει τή δύναμη νά ενεργεί διαμορφωτικά μέ δική τής πρωτοβουλία καί νά τίς μετασχηματίζει σέ νέα πλάσματα. Διασπᾶ τίς ψυχικές εικόνες στά συστατικά τους στοιχεία καί ύστερα ἄ ν α σ υ γ κ ρ ο τ ε ῖ αϋτά τά στοιχεία σέ νέες μορφές, διαφορετικές από εκείνες πού ειχεν αρχικά άντιληφθει μέ τίς αίσθήσεις. Αϋτή τή λειτουργία, τή διαφορετική από τή μνήμη (ως πρὸς τό πρόγραμμα καί τό έργο τής), τήν ονομάζουμε φαντασία, καί τά προϊόντα τής παραστάσεις φανταστικές.

Οί φανταστικές παραστάσεις, συγκρινόμενες μέ τίς μνημονικές ως πρὸς τήν «ϋλη», δηλαδή ως πρὸς τό περιεχόμενό τους, δέν παρουσιάζουν τίποτα τό νέο. Τό νέο σ' αϋτές είναι ή «μορφή», δηλαδή ό πρωτότυπος καί άγνωστος από τήν προηγούμενη πείρα τρόπος πού συνδυάστηκαν στοιχεία μνημονικών παραστάσεων, γιά ν' αποτελέσουν νέες ψυχικές εικόνες. Στην ἄ ν α μ ό ρ φ ω σ η λοιπόν τοϋ έπιοπτικού ὕλικου, τοϋ άποθησαυρισμένου στή συνείδηση, έγκειται ή δημιουργία τής φαντασίας.

8. Είδη φαντασίας

Ἡ φαντασία ἄλλοτε διεγείρεται καί κατευθύνεται ἀπό τή θέλησή μας καί ὀδηγεῖται ἀπ' αὐτήν πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση (ὅπως π.χ. συμβαίνει στίς καλές τέχνες, στίς ἐπιστήμες κ.τ.λ.) καί λέγεται σ κ ὀ π ι μ η· καί ἄλλοτε λειτουργεῖ ἐλεύθερα χωρὶς τή συνειδητῆ μας προαίρεση (π.χ. στά ὄνειρα καί στά ὄνειροπολήματα) καί λέγεται α ὕ θ ὀ ρ μ η τ η.

Ὡς πρὸς τόν τρόπο πού ἐργάζεται, ἡ φαντασία εἶναι:

α. Π ρ ο σ θ ε τ ι κ ῆ· ὅταν σέ ὀρισμένο σύμπλεγμα παραστάσεων προσθέτει στοιχεῖα πού δέν τούς ἀνήκουν.

β. Ἀ φ α ι ρ ε τ ι κ ῆ· ὅταν ἀφαιρεῖ ἀπό τίς παραστάσεις πού ἐπεξεργάζεται ὀρισμένα στοιχεῖα τους καί τίς ἀπλουστεύει.

γ. Σ υ ν δ υ α σ τ ι κ ῆ· ὅταν ἄλλα στοιχεῖα ἀφαιρεῖ καί ἄλλα προσθέτει, γιά νά φτάσει σέ ριζικά νέα μορφώματα.

Κατ' ἐξοχὴν δημιουργική εἶναι ἡ σκόπιμη καί συνδυαστική φαντασία.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γλύπτες τοῦ 4ου αἰ., γιά νά εἰκονίσουν τόν τέλειο τύπο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, συνδύαζαν ὄγκους καί γραμμές τοῦ ἀνδρικοῦ μέ πλαστικά στοιχεῖα τοῦ γυναικείου σώματος κι ἔτσι κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν μορφές πού ἰσορροποῦσαν τήν ἀνδρική δύναμη καί λιτότητα μέ τή γυναικεία κομψότητα καί χάρη. Ἡ φαντασία τους λοιπὸν ἐργαζότανε συνδυαστικά.

Κατ' ἐξοχὴν ἀφαιρετική εἶναι ἡ φαντασία τοῦ γεωμέτρη· αὐτός, γιά νά μελετήσει τίς καθαρές σχέσεις τῶν γραμμῶν, τῶν ἐπιφανειῶν καί τῶν ὀγκων, ἀφαιρεῖ μέ τή φαντασία του ἀπὸ τήν αἰσθητῆ πραγματικότητα τὰ στοιχεῖα πού δέν ἐνδιαφέρουν τήν ἐπιστήμη του.

Μέ τήν προσθετική φαντασία ἐργάζεται ὁ ἀρχαιολόγος, πού προσπαθεῖ νά συμπληρώσει νοερά τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου μνημείου πού ξέσκαψε, γιά νά ἐξακριβώσει τόν προορισμό του καί νά τὸ ἀποκαταστήσει στήν πλήρη μορφή του. Ἡ κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος θρῖσκει στήν προσθετική φαντασία ἕνα πολῦτιμο βοηθό· μέ γνωστά ἀπὸ τό παρὸν στοιχεῖα συμπληρώνουμε καί φωτίζουμε καταστάσεις καί περιστατικά παλαιῶν χρόνων, γιά τὰ ὅποια μᾶς ἀώθησαν ἀνεπαρκεῖς εἰδήσεις.

9 Η εξέλιξη τής φαντασίας

Η αυθόρμητη και ελεύθερη φαντασία (συνηθέστερη μορφή της τού όνειρο-πόλημα) αναπτύσσεται στόν άνθρωπο από τήν τρυφερή του ηλικία σέ συνάρτηση μέ τό π α ι χ ν ί δ ι. Πολύ κωρίς, περίπου από τό 3ο έτος τής ζωής, αρχίζει στά παιχνίδια ή δ ρ α μ α τ ι κ ή ά π ο μ ί μ η σ η σ κ η ν ώ ν τής καθημερινής ζωής. Στο «θέατρο» τούτο, τό ίδιο τό παιδί και τά αντικείμενα πού μεταχειρίζεται γιά τήν «παράσταση», είναι κάτι άλλο από τήν πραγματική τους ύπόσταση: ένα κοινό καλάμι γίνεται άλογο, τό σκαμνί άρμα, ένα κομμάτι χοντρό σύρμα όπλο, ή άρρωστη κούκλα τοποθετείται μέ μύριες προφυλάξεις στο ξύλινο κουτί, τό κρεβατάκι της, καλείται ό «γιατρός» πού μιλεϊ άόρατος κ.ο.κ.

Σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο τό παιδί πού παίζει μπαίνει στό κέντρο τών φανταστικών παραστάσέων του: είναι ό «στρατιώτης» πού πολεμάει, ό «τεχνίτης» πού μαστορεύει, ή «άρχοντισσα» πού δέχεται επισκέψεις, ή «μαγείρισσα» πού έτοιμάζει τό φαγητό κ.ο.κ. Είναι φανερό ότi μέσα στόν πλάσματικό κόσμο τών παιχνιδιών του προοιμιάζεται τώρα σέ τρόπους ενέργειας πού θά τού χρειαστούν στήν έπειτα ζωή του.

Όσο προχωρεί ή ηλικία, τά νέα ενδιαφέροντα και οι ύποχρεωτικές άσχολίες (μαθητεία στό σχολείο, βοήθεια στό νοικοκύρεμα τού σπιτιού κτλ.) περιορίζουν τό χρόνο και τόν κύκλο τών παιχνιδιών. Οι τάσεις όμως, όι κλίσεις και όι έπιθυμίες, έπειδή δέν έχουν τά μέσα και τίς εύκαιρίες να ίκανοποιηθούν στόν πραγματικό, ζητούν και βρίσκουν διέξοδο στόν κόσμο τής φαντασίας. Έτσι γεννιέται τό ό ν ε ι ρ ο π ό λ η μ α, πού κατά τήν έφηβική ηλικία φτάνει στήν άκμή του. Ό έφηβος έχει ζωηρή, τολμηρή, γόνιμη φαντασία. Μέ αυτήν δημιουργεί μιá δεύτερη, πλάσματική ζωή, όπου ό ίδιος πάντοτε παίζει τόν κύριο και πιό δύσκολο ρόλο. Φαντάζεται επικίνδυνες περιπέτειες πού καταλήγουν σέ θριαμβευτικές νίκες ή σέ δεινές συμφορές. Κίνητρο τής μυθικής αυτής δημιουργίας είναι ή ανάγκη πού αισθάνεται νά διακριθεί και (μέ τό θρίαμβο ή τή συντριβή του) νά επίβληθει στήν εκτίμηση ή στή συμπάθεια τών γονέων, τών συντρόφων του, όλόκληρης – άν είναι δυνατόν – τής κοινωνίας.

Έπειδή είναι φραγμένος άκόμη ό δρόμος πρós τήν αληθινή δράση, ή ανυπόμονη ψυχή τού νέου βρίσκει καταφύγιο στή φαντασία. Είναι, κατά τό στάδιο τούτο τής ζωής, τόσο δυσανάλογες οι έπιθυμίες και όι φιλοδοξίες τού ανθρώπου πρós τίς πραγματικές του δυνάμεις, ώστε μόνο ή φαντασία μέ τούς μύθους της (τά «όνειρα τής ήμέρας») μπορεί ν' άποκαταστήσει (άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο) τήν έσωτερική ισορροπία και γαλήνη.

Στήν ώριμη ηλικία ή φαντασία χαλιναγωγείται και κατευθύνεται σκόπιμα στήν έξυπνέρευση τών αναγκών τής ζωής. Τήν ελεύθερη φαντασία εξακολουθεί νά καλλιεργεί, μέ βαθύτερα πλέον ελατήρια και άνώτερες μορφές εκδήλωσης, ό καλλιτέχνης: ειδικότερα ό ποιητής.

10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας

Πιστεύεται συνήθως, ὅτι ἡ φαντασία ἔχει τὸν κύριο λόγο μόνο στίς λεγόμενες καλές τέχνες. Αναμφισβήτητα ὁ ζωγράφος, ὁ γλύπτης, ὁ ἀρχιτέκτων, ὁ μυθιστοριογράφος, ὁ ποιητής, ὁ θεατρικός συγγραφέας μὲ τὴ φαντασία δημιουργοῦν τὰ ἔργα τους· τὴν ὕλη τους τὴν προμηθεύονται μὲ τὴν παρατήρηση ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα, τὴ μορφή ὅμως στὰ ἔργα τους τὴ δίνει ἡ ἔμπνευση, δηλαδή ἡ φαντασία. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο στίς καλές τέχνες ἀπαραίτητὴ ἡ ζωηρὴ καὶ γόνιμη φαντασία· καὶ τὰ μεγάλα ἐπιστημονικὰ ἔργα, οἱ «ὑποθέσεις» πού ἐρμηνεύουν τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, προϋποθέτουν πλούσια καὶ τολμηρὴ φαντασία. Ἡ ἀπλὴ παρατήρηση δὲν ἀρκεῖ· πρέπει νὰ συναρμολογηθοῦν καὶ νὰ ὀργανωθοῦν, νὰ συμπληρωθοῦν καὶ νὰ ἐπεκταθοῦν τὰ δεδομένα τῆς σέ μεγάλες συνθέσεις («θεωρίες»), γιὰ νὰ φωτισθοῦν μὲ τὸ φῶς τῆς ἔλλογης ἐρμηνείας τὰ γεγονότα, καὶ οἱ συνθέσεις αὐτές κατασκευάζονται ὄχι μόνο μὲ τὴν κρίση ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπινοητικὴ φαντασία.

Μεγάλῃ ἐπίσης εἶναι ἡ ἀξία τῆς φαντασίας στὸν πρακτικὸ βίο. Ὁ ἔμπορος, ὁ ἐπαγγελματίας, ὁ τεχνίτης μὲ τὴ φαντασία καταστρώνουν τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τους καὶ ἐπινοοῦν τὰ μέσα πού θὰ τοὺς φέρουν ἀσφαλέστερα καὶ γρηγορότερα στοὺς σκοποὺς των. Βέβαια ἡ βάσανος τῶν σχεδίων καὶ ἡ ὀριστικὴ ἐκλογή ἐκείνου πού τελικὰ θὰ προτιμηθεῖ, γίνεται μὲ τὴν κ ρ ί σ η. Ἡ φαντασία ὅμως, προεκτείνοντας καὶ συμπληρώνοντας τὰ δεδομένα τῆς πείρας, πλάθει τὸ πλῆθος τῶν πιθανῶν συνδυασμῶν πού ὀδηγοῦν στὸ στόχο, καὶ πού θὰ κληθεῖ ὁ κριτικός στοχασμὸς νὰ τοὺς ἀποτιμήσει σωστά, γιὰ νὰ δοθεῖ στὸ πρόβλημα ἡ καλύτερη λύση. Ὅσο λοιπὸν πιο γόνιμη εἶναι ἡ φαντασία, τόσο ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποικιλία τῶν συνδυασμῶν εἶναι μεγαλύτερη, ἐπομένως τόσο περισσότερο διευκολύνεται καὶ κατευθύνεται ἡ κρίση στὴν ἐπιλογή τῆς. Πολλές φορές ἡ ἀποτυχία ὀφείλεται ὄχι στὴν ἀνεπάρκεια τῆς κρίσης, ἀλλὰ στὴ στεριότητα τῆς φαντασίας. Στους ἀνθρώπους μὲ φτωχὴ φαντασία, τῆς δράσης ὁ ὀρίζων εἶναι πολὺ στενός καὶ ἐπομένως οἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας περιορισμένες.

Τὸ ποιὸν καὶ ἡ δύναμη τῆς φαντασίας ἀνήκουν στὰ φυσικὰ κεφάλαια τοῦ ἀνθρώπου· ἡ καλὴ ἀγωγή μπορεῖ νὰ τὰ ἀξιοποιήσει περισσότερο, ὄχι καὶ νὰ ἀναπληρώσει τίς ἐλλείψεις τους.

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. Χώρος και χρόνος

Στή γλώσσα του κοινού νου τὰ ἀντικείμενα, γιά τή συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται, είναι ἡ π ρ ά γ μ α τ α (π.χ. τό τραπέζι, ἡ στέγη, τό δέντρο· ἀκόμα καί τὰ σώματα ζώων καί ἀνθρώπων) ἡ γ ε γ ο ν ό τ α (ἡ βροντή, ὁ περίπατος, μιὰ ἐμπορική ἢ πολεμική ἐπιχείρηση κ.τ.λ.). Τά πράγματα μᾶς δίνουν ἀναπότρεπτα τήν ἐντύπωση ὅτι κατέχουν ὀρισμένο χ ῶ ρ ο, ἔχουν δηλαδή μήκος, πλάτος καί πάχος (ἢ ὕψος): τὰ γεγονότα ὅτι ἀπλώνονται (καλύτερα: ξετυλίγονται) σέ ὀρισμένο χ ρ ό ν ο, ἔχουν δηλαδή διάρκεια· ἀρχή καί τέλος. Πράγματα πού δέν κατέχουν ὅπωςδήποτε χῶρο καί γεγονότα χωρίς καθόλου διάρκεια είναι κατί πού δέν μπορούμε νά τό ἀντιληφθοῦμε, ἀκόμη καί νά τό φανταστοῦμε. Χῶρος καί χρόνος εἶναι βασικά καί ἀναφαίρετα πλαίσια τῆς συνείδησης πού ἀντιλαμβάνεται, σύμφυτα μέ τή λειτουργία της.

Πῶς ἄραγε σχηματίζεται ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου;

2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας

Στό θέμα τοῦ χώρου πρέπει νά διακρίνουμε δύο ζητήματα: α. τήν ἀντίληψη τῆς ἐ π ι φ ά ν ε ι α ς (τῶν δύο διαστάσεων: μήκους καί πλάτους) καί β. τήν ἀντίληψη τοῦ β ά θ ο υ ς ἢ τῆς ἀπόστασης (τῆς τρίτης διάστασης), γιατί τό καθένα παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες.

Ὀπτικοί ἐρεθισμοί, σέ μεγάλο ἀριθμό, ὅταν ἐπιδροῦν ταυτόχρονα πάνω στά μάτια μας, προκαλοῦν μιάν ἐντύπωση χαρακτηριστικά διάφορη ἀπό 'κείνην πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀκουστικοί ἐρεθισμοί.

Όσαδήποτε και όποιαδήποτε ήχητικά κύματα κι αν διεγείρουν τό αισθητήριο τής άκοής, ποτέ δέ γεννιέται ήχος τοπικά άπλωμένος· ό ήχος δέν έχει ποτέ επιφάνεια. Αντίθετα ή όραση συναρμολογει τά αισθήματά της κατά τό σχήμα μιās έκτεινόμενης επιφάνειας. Τό πρόβλημα λοιπόν πού έχει νά λύσει ή Ψυχολογία, είναι: Πώς μέ τή συσάρρευση πολλών όπτικών αισθημάτων γεννιέται ή εικόνα τής τοπικής έκτασης; Πώς (μέ άλλες λέξεις), όταν μέ τίς ήλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις έρεθίζονται γειτονικά σημεία του άμφιβληστροειδη χιτώνα, τά όπτικά αισθήματα, αντί νά διαδέχονται τό ένα τό άλλο ή νά συμπλέκονται όπως τά άκουστικά, παρατάσσονται έτσι, ώστε νά μήν προκαλείται ή έντύπωση ενός πολύχρωμου μωσαϊκού από διαχωρισμένες κηλίδες, αλλά ή εικόνα μιās επιφάνειας;

Τό ίδιο πρόβλημα παρουσιάζεται και κατά τήν αντίληψη του λεγόμενου ά π τ ι κ ο υ χ ώ ρ ο υ. Τό χώρο τόν αντίλαμβανόμαστε όχι μόνο μέ τήν όραση αλλά και μέ τήν αφή. Όταν μέ κλειστά μάτια περιφέρουμε τά δάχτυλα του χεριου μας άπάνω στή λεία ράχη ενός βιβλίου, χωρίς από πριν νά γνωρίζουμε τό αντικείμενο πού χαϊδεύουμε, έχουμε τήν έντύπωση ότι άγγίζουμε μιάν επιφάνεια. Πώς όμως τά αισθήματα τής πίεσης, πού ταυτόχρονα ή διαδοχικά σχηματίζονται στή συνείδησή μας μέ τή διέγερση των σπαρμένων άπάνω στο δέρμα μας άπτικών θηλών, παρατάσσονται (κατά τόν ίδιο τρόπο όπως και τά όπτικά) και αισθανόμαστε ότι κάτω από τά δάχτυλά μας άπλώνεται μιιά επιφάνεια; Τό φαινόμενο τούτο παρατηρείται μόνο στήν όραση και τήν αφή, όχι και στίς άλλες αισθήσεις.

Πειραματικά αποδείχτηκε ότι και μέ τό άπλούστατο όπτικό αισθημα έχουμε τήν έντύπωση μιās ελάχιστης έστω έκτασης. Εάν περιορίσουμε στο μηδέν τήν επιφάνεια μιās κόκκινης π.χ. κηλίδας, εξαφανίζεται μαζί μέ τήν έκταση και τό αισθημα του κόκκινου χρώματος. Όταν ή έκταση φαίνεται νά είναι πρωταρχική και άναφαίρετη ιδιότητα του όπτικού αισθήματος. Και μέ αυτήν όμως τήν παραδοχή, δέν εξηγείται ακόμα γιατί ό έρεθισμός πολλών παράπλευρων σημείων του άμφιβληστροειδη χιτώνα έχει ως άποτέλεσμα τή συναρμολόγηση των άπλών έντυπώσεων τής έκτασης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε στο τέλος νά σχηματίζεται ή εικόνα μιās επιφάνειας πού άπλώνεται.

Άπάνω στο δέρμα μας πειραματιζόμαστε μέ τό α ί σ θ η σ ι -
ό μ ε τ ρ ο πού μοιάζει μέ διαβήτη. Εάν πλησιάσουμε παραπολύ τίς

δύο αιχμές του ὄργανου καί τό τοποθετήσουμε στήν ἐπιδερμίδα ἑνός ἀνθρώπου (πού ἔχει βέβαια κλειστά τά μάτια καί δέν παρακολουθεῖ τό πείραμα μέ τήν ὄραση), αὐτός θά ἔχει μόνο ἀπλό αἶσθημα πίεσης, θά αἰσθάνεται δηλαδή ὅτι πιέζεται ἕνα μόνο σημεῖο τοῦ σώματός του, ἐνώ στήν πραγματικότητα εἶναι δύο τά σημεῖα πού ἐρεθίζονται. Ἐάν ἐπειτα ἀπομακρύνουμε τίς αιχμές τοῦ ὄργανου, τή μιάν ἀπό τήν ἄλλη, καί ἐπαναλάβουμε τό πείραμα, γεννιέται στόν ἀνθρώπο μας ἡ ἐντύπωση ὅτι τό σημεῖο τῆς ἐπιδερμίδας του πού πιέζεται γίνεται κάπως πλατύτερο, ἀπλώνεται, ἔχει ἐπιφάνεια. Καί μόνο ὅταν ἀπομακρύνουμε ἀρκετά τίς αιχμές τοῦ αἰσθησιομέτρου, ἔχει τό ὑποκείμενο τοῦ πειράματος τήν ἐντύπωση ὅτι ἐρεθίστηκαν δύο διαφορετικά σημεῖα τῆς ἐπιδερμίδας του. Στήν τελευταία περίπτωση, ἡ ἀπόσταση τῶν αιχμῶν ποικίλλει κατά τά μέρη τοῦ σώματος. Ὡστε, ὅπως ἀποδείχνει ἡ πειραματική ἔρευνα, ἡ ἐντύπωση τῆς ἔκτασης εἶναι συνυφασμένη καί μέ τά ἀπλούστερα ἀπτικά αἰσθήματα. Πάλι ὅμως δέν ἐξηγεῖται πῶς ἡ ταυτόχρονη ἢ διαδοχική διέγερση τῶν ἀπτικών ὀργάνων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή συναρμολόγηση τῶν αἰσθημάτων ἔτσι, ὥστε νά σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση τῆς ἐπιφάνειας.

Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου εἶναι, ὅτι δέν ἔχουμε αἰσθησῆ, ἀλλά ἀντίληψῆ τῆς ἐπιφάνειας. Καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὕτη δέ γεννιέται μέ μόνη τήν ὄραση ἢ μέ μόνη τήν ἀφή. Ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συμπλέκονται μεταξύ τους καί μέ μουσικά καί στατικά αἰσθήματα καί παραστάσεις, πού τίς ἀποκτοῦμε ὅταν κινούμε χέρια καί πόδια καί ὀλόκληρο τό σῶμα μας πρός διάφορες διευθύνσεις, καί τό ἐποπτικό τοῦτο ὑλικό σὺν τῇ βοήθειᾳ τῆς φαντασίας ἀπό τήν κριτική, τή συνθετική δηλαδή καί ὀργανωτική ἐνέργεια πού χαρακτηρίζει τή συνείδησή μας, ἔτσι ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού γίνεται κατά τήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὑπαρξης τοῦ ἀτόμου ἀλλά καί τοῦ εἶδους «ἄνθρωπος») νά σχηματίζεται καί νά ἐμπεδώνεται ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας. (Ἐδῶ ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅσα εἶπαμε γιά τήν ἀντίληψη στό κεφ 1ο, §§ 3 καί 4).

Ἐπομένως ὄχι μόνη ἡ πείρα, ἀλλά καί μιᾶ ἐμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα συνεργάζεται γιά τό σχηματισμό αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Ἡ πείρα μᾶς δίνει τή γνώση τῆς διάταξης τῶν σημείων τοῦ χώρου, τῶν διευθύνσεων: ἀπάνω - κάτω, δεξιά - ἀριστερά, καθώς καί τῶν τιμῶν

του μεγέθους. (Στήν απόκτηση των γνώσεων τούτων βοηθεῖ πολύ ἡ μυϊκή αἴσθηση κατά τήν κίνηση τοῦ βολβοῦ των ματιῶν ὀριζόντια καί κατακόρυφα: τά μάτια κάνουν αὐτές τίς κινήσεις, γιά νά πέσουν οἱ φωτεινές ἀκτίνες ἀπάνω στήν ὠχρή κηλίδα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα, στή θέση δηλαδή τῆς καλύτερης ὄρασης· βλ. κεφ. 4ο, § 4). Ἡ ἔμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα συντάσσει καί διαρθρώνει τίς ὀπτικές, ἀπτικές καί κινητικές παραστάσεις στό σχῆμα - πλαίσιο τῆς ἐπιφάνειας.

Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι οἱ γεννημένοι τυφλοὶ σχηματίζουν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας μόνο μέ τά ἀπτικά καί τά κινητικά αἰσθήματα καί τίς ἀντιστοιχίες παραστάσεις.

3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα

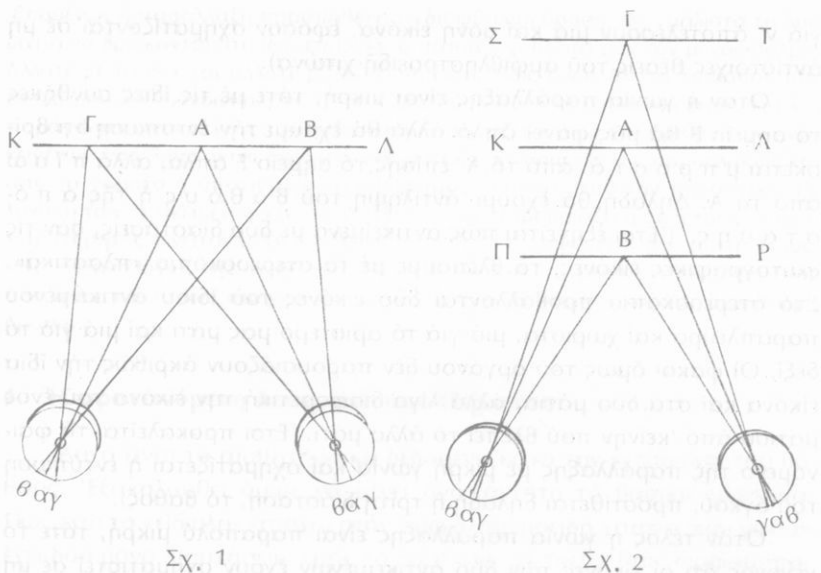
Ἡ ἀντίληψη τῆς τρίτης διάστασης τοῦ χώρου, τοῦ βάθους, θέτει τό ἐξῆς πρόβλημα: Ἀφοῦ ἡ εἰκόνα (εἶδωλο) των ἀντικειμένων σχηματίζεται ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα «γραφικά», δηλαδή μόνο κατά μήκος καί πλάτος, ὅπως γίνεται καί στή φωτογραφική πλάκα, πῶς ἐμεῖς βλέπουμε τά ἀντικείμενα «πλαστικά», δηλαδή καί μέ βάθος;

Τά αἰσθητηριακά δεδομένα εἶναι ἐδῶ τά ἀκόλουθα:

Ἄς παραστήσουμε σχηματικά τή διεύθυνση των φωτεινῶν ἀκτίνων πού ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα των δύο ματιῶν κατά τήν ὀπτική ἐντύπωση. Σχῆμα 1: Ἐάν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπέναντί μας σημείου Α σχηματίζεται στό κέντρο α τῆς ὠχρῆς κηλίδας καί των δύο ματιῶν, τότε ἡ εἰκόνα τοῦ σημείου Β, πού βρίσκεται στό ἴδιο μέ τό Α ἐπίπεδο ΚΛ, θά σχηματιστεῖ ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα καί των δύο ματιῶν πρὸς τά ἀριστερά τοῦ α καί στήν ἴδια ἀπόσταση· δηλαδή σέ θέσεις ἀ ν τ ῖ σ τ ο ἰ χ ε ς. Τό ἴδιο θά γίνει καί μέ τήν εἰκόνα τοῦ σημείου Γ, πού βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο ΚΛ· θά σχηματιστεῖ δηλαδή σέ θέσεις ἀντιστοιχίες, ἀλλά αὐτή τή φορά πρὸς τά δεξιὰ τοῦ Α καί στά δύο μάτια.

Ἐάν ὅμως τά σημεία Β καί Γ δέ βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό Α, ἀλλά τό Β κεῖται μ π ρ ο σ τ ᾶ στό Α, καί τό Γ π ῖ σ ω ἀπό τό Α, τότε κατά τό σχῆμα 2 θά συμβεῖ τό ἐξῆς:

Ἡ εἰκόνα τοῦ Β, πού βρίσκεται μπροστά ἀπό τό Α (στό ἐπίπεδο ΠΡ), στό ἓνα μάτι θά σχηματιστεῖ πρὸς τά ἀριστερά τοῦ α καί στό ἄλλο μάτι πρὸς δεξιὰ τοῦ α, δηλαδή σέ θέσεις μ ἡ ἀ ν τ ῖ

στο ι χ ε ς· επίσης, η εικόνα του Γ, που βρίσκεται πίσω από το Α (στό επίπεδο ΣΤ), στο ένα μάτι θα σχηματισθεί προς τα δεξιά του α και στο άλλο μάτι προς τα αριστερά του α, πάλι σε θέσεις μ ή αντίστοιχες. Οι γωνίες βοα και γοα λέγονται γωνίες παράλλαξης, και τό μεγεθός τους εξαρτάται από τήν απόσταση μεταξύ των σημείων ΒΑ και ΓΑ, καθώς και από τήν απόσταση των σημείων τούτων από τό επίπεδο των ματιών μας. Ίδου τώρα ή σημασία αυτής τής γωνίας για τήν όπτική έντύπωση των αντικειμένων:

Όταν ή γωνία παράλλαξης είναι μεγάλη, τότε, εάν έχουμε προσηλωμένο τό βλέμμα στό σημείο Α, τό Β θά μάς φανεί όχι άπλό, αλλά διπλό, γιατί ή εικόνα του σχηματίζεται σε μή αντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδή χιτώνα των δύο ματιών· έτσι έχουν άμοιβαία προσαρμοστεί τά δύο όργανα. (Τό φαινόμενο τούτο μπορούμε νά τό παρατηρήσουμε και μόνοι μας μέ τό έξής άπλό πείραμα: άς προσηλώσουμε τό βλέμμα σε μία μακρινή από μάς επιφάνεια και άς ύψώσουμε ένα δάχτυλο του χεριού μας έως τήν εύθεια γραμμή του βλέμματος· τότε θά ίδουμε τό δάχτυλό μας διπλό· ό λόγος είναι ότι έχουμε μιάν εικόνα του μέ τό δεξί μας μάτι και μιάν άλλη μέ τό άριστερό, που δέν συμπίπτουν

γιά ν' άποτελέσουν μία και μόνη εικόνα, έφόσον σχηματίζονται σέ μή αντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδῆ χιτώνα).

Όταν ἡ γωνία παράλλαξης είναι μικρή, τότε μέ τίς ίδιες συνθήκες τό σημείο Β θά μᾶς φανεί άπλό, αλλά θά ἔχουμε τήν έντύπωση ὅτι θρίσκειται μ π ρ ο σ τ ᾶ από τό Α· επίσης τό σημείο Γ άπλό, αλλά π ί σ ω από τό Α. Δηλαδή, θά ἔχουμε αντίληψη του θ ᾶ θ ο υ ς ἢ τῆς ᾶ π ὀ σ τ α σ η ς. (Έτσι ἐξηγείται πῶς ἀντικείμενα μέ δύο διαστάσεις, σάν τίς φωτογραφικές εἰκόνες, τᾶ βλέπουμε μέ τό στερεοσκόπιο «πλαστικά». Στο στερεοσκόπιο προβάλλονται δύο εἰκόνες του ἴδιου ἀντικειμένου παράπλευρα καί χωριστά, μία γιά τό ἄριστερό μας μάτι καί μία γιά τό δεξί. Οἱ φακοί ὁμως του ὄργανου δέν παρουσιάζουν ἀκριβῶς τήν ἴδια εἰκόνα καί στᾶ δύο μάτια, αλλά λίγο διαφορετική τήν εἰκόνα του ἑνός ματιου από 'κείνην πού βλέπει τό ἄλλο μάτι. Έτσι προκαλεῖται τό φαινόμενο τῆς παράλλαξης μέ μικρή γωνία καί σχηματίζεται ἡ έντύπωση του ὄγκου, προστίθεται δηλαδή ἡ τρίτη διάσταση, τό βάθος).

Όταν τέλος ἡ γωνία παράλλαξης είναι παραπολύ μικρή, τότε τό γεγονός ὅτι οἱ εἰκόνες τῶν δύο ἀντικειμένων ἔχουν σχηματιστεῖ σέ μή αντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν δέν ἔχει καμιάν ἐπίδραση στήν ὀπτική μας έντύπωση, καί βλέπουμε τᾶ ἀντικείμενα στό ἴδιο ἐπίπεδο. (Γ' αὐτόν τό λόγο δέν μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε τό βάθος ἢ τῆ μεταξύ τους ἀπόσταση ἀντικειμένων πού βρίσκονται πολύ μακριά μας, καί εύκολα γελιέται στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὄρασή μας, ὅπως λ.χ. συμβαίνει μέ τᾶ σκηνικά τῶν κινηματογραφικῶν ταινιῶν).

Όστε έντύπωση του βάθους ἔχουμε, ὅταν οἱ εἰκόνες ἑνός ἀντικειμένου στόν άμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν δέν είναι έντελῶς ὅμοιες καί από τῆ διαφορά τους γεννιέται τό φαινόμενο τῆς παράλλαξης μέ μικρή γωνία. Καθώς στρέφονται οἱ βολβοί τῶν ματιῶν πρὸς τό σημείο τῆς προσήλωσης πάντοτε κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ εἰκόνα του νά σχηματίζεται, γιά κάθε μάτι, στή θέση τῆς καλύτερης ὄρασης (στήν ὠχρή κηλίδα του άμφιβληστροειδῆ χιτώνα), τᾶ ἀντικείμενα πού βρίσκονται σέ μικρήν ἀπόσταση από μᾶς δέν παρουσιάζουν τήν ἴδια ἀκριβῶς ὄψη καί στᾶ δύο μάτια μας, γιατί κάθε μάτι τᾶ βλέπει από διαφορετική θ ἔ σ η· ἔτσι γεννιέται παράλλαξη μέ μικρή γωνία, μέ ἀποτελεσμα νά τᾶ βλέπουμε ὄχι «γραφικά» αλλά «πλαστικά», δηλαδή μέ τρίτη διάσταση.

Έπομένως ή παράλλαξη προϋποθέτει τή διόφθαλμη όραση. (Καί μάλιστα τά δύο μάτια νά βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο· ή πάπια λ.χ. βλέπει σάν τόν μονόφθαλμο, άλλοτε μέ τό ένα και άλλοτε μέ τό άλλο μάτι). Πώς όμως βλέπει τό βάθος τών αντικειμένων ό μονόφθαλμος; Στην περίπτωση αυτή οι σημαντικότεροι όπτικοί παράγοντες είναι οι έξής: 'Η απόσταση ύπολογίζεται από τόν αριθμό τών αντικειμένων πού βρίσκονται ανάμεσα στο μάτι και στο σημείο τής προσήλωσης και από τό γνωστό ή ύποτιθέμενο μέγεθός τους. Έπειτα, από τήν προοπτική αλλοίωση τών αντικειμένων και τίς μεταβολές πού παρουσιάζει ή όψη τους, όταν ό παρατηρητής κινείται πρós τό μέρος τους ή απομακρύνεται απ' αυτά. Τέλος, από τίς αναλογίες τής σκιάς τών αντικειμένων και τή μερική απόκρυψη τους από άλλα. Μέ τά ίδια στοιχεία ύπολογίζεται ή απόσταση και κατά τή διόφθαλμη όραση.

4. 'Η προτεινόμενη λύση του προβλήματος

Αυτά είναι τά αισθητηριακά δεδομένα κατά τήν εντύπωση του βάθους. Έξακολουθεί όμως νά μένει αναπάντητο τό βασικό έρώτημα: Πώς,ένώ τό «είδωλο» άπάνω στον άμφιβληστροειδή χιτάνα τών ματιών έχει δύο μόνο διαστάσεις, έμεις τό βλέπουμε μέ τρεις; Πώς διαφοροποιείται στην εντύπωση μας τό «έμπρός» και τό «πίσω», τό κοντινότερο από τό μακρινότερο επίπεδο;

Άσφαλώς και έδω (όπως και στην περίπτωση τών εντυπώσεων τής επιφάνειας) παίζουν σημαντικό ρόλο τά μ υ ι κ ά (και στατικά) αισθήματα, και γενικά οι κινητικές παραστάσεις. Για ν' άγγίξω π.χ. τό σημείο Α του επιπέδου ΚΛ (σχ. 2), κάνω όρισμένη μυική προσπάθεια· για νά πλησιάσω έπειτα τό σημείο Γ του επιπέδου ΣΤ, ή προσπάθειά μου γίνεται μεγαλύτερη, για τό σημείο Β του επιπέδου ΠΡ μικρότερη κ.ο.κ. Έτσι αισθάνομαι και μυικά τήν απόσταση.

Για νά σχηματιστεί όμως ή ά ν τ ί λ η ψ η του βάθους, δέν άρκεί ή εισφορά τών αισθήσεων. Θα έπαναλάβουμε και γι' αυτήν ό,τι είπαμε ήδη για τήν αντίληψη τής επιφάνειας: Όπτικά αισθήματα και παραστάσεις συνείρονται μέ μυικά αισθήματα και κινητικές παραστάσεις, και τό έποπτικό τουτο ύλικό μέ τή βοήθεια τής φαντασίας σ υ ν τ ά σ σ ε τ α ι από τήν κριτική (= συνθετική και όργανωτική) ένέργεια τής συνείδησής μας έτσι, ώστε ως προϊόν όλης αυτής τής διεργασίας (πού έχει γίνει από τούς μακρινούς προγόνους μας και από μās τούς ίδιους στην πρώτη φάση τής εγκόσμιας ύπαρξης) νά σχηματίζεται και νά έμπεδώνεται (μαζί μέ τήν αντίληψη τής επιφάνειας) ή ά ν τ ί λ η ψ η τ ο υ

βάθος των αντικειμένων. Καί εδώ λοιπόν ή εμφυτη προδιάθεση καί ικανότητα καί ή πείρα συνεργάζονται στενά.

Ή εξήγηση αὐτή επιβεβαιώνεται καί ἀπό τίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν στούς γεννημένους τυφλοῦς πού ἀνέβλεψαν μέ ἔγχειρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή δέν ἀντιλαμβάνονται τήν ἀπόσταση καί τό βάθος τῶν αντικειμένων πού τώρα τά βλέπουν γιά πρώτη φορά. Σιγά - σιγά ὅμως συνείρονται οἱ ὀπτικές μέ τίς κινητικές ἐμπειρίες τους, καί ή ἐμφυτη κριτική ἐνέργεια τῆς συνείδησής τους διαρθρώνει τίς ἐντυπώσεις τους κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε ἀρχίζουν καί νά βλέπουν τά ἀντικείμενα μέ τρεῖς διαστάσεις, δηλαδή νά ἀποκοτῶν τήν ὀπτική ἀντίληψη τοῦ τρισδιάστατου χώρου. Ἔως τότε εἶχαν ἀντίληψη τοῦ βάθους, ὅπως καί τῆς ἐπιφάνειας, μόνο μέ τήν ἀφή καί τή μυϊκή αἴσθηση.

5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καί χρονικές σχέσεις

Ὅρισμένες διευκρινίσεις στό θέμα τοῦ χρόνου εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ὀρθή κατανόησή του.

Πρέπει ἐξαρχῆς νά κάνουμε διάκριση μεταξύ χρονικῶν ἰδιοτήτων καί χρονικῶν σχέσεων.

Ὁ χρόνος ἔχει μιάν ἰδιότητα: τή διάρκεια. Ἡ διάρκεια εἶναι ἄλλοτε πλήρης («γεμάτη» ἀπό κάτι πού γίνεται) καί ἄλλοτε κενή (λ.χ. ἡ παύση στή μουσική: δέν ἀκούεται «τίποτε»).

Οἱ χρονικές σχέσεις εἶναι δύο: τό ταυτόχρονο καί ἡ διάδοχή.

Στή σχέση τῆς διαδοχῆς διακρίνονται τρία στάδια ἢ φάσεις: τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον.

Τά περιεχόμενα τοῦ χρόνου (τά «συμβαίνοντα» ὅπως γίνονται ἀντιληπτά) τά αἰσθανόμαστε εἴτε σάν ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, εἴτε σάν νά ἀνήκουν σέ ὁμάδες μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή» Π.χ. στή φράση:

«Τά χιόνια δέν πρόκειται οὔτε σήμερα νά λιώσουν»

οἱ συλλαβές κατά τό χρονικό τους ποῖον (=τή διάρκειά τους) ἀποτελοῦν μονάδες ἀνεξάρτητες τῆ μιάν ἀπό τήν ἄλλη. Ἀντίθετα οἱ συλλαβές στόν σολωμικό στίχο:

«Τοῦ πα / τέρα / σου σάν / ἔρθεις / δέ θά / βρεῖς πα / ρά τόν / τάφο»
– υ / – ‘ υ / – υ / – ‘ υ / – υ / – ‘ υ / – υ / – υ

συγκροτοῦν μιάν ὀκταμερῆ ομάδα μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή».

Τή δεύτερη περίπτωση τήν ὀνομάζουμε ρυθμική ἄρθρωση τοῦ χρόνου ἢ ἀπλῶς ρυθμό.

Τό ζήτημα τώρα γιά τήν ψυχολογία τοῦ χρόνου εἶναι, πῶς ἀποκοῦμε γνώση:

- α. τῆς μόνης χρονικῆς ιδιότητος: τῆς διάρκειας·
- β. τῶν χρονικῶν σχέσεων: τοῦ ταυτόχρονου καί τῆς διαδοχῆς, τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς καί τοῦ ρυθμοῦ.

6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας

Τή διάρκεια τήν πληροφοροῦμαστε διαμέσου ὄλων τῶν αἰσθήσεων: κάθε αἴσθημα ἔχει διάρκεια, μέ ὀποιοδήποτε ὄργανο κι ἄν σχηματίζεται μέσα στή συνείδησή μας. «Ἐκταση», ὅπως εἶπαμε (§ 2), ἔχουν ὡς ἀναπόσπαστην ιδιότητα τά ὀπτικά καί τά αἰσθήματα τῆς ἀφῆς. Ἡ διάρκεια εἶναι κοινή ιδιότητα ὄλων· ἀδύνατο νά ὑπάρξει ὀποιαδήποτε αἰσθητηριακή ἐντύπωση χωρίς «ἀρχή» καί «τέλος», χωρίς δηλαδή κάποια διάρκεια. Ἀπό τό γεγονός ὅμως ὅτι κάθε αἴσθημα διαρκεῖ, δέν ἐξηγεῖται ἀκόμη πῶς ἀντιλαμβανόμαστε τόν χρόνο σάν συνεχῆ καί ἀδιάκοπη διάρκεια, ὅπως ἀκριβῶς δέν ἐξηγεῖται καί ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας ἀπό τό γεγονός ὅτι μαζί μέ τά ἀπλούστερα ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα μᾶς «δίνεται» καί ἡ ἐκταση. Ἄν μόνη πηγή τῆς ἀντίληψης τοῦ χρόνου ἦσαν οἱ αἰσθήσεις, τότε ὁ χρόνος θά ἦταν γιά τή συνείδησή μας μιᾶ ἀσυνεχῆ σειρά στιγμῶν μέ μικρά ἢ μεγάλα χάσματα, ἕνα εἶδος μωσαϊκοῦ ἀπό ἀσυγκόλλητα πετράδια, καί ὄχι ὕφασμα, ὅπου τά νήματα συνενωμένα ἀποτελοῦν ἐνιαία καί συμπαγή μάζα – ὅπως βιώνεται ἀπό τή συνείδησή μας ἡ χρονική διάρκεια.

Πρέπει λοιπόν νά δεχτοῦμε καί γιά τό χρόνο τήν ἐξήγηση πού δώσαμε στό χῶρο. Ὅτι δηλαδή δέν ἔχουμε αἴσθηση, ἀλλά ἀντίληψη τοῦ χρόνου, καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή σχηματίζεται μέ τή διεργασία αἰσθημάτων καί παραστάσεων ἀπό τήν κριτική (=συνθετική καί ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησης· αὐτή διαρθρώνει τά χρονικά στοιχεῖα τοῦ ἐποπτικοῦ ὕλικου ἔτσι, ὥστε νά πάρουν τή «μορφή» τῆς συνεχοῦς καί ἀδιάκοπης διάρκειας.

7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων

Καί τίς χρονικές σχέσεις (τό ταυτόχρονο, τήν ἐπαλληλία παρελθόντος, παρόντος καί μέλλοντος, καί τό ρυθμό) τίς πληροφορούμαστε διαμέσου τῶν αἰσθήσεων. Ἀλλά δέν εἶναι οὔτε ἡ ἴδια οὔτε τῆς ἴδιας σημασίας ἡ συμβολή ὄλων τῶν αἰσθήσεων στήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων. Σημαντική εἶναι ἡ εἰσφορά τῶν ὀργάνων τῶν αἰσθημάτων μέ τήν περιοδική τους ἐμφάνιση· πείνα καί χορτασμός, δίψα καί κόρος, ἀκμή καί κάματος τρέφουν τήν ἀντίληψη τοῦ «πρίν» καί τοῦ «ὕστερα» μέ τά συναισθήματα τῆς προσδοκίας καί τῆς ἱκανοποίησης πού προκαλοῦν. Τά ὀργανικά αἰσθήματα μᾶς βοηθοῦν καί στόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού «πέρασε». (Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὄσοι πάσχουν ἀπό ἀναίσθησία τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων χάνουν τήν ἱκανότητα τῆς σωστής ἐκτίμησης τοῦ χρόνου). Ἐξίσου σημαντική γιά τήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων εἶναι καί ἡ εἰσφορά τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων (ἀπό τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος). Ἡ τάση πρὸς τή μετατόπιση καί ἡ μυϊκή κόπωση ἐναλλάσσονται: δίνουν λοιπόν τήν ἐντύπωση τῆς διαδοχῆς. Μέ τό αἶσθημα τῆς κόπωσης ἔχουμε καί μέτρο γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού διαθέσαμε γιά ἕνα ἔργο: τά κουρασμένα πόδια λ.χ. μᾶς πληροφοροῦν ὅτι βαδίσαμε πολλήν ὥρα. Στήν ἀντίληψη τῆς ρυθμικῆς ἄρθρωσης τοῦ χρόνου ἡ συνείδηση γυμνάζεται μέ τά ὀργανικά αἰσθήματα τῶν παλμῶν τῆς καρδιάς, μέ τά ὀπτικά αἰσθήματα τοῦ «πλήρους» καί τοῦ «κενοῦ» καί ἰδίως μέ τά ἀκουστικά αἰσθήματα ἀπό ρυθμικά τραγούδια. Γενικά, ἡ συμβολή τῆς ἀκοῆς στήν ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι μεγάλη, ἐπειδὴ οἱ ἀκουστικές ἐντυπώσεις ἔχουν μικρή διάρκεια καί, ὅταν εἶναι ἀλλεπάλληλες, διακρίνουμε τή διαδοχή τους εὐκόλα.

Στήν ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος βοηθεῖ πολύ τόν ἄνθρωπο ἡ μνήμη καί στήν ἀντίληψη τοῦ μέλλοντος ἡ φαντασία. Ἡ ἀνάπλαση παλαιῶν ἐντυπώσεων μέ τή μορφή μνημονικῶν παραστάσεων ὡς βίωμα ἀποτελεῖ ἄμεση ἀναγωγή στό παρελθόν· καί ἡ τάση τῆς φαντασίας νά προσχεδιάζει, νά μᾶς δίνει τήν πρόγευση τῶν γεγονότων πού περιμένουμε, ἀποτελεῖ ἀναγωγή στό μέλλον.

Αἰσθήσεις ὅμως, μνήμη καί φαντασία συνεισφέρουν μόνο τό ὕλικό. Ἐκεῖνη πού θά διεργαστεῖ τό ὕλικό τοῦτο, ὥστε ν' ἀποκτήσει τήν τάξη τῶν σχέσεων τοῦ χρόνου, εἶναι ἡ κριτική (=συνθετική - ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησης

Ἔς σημειωθεῖ ὅτι συγκρινόμενη πρὸς τὴν ἀντίληψη τοῦ χώρου ἢ ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι προϊόν πολυπλοκότερης ἐπεξεργασίας τῶν αἰσθητηριακῶν δεδομένων, λεπτότερο ἔργο τῆς διαμορφωτικῆς ἐνέργειας τῆς συνειδήσεως. Γιά τοῦτο μερικοί ψυχολόγοι ὑποθέτουν ὅτι τὰ ζῶα ἔχουν ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη ἀντίληψη τοῦ χώρου, ὄχι ὅμως καί τοῦ χρόνου (ἰδίως τῶν χρονικῶν σχέσεών).

ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ**1. Ἐξήγηση τῶν ὄρων**

Ἀναφέραμε πολλές φορές ὡς τώρα (στή διαδικασία τῆς ἀντίληψης) τὴν κ ρ ι τ ι κ ῆ ἔ ν ἔ ρ γ ε ι α τῆς συνείδησης. Εἶναι καιρὸς πλέον νά τή μελετήσουμε ἀπὸ κοντὰ.

Συνήθως ὀνομάζεται σ κ έ ψ η ἤ σ τ ο χ α σ μ ό ς. Ἀλλά καί οἱ δύο λέξεις ἔχουν τό μειονέκτημα ὅτι στή γλώσσα μας σημαίνουν ἄλλοτε τὴν ἐνέργεια τοῦ σκέπτεσθαι ἢ τοῦ στοχάζεσθαι καί ἄλλοτε τό ἀποτέλεσμα ἢ τό προϊόν της. (Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή λέξη κ ρ ί σ η· σημαίνει καί τό κρίνειν καί τό «κρίμα»). Γιά τοῦτο θά προτιμήσουμε τὴν ὀνομασία δ ι α ν ό η σ η, πού σημαίνει μόνο τὴν ἐνέργεια τοῦ διανοεῖσθαι, ἀφοῦ, γιά νά ὀνομάσουμε τό ἀποτέλεσμα ἢ τό προϊόν της, ἔχουμε στή γλώσσα μας τή χωριστή λέξη δ ι α ν ό η μ α.

Ἄς δηλώσουμε πάντως ἀμέσως, ὅτι στίς σελίδες μας οἱ ὅροι «κριτική ἐνέργεια» καί «διανοητική ἐνέργεια» ἔχουν τὴν ἴδια ἐντελῶς σημασία: διανοοῦμαι θά πεί (ὅπως θά ἐξηγήσουμε στά ἐπόμενα) κρίνω, καί κρίνω θά πεί διανοοῦμαι.

Ὅσο γιά τὴν πολύχρηστη καί πολύσημη λέξη λ ό γ ο ς, ἐδῶ θά τή μεταχειριστοῦμε μέ τή σημασία (ὄχι τῆς ἀνώτερης καί καθαρότερης σφαίρας τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ πειθαρχημένου ἀπὸ δικούς του νόμους νοῦ, ὅπως συμβαίνει σέ μερικά παλαιά καί νέα φιλοσοφικά συστήματα, ἀλλά) τῆς ἔ ν α ρ θ ρ η ς λ α λ ι ᾶ ς, μέ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ἄνθρωπος γιά νά διατυπώσει τίς ἀντιλήψεις, τίς σκέψεις, τίς συγκινήσεις, τίς ἐπιθυμίες του κτλ. τόσο πρὸς τὸν ἑαυτὸ του ὅσο καί πρὸς τοὺς ὁμοίους του.

2. Ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων

Ὅταν παρατηροῦμε δύο γραμμές ἢ δύο σχήματα ἢ ἄλλου εἴδους

πράγματα, ανακαλύπτουμε (πολλές φορές χωρίς προσπάθεια ή χρονοτριβή, αλλά μέ τό πρώτο κιόλας βλέμμα) ότι είναι ίσα ή άνισα, ὅμοια ή διάφορα, συναφή ή ανεξάρτητα κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι διαπιστώνουμε μία σ χ έ σ η μεταξύ δύο (ή περισσότερων) αντικειμένων. Μέ τίς φράσεις «τό α είναι μεγαλύτερο από τό β» ή «τό γ είναι άνόμοιο πρός τό δ» ή «τό ε βρίσκεται πρός τά δεξιά του ζ» κ.τ.λ. έννοοῦμε, ὄχι ότι ἔχουμε άντιληφθεῖ «τό α καί τό β», «τό γ καί τό δ», «τό ε καί τό ζ» κ.ο.κ., αλλά ότι ἔχουμε συλλάβει μία ὀρισμένη σ χ έ σ η (μεγέθους, ὁμοιότητας, τοποθέτησης) πού ὑπάρχει ανάμεσα τους. Πειραματικά ἔχει άποδειχθεῖ ότι μπορούμε νά ἔχουμε έντύπωση ή παράσταση δύο (ή περισσότερων) πραγμάτων, χωρίς ταυτόχρονα καί κατ' άνάγκη νά ἔχουμε συλλάβει καί τή σχέση (ή τίς σχέσεις) τους. Βλέπουμε λ.χ. δύο (ή περισσότερα) σχήματα πού μᾶς ἐπιδείχνουν, καί προβαίνουμε σέ περιγραφή καί χαρακτηρισμό τους, αλλά μᾶς διαφεύγει ή ισότητα, ή συνάφεια ή ή ἀλληλεξάρτηση, δηλαδή ή σχέση τους.

Άπό τούτο συμπεραίνουμε ότι ή σύλληψη μιᾶς σχέσης είναι κάτι περισσότερο από τήν άντιληψη τῶν δύο (ή περισσότερων) ὄρων της καί δέν ἐπιτρέπεται νά ταυτίζεται μαζί της. Οὔτε οἱ έντυπώσεις καθαυτές οὔτε οἱ παραστάσεις μέ τή συνειρμική τους σύνδεση ἄρκουν γιά νά μᾶς δώσουν τήν πληροφορία ότι ανάμεσα στά ἀντικείμενά τους ὑπάρχουν αυτές ή ἐκεῖνες οἱ σχέσεις. Ἡ σύλληψη λοιπόν τῶν σχέσεων είναι ένα ξεχωριστό συνειδησιακό γεγονός, ἀπόκτημα τῆς συνείδησης πού ὀφείλεται σέ μιάν ἄλλη ἐνέργειά της, ὄχι ἄπλῶς καί μόνο στήν αἴσθηση καί στά παράγωγά της.

Αὐτή τήν ψυχική λειτουργία τήν ὀνομάζουμε: δ ι α ν ὀ σ η. Τίς σχέσεις –λέγουμε– δέν τίς αἰσθανόμαστε, αλλά τίς διανοοῦμαστε. Είναι ὄχι αἰσθητά, αλλά διανοητά γνωρίσματα τῶν ἀντικειμένων.

3. Ἡ ἀφαίρεση

Τή σύλληψη τῶν σχέσεων τήν προετοιμάζει καί τή διευκολύνει ή προσοχή. (Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν στό Τρίτο μέρος του βιβλίου, ὅπου θά ἐξετάσουμε τίς ἐκδηλώσεις τῆς θέλησης.) Καί ἀντίστροφα, ή ἀνακάλυψη σχέσεων κατευθύνει καί δυναμώνει τήν προσοχή. Ἔργο καί τῶν δύο είναι ή ἀ φ α ἰ ρ ε σ η – μέθοδος ἐξαιρετικά ἀποδοτική καί στίς θεωρητικές καί στίς πρακτικές ἀπασχολήσεις του ἀνθρώπου.

Όταν συγκεντρώνουμε τήν προσοχή μας σέ μερικά μόνο στοιχεία μιᾶς σύνθετης ἐντύπωσης (π.χ. ἐνός ζωγραφικοῦ πίνακα ἢ μιᾶς μουσικῆς σελίδας), τά στοιχεῖα αὐτά προβάλλονται μέσα στή συνείδησή μας, γίνονται ἐντονότερα καί σαφέστερα αἰσθητά (αὐτή εἶναι ἡ **θ ε τ ι κ ῆ ἀ φ α ί ρ ε σ η**), καί παράλληλα παραμερίζονται τά ὑπόλοιπα, «ξεθωριάζονται» (ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ φαινομένου: ἡ **ἀ ρ ν η τ ι κ ῆ ἀ φ α ί ρ ε σ η**). Μέ τήν ἀπομόνωση αὐτή ὀρισμένων στοιχείων μέσα στίς ἐντυπώσεις μας, γίνεται ταχύτερα καί καθαρότερα ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων τους (ἀπό τή διανόηση). Συμβαίνει ὅμως καί τό ἀντίστροφο: ὅταν ἡ διανοοῦμενη συνείδησή μας συλλάβει μιᾶ σχέση μέσα στά στοιχεῖα ὀρισμένης ἐντύπωσης, ἡ προσοχή μας στρέφεται ἀμέσως πρὸς τοὺς ὄ ρ ο υ ς αὐτῆς τῆς σχέσης, μέ ἀποτέλεσμα οἱ ὄροι αὐτοί νά προβάλλονται ἐντονα παραμερίζοντας τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα.

Ἴδού ἓνα ἀπλό πείραμα πού βεβαιώνει τή συνεργασία διανόησης καί προσοχῆς στήν ἀφαίρεση: Ἄς δείξουμε σ' ἓνα πρόσωπο πίνακα, ὅπου ἔχουν τυπωθεῖ πολυάριθμα μικρά τετράγωνα σχήματα κόκκινα, γαλάζια, πράσινα καί κίτρινα μέ τόν ἐξῆς τρόπο: ὅλα τά ἄλλα ἐκτός ἀπὸ τά πράσινα εἶναι ἀνακατωμένα χωρίς καμιά τάξη· τά πράσινα ὅμως, μέσα στοῦ ἄτακτο πλῆθος, ἔχουν τοποθετηθεῖ μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε ὅλα μαζί νά σχηματίζουν κανονικό κύκλο –καί ἄς ρωτήσουμε τόν ἄνθρωπό μας: τί βλέπεις; . Στήν ἀρχή θά μᾶς ἀπαντήσει ὅτι ἔχει τήν ἐντύπωση μωσαϊκοῦ μέ πολυχρωμα πετράδια, ὅπου ὑπάρχει ἀταξία καί σύγχυση. Σέ λίγο ὅμως ἡ ἐντύπωσή του ἀλλάζει· ἔχει συλλάβει τίς σχέσεις τῶν πράσινων τετραγωνιδίων, τά ἔχει ἀπομονώσει ἀπό τό πλῆθος καί τώρα βλέπει καθαρά τόν κανονικό πράσινο κύκλο πού σχηματίζουν· τά ἄλλα, τά ἄτακτα, ἔπαψε νά τά βλέπει, σάν νά μήν ὑπάρχουν γι' αὐτόν. Ἡ ἀφαίρεση (ἡ ἀπομόνωση τῆς «μορφῆς») ἔγινε ἐδῶ, ὅταν ἡ διανόηση συσχέτισε ὀρισμένα ἐποπτικά στοιχεῖα, τά «ἔπιασε μαζί», καί ὁδήγησε τήν προσοχή νά περιορισθεῖ σ' αὐτά παραμελώντας, «σβήνοντας», ὅλα τά ἄλλα, τά «ἄσχετα».

Διανοοῦμενοι λοιπόν προσέχουμε, καί ὅταν προσέχουμε διανοοῦμαστε: συσχετίζουμε δηλαδή ὅσα ἀντιλαμβανόμαστε. Μέ ἄλλες λέξεις: ὁ ρ γ α ν ὠ ν ο υ μ ε κατά κάποιο τρόπο, βάζουμε τ ἄ ξ η στοῦ πεδίου τῆς ἀντίληψῆς μας. Τό πρῶτο βῆμα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση εἶναι ἡ ἀφαίρεση (μέ τίς δύο ὄψεις τῆς: τή θετική καί τήν ἀρνητική).

4. 'Ανάλυση και σύνθεση

Ής ύποθέσουμε ότι γιά πρώτη φορά στή ζωή μας βλέπουμε έναν παλαιό χειροκίνητο φωνόγραφο, πού έχει τεθεί σέ λειτουργία, και άκούμε τή μουσική πού παίζει. Τόν περιεργαζόμαστε πολλήν ώρα, άνοίγουμε τό κουτί, παρακολουθοῦμε τό μηχανισμό του, προσέχουμε ένα πρὸς ένα τά μέρη του, ξεετάζουμε τή συμβολή του καθενός στό τελικό αποτέλεσμα, και τέλος είμαστε έτοιμοι νά δώσουμε σ' εκείνον πού θά μᾶς ρωτήσει «τί είναι αυτό;» τήν απάντηση: «Τό μηχάνημα τούτο αποτελείται άπό ένα συντονισμένο σύστημα ὀργάνων, μέ τά ὀποία τά άποτυπωμένα σέ ειδικά κατασκευασμένο δίσκο ήχητικά κύματα αναπαράγονται τόσο καλά, ὥστε έχει κανείς τήν εντύπωση ότι άκούει τήν ίδια τήν ὀρχήστρα πού έπαιξε τό αντίστοιχο μουσικό κομμάτι». Πῶς άποκτήσαμε αυτή τή γνώση;

Πρώτα μέ πολλές ὀπτικές, άκουστικές και άπτικές εντυπώσεις σχηματίσαμε τήν αντίληψη δύο «άντικειμένων»: ενός μέσα στό χώρο (τό πράγμα «φωνογράφος») και ενός μέσα στό χρόνο (ή «άπόδοση σειράς ήχων») – «Νά! τό κουτί... Άκου τή μουσική!». Έως εδώ φτάνει και ένας άγχιος τής ζούγκλας ή ένας ήλίθιος πού δέν μπορεί νά καταλάβει «πῶς άπό τό κουτί αυτό βγαίνει ή μουσική πού άκούει». Έμεις προχωρήσαμε πολύ περισσότερο: έρευνήσαμε και ανακαλύψαμε τό πλήθος και τήν ποικιλία τών σχέσεων πού υπάρχουν ανάμεσα στίς εντυπώσεις πού δεχτήκαμε, όταν περιεργαστήκαμε τό μηχάνημα, και έτσι κατορθώσαμε νά συγκροτήσουμε μιά π λ ή ρ η ν ο ή μ α τ ο ς εικόνα του άντικειμένου «φωνογράφος». Μέ άλλες λέξεις: ά ν α λ ὁ σ α μ ε τ ί ς εντυπώσεις μας στά συστατικά τους στοιχεία, συλλάβαμε τίς μεταξύ τους σχέσεις, τ ή ν έ ξ ά ρ τ η σ η π ο ὗ έ χ ε ι τ ὁ έ ν α ά π ὸ τ ὸ ά λ λ ο, και ά ν α σ υ ν θ έ σ α μ ε σέ ενιαία εικόνα μέ έσωτερικήν άλληλουχία μόνο εκείνα τά στοιχεία πού άποτελοῦν τούς ὀρους τών σχέσεων παραλείποντας ὀλα τά λοιπά ὡς άσήμαντα. Στό παράδειγμά μας τά στοιχεία - ὀροι, πού άπομονώθηκαν και περιλαμβάνονται στόν άπολογισμό μας κατά ζεύγη έξάρτησης, είναι τά έξής:

- 'Η κίνηση τής βελόνας άπάνω στό δίσκο και οί προκαλούμενες άπ' αυτήν δονήσεις τής ήχητικής μεμβράνης.

- Οί έντομές τής έπιφάνειας του δίσκου καί ή προκαλούμενη απ' αυτές κίνηση τής βελόνας πού περνάει από πάνω τους.

- 'Η περιστροφή του δίσκου καί τό άποκάτω έλατήριο πού δίνει τίς στροφές στό δίσκο.

- 'Η συστροφή του έλατηρίου καί ή άποταμιευμένη σ' αυτό ένέργεια από τό έργο των χειρών πού στριφογύρισαν τό μοχλό.

Όλα τά άλλα (σχήμα - χρώμα του κουτιού, ύλικά κατασκευής κτλ.) θά παραλειφθούν.

Βέβαια ή γνώση αυτή προϋποθέτει μνήμη καί φαντασία. 'Εάν δε γνωρίζω από πρίν πώς ό ήχος παράγεται ως έντύπωση από τήν παλμική κίνηση του άέρα, καί πώς ή περιστροφή ενός μοχλού μπορεί νά θέσει σέ λειτουργία μιά σειρά τροχών πού μεταφέρουν τήν κίνηση από τό ένα επίπεδο στό άλλο κ.ο.κ.· καί εάν δέν έχω τήν ίκανότητα από τήν ύλη μνημονικών παραστάσεων νά κατασκευάζω φανταστικές εικόνες, δέν μπορώ νά δεχτώ τό νέο καί νά τό εξηγήσω. (Αυτή τή διαδικασία τήν όνομάζουμε ά φ ο μ ο ί ω σ η). Προϋποθέτει άκόμη καί προσοχή, θεληματική δηλαδή συγκέντρωση στά ύποτιθέμενα καίρια στοιχεία των έντυπώσεων, για νά γίνουν έντονα καί μέ σαφήνεια άντιληπτά. 'Ο κύριος όμως παράγων σ' αυτή τή γνώση είναι ή δ ι α ν ό η σ η· εκείνη αναλύει τά δεδομένα καί,άφου ανακαλύψει τίς σχέσεις τους,τά συνθέτει σέ νέαν όλότητα, για νά δείξει τή λ ο γ ι κ ή τους τ ά ξ η, τή δ ο μ ή του ν ο ή μ α τ ό ς τους.

Γιά τουτο όνομάσαμε αυτή τήν ένέργεια τής συνείδησης σ υ ν θ ε τ ι κ ή καί ό ρ γ α ν ω τ ι κ ή. "Έργο της είναι ή άνασύνθεση ή άναδιοργάνωση μιās αναλυθείσας έ π ο π τ ι κ ή ς ε ι κ ό ν α ς σέ ν ο η τ ή ν ό λ ό τ η τ α μέ τήν κατά λ ο γ ι κ ό τ ρ ό π ο συσχέτιση των κύριων συστατικών στοιχείων της. Καί έπειδή έτσι προχωρούμε από τήν έπιπόλαιη άντίληψη στή βαθύτερη γνώση των πραγμάτων, λέγουμε ότι, πέρα από τήν αίσθηση, τή μνήμη καί τή φαντασία, ή γνώση άπαιτεί διάνοηση.

5. 'Η κρίση

'Η σύλληψη μιās σχέσης γίνεται κάποτε τόσο αυτόματα,ώστε νομίζουμε ότι τή δεχτήκαμε παθητικά, μάς δόθηκε «άπέξω»· έτσι π.χ. διαπιστώνουμε άμέσως καί χωρίς προσπάθεια τή διαφορά ενός κόκκινου

χαρτιού από ένα παρακείμενο πράσινο. "Άλλοτε όμως η ανακάλυψη μιάς σχέσης απαιτεί ειδικήν εργασία: τή σ ύ γ κ ρ ι σ η. "Όταν λ.χ. άπλώσουν μπροστά μας πλήθος χρωματιστά ύφασματα καί μās δώσουν τήν έντολή νά βρούμε εκείνο πού παρουσιάζει τή μεγαλύτερη όμοιότητα μέ όρισμένο δείγμα, τότε πρέπει νά βάλουμε μέ τή σειρά κοντά στό δείγμα πού κρατούμε όλα όσα πλησιάζουν στό χρώμα του, γιά νά ανακαλύψουμε τό όμοιό του καί ν' άποφανθούμε: «τούτο είναι πού ζητάτε». Σ' αυτή τήν περίπτωση δέν έχουμε π α θ η τ ι κ ή ν, αυτόματη σύλληψη σχέσης, αλλά έ ν ε ρ γ η τ ι κ ή συσχέτιση, πραγματική ανακάλυψη σχέσης.

"Ας προσέξουμε ότι, όταν άποφαινόμεσθε: «τούτο μοιάζει περισσότερο μέ τό δείγμα», δέ διατυπώνουμε μόνο τή σχέση τών δύο αντικειμένων, αλλά ταυτόχρονα δηλώνουμε ότι π α ρ α δ ε χ ό μ α σ τ ε, είμασθε βέβαιοι γιά τήν όμοιότητά τους. Τό αντίθετο συμβαίνει όταν παίρνουμε από τό ακυρό άλλο ύφασμα καί λέγουμε: «τούτο δέ μοιάζει καθόλου μέ τό δείγμα»: τώρα δηλώνουμε ότι ά π ο κ ρ ο ύ ο υ μ ε τήν όμοιότητά τους μέ βεβαιότητα πάλι. "Ωστε οί προτάσεις:

«Τό Α μοιάζει μέ τό Β» καί

«Τό Γ δέ μοιάζει μέ τό Β»,

καθώς καί οί προτάσεις:

«'Εάν αυτό τό σπίτι έχει τόν αριθμό 10 στην όδό Πανεπιστημίου, τότε έδω είναι τό γραφείο του φίλου μου Χ.» καί

«'Εάν αυτό τό σπίτι έχει τόν αριθμό 10 στην όδό Πανεπιστημίου, τότε δέν είναι έδω τό γραφείο του φίλου μου Χ.»

περιέχουν στό νόημά τους κάτι περισσότερο από μιά συσχέτιση· εκφράζουν ταυτόχρονα ή τήν π α ρ α δ ο χ ή ότι δύο διακρινόμενα τό ένα από τό άλλο στοιχεία συνανήκουν στην ίδια τάξη εξαιτίας τής σχέσης πού έχουν, ή τήν ά π ό κ ρ ο υ σ η αυτής τής συνάρτησης. "Ότι αυτή ή παραδοχή καί ή άπόκρουση (μέ βεβαιότητα) είναι κάτι περισσότερο από τήν άπλή διατύπωση μιάς σχέσης, άποδειχεται από τό γεγονός ότι μπορεί νά μή δηλώνονται, καί τότε οί προτάσεις έχουν διαφορετικό νόημα. Λέγω π.χ. «'Ισως τό Α νά μοιάζει μέ τό Β» ή «Μήπως τό Γ δέν μοιάζει μέ τό Β;». Στίς φράσεις αυτές διατυπώνεται θετικά ή αρνητικά μιά σχέση, αλλά δέ δηλώνεται ή προσωπική στάση μας άπέναντι στό ζήτημα, καί γιά τούτο όποιος μās άκούει δέν ξέρει τί ακριβώς ύπο-

στηρίζουμε. Τήν πρώτη ονομάζουμε: ἀ π λ ή ν ἔ κ δ ο χ ή , τή δεύτερη: ἔ ρ ώ τ η σ η. Κ ρ ί σ ε ι ς εἶναι οἱ βέβαιες ἀποφάνσεις.

Ἔτσι κ ρ ί σ η ονομάζεται ἡ παραδοχή ἢ ἀπόκρουση τῆς σύνταξης δύο διακρινόμενων (μέσα σ' ἓνα αἰσθητό ἢ νοητό πλήθος) στοιχείων ὡς ὄρων μιᾶς σχέσης. Ὄταν ἐκφράζει παραδοχή, ἡ κρίση λέγεται κ α τ α φ α τ ι κ ή, ὅταν ἐκφράζει ἀπόκρουση, λέγεται ἀ π ο φ α τ ι κ ή. Τό «ναί» καί τό «ὄχι» σ' αὐτή τήν περίπτωση σημαίνουν ἢ ὅτι οἱ ἴδιοι ἐλέγξαμε τό εὐρημά μας καί τό διατυπώνουμε μέ τήν ἀξίωση ὅτι εἶναι ἀληθές, ἢ ὅτι στηριζόμαστε στή μαρτυρία ἑνός ἄλλου, πού τή θεωροῦμε ἀθηντική, καί γιὰ τοῦτο ἀποφαινόμεστε μέ βεβαιότητα (ὅτι π.χ. «ὁ Θεός εἶναι δίκαιος»). –Οἱ περισσότερες κρίσεις μας ἀνήκουν στό δεύτερο εἶδος· γνήσιες ὅμως κρίσεις εἶναι οἱ πρῶτες.

Ἡ τέλεια μέ λέξεις διατύπωση μιᾶς κρίσης περιέχει καί τούς δύο συναρτώμενους ὄρους τῆς σχέσης πού δηλώνεται: «Α Β» καί «Γ ὄχι Β», ἢ «Ἐάν Α τότε Β» καί «Ἐάν Γ τότε ὄχι Β». Πολύ συχνά ὅμως ἔχουμε στόν κοινό λόγο κρίσεις μονολεκτικές· π.χ. «δέντρο!», «ἀστράφτει» κτλ.–τά ὑπόλοιπα στοιχεία ἐξυπνοοῦνται. Κάποτε πάλι μέ τό «ναί» ἢ τό «ὄχι» ἐκφράζουμε κρίσεις. Καί ἀπλή κίνηση τῆς κεφαλῆς πρὸς τά κάτω (κατάνευση) ἢ πρὸς τά πάνω (ἄρνηση) ἀρκεῖ νά ἐκφράσει κρίση. Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἐπιφωνήσεις ὅπως: «Κύριοι!» ἢ «Προσοχή!» δέ σημαίνουν κρίσεις· εἶναι ἐπικλήσεις ἢ παραγγέλματα, ἐπομένως ἔχουν νόημα διαφορετικό.

6. Ὁ διαλογισμός

Ἡ βεβαιότητα πού ἐκφράζεται στήν κρίση μέ τή δήλωση τῆς παραδοχῆς ἢ τῆς ἀπόκρουσης μιᾶς σύνταξης σχετιζόμενων ὄρων, ἄλλοτε εἶναι ἄ μ ε σ η καί ἄλλοτε ἔ μ μ ε σ η. Ἐμμεση εἶναι ὅταν στηρίζεται ἀπάνω σέ ἄλλες κρίσεις, καί τότε ἡ πορεία πού ἀκολουθεῖ ἡ διάνοηση, γιὰ νά φτάσει στήν τελική ἀπόφανση, ονομάζεται δ ι α λ ο γ ι σ μ ό ς.

Ἄς συγκρίνουμε λ.χ. τίς προτάσεις:

«Στό χρώμα τό ὕφασμα τοῦτο μοιάζει μ' ἐκεῖνο».

«Τοῦτο τό δέντρο εἶναι πιά νεκρό».

Μέ τήν πρώτη, ἡ βεβαιότητα πού ἐκφράζεται εἶναι ἄμεση· μόλις

βάλω κοντά τό ένα στό άλλο τά δύο ύφάσματα, άποφαίνομαι άμέσως ότι έχουν τό ίδιο (ή παρόμοιο) χρώμα. "Αν κανείς άμφιβάλλει, τόν προκαλούμε νά κάνει ό ίδιος τήν άντιπαραβολή μέ προσοχή, γιά νά βεβαιωθεί. Στή δεύτερη όμως πρόταση, ή διανόσή μας έφτασε όχι μέ μία, αλλά μέ πολλές κρίσεις πού τίς συναρμολόγησε, τίς ό ρ γ ά ν ω σ ε λ ο γ ι κ ά, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα πού τώρα εκφράζει μέ βεβαιότητα. Γιά τούτο, εάν πάλι κανείς μäs διατυπώσει άντιρρήσεις, επιχειρούμε νά τόν μεταπείσουμε εκθέτοντας αναλυτικά τήν ά π ό δ ε ι ξ ή μας, ως έξης περίπου:

«Τά νεκρά δέντρα έχουν ξερά κλαδιά.

Του δέντρου τούτου τά κλαδιά είναι ξερά.

Έπομένως τό δέντρο τούτο είναι νεκρό».

"Όταν εκθέτουμε τά διανοήματά μας μέ αυτό τόν τρόπο, λέγουμε όχι άπλώς ότι κρίνουμε, αλλά ότι δ ι α λ ο γ ι ζ ό μ α σ τ ε.

Ό διαλογισμός και ή κρίση είναι μορφές τής ίδιας συνειδησιακής λειτουργίας πού τήν όνομάσαμε σ υ ν θ ε τ ι κ ή ν ή ό ρ γ α ν ω τ ι κ ή ν ένεργεια (μέ μία λέξη: κ ρ ι τ ι κ ή) και πού κατασκευάζει τά προϊόντα της μέ τή μέθοδο τής άνάλυσης και τής σύνθεσης (όπως είδαμε παραπάνω, § 4). 'Ιδού λ.χ. πώς έργάστηκε ή συνειδησή μας, γιά ν' άποδείξει ότι «τούτο τό δέντρο είναι νεκρό». 'Α ν α λ ύ ε ι τούς δύο όρους «τούτο τό δέντρο» (Α) και «δέντρο νεκρό» (Β) (πού τής παρουσιάστηκαν έ π ο π τ ι κ ά ένωμένοι μέσα στην έντύπωση: «Ένα νεκρό δέντρο») και άνακαλύπτει ότι έχουν γνωρίσματα κοινά. "Ένα άπ' αυτά, εκδηλο, είναι ότι και τά «νεκρά δέντρα» και «τούτο τό δέντρο» έχουν «κλαδιά ξερά» (Μ). Τώρα πλέον έχει τόν όρο (Μ) πού έγυυάται τή σχέση (Α Β) πού θέλει ν' άποδείξει. "Υστερα λοιπόν άπό τήν άνάλυση προβαίνει στή σ ύ ν θ ε σ η των δύο άρχικων όρων, πού αυτή τή φορά είναι πλέον λ ο γ ι κ ά θεμελιωμένη. "Η πορεία πού άκολούθησε μπορεί νά διατυπωθεί ως έξης:

«Α είναι Β, επειδή Α είναι Μ και Μ είναι Β».

"Όστε ό διαλογισμός είναι άποδεικτική πράξη, μέ τήν όποία θεμελιώνεται ή βεβαιότητα μιäs άπόφασης έμμεσα, δηλ. μέ τήν έξαρτησή της άπό άλλες.

(Στή Λογική αυτές οι άλλες αποφάνσεις λέγονται π ρ ο κ ε ί μ ε ν ε ς και ή τελική σ υ μ π έ ρ α σ μ α).

Στίς σχέσεις του μέ τήν κρίση ό διαλογισμός δέν είναι ώς συνειδησιακή ένέργεια κάτι νέο. Είναι άπλώς σύμπλεγμα κρίσεων κατά τό σχήμα:

Ό άναγνώστης θά πρόσεξε ότι τή συνθετική και όργανωτική παρέμβαση τής συνείδησης τή συναντήσαμε σέ όλα τά στάδια τής διαδικασίας τής γνώσης, πού μελετήσαμε: στήν έποπτεία, στήν αντίληψη, στήν κρίση, στό διαλογισμό. Τοῦτο είναι πραγματικά ένα από τά σπουδαιότερα πορίσματα τής ψυχολογικής έρευνας τών χρόνων μας: Ό συνείδηση και όταν παίρνει πληροφορίες από τόν φυσικό και τόν κοινωνικό (ιστορικό) κόσμο, και όταν περιγράφει και εξηγεί τά γεγονότα (μέ μεγαλύτερες ή μικρότερες αξιώσεις), μέ μιά λέξη: όταν γ ν ω ρ ί ζ ε ι ά ν τ ι - κ ε ί μ ε ν α, λειτουργεί βασικά κατά τόν ίδιο τρόπο, κι άς είναι κάθε φορά διαφορετικό τό επίπεδο τών άπασχολήσεών της, και άλλα τά υλικά ή τό όργανο πού μεταχειρίζεται στό έργο της. Έπομένως μπορούμε ίσως, γιά λόγους πρακτικής ευκολίας, νά ξεχωρίζουμε τήν αντίληψη από τήν κρίση και τίς δύο από τόν διαλογισμό, άκόμη και νά δίνουμε ιδιαίτερο όνομα στό φορέα τής καθεμιάς («αίσθήσεις» «διάνοια» «Λόγος»), άρκεί μόνο νά μή παρασυρόμαστε από τίς λεκτικές διακρίσεις μας και νά μή πιστεύουμε ότι ή γνωστική λειτουργία μερίζεται σέ τομείς ανεξάρτητους μέ τό δικό του ό καθένας καθετός.

7. Ό έννοια

Ό διάνοηση γίνεται άσύγκριτα πιό άποδοτική (άποφασιστικότερη, δημιουργικότερη) στή διεργασία και στή χρησιμοποίηση (γιά θεωρητικούς και πρακτικούς σκοπούς) τών πληροφοριών πού έχει από τό φυσικό και τόν κοινωνικό κόσμο, όταν στίς κρίσεις και στούς διαλογισμούς της μεταχειρίζεται όρους γενικούς και άφηρημένους, δηλαδή έν ν ο ί ε ς.

Οί έννοιες είναι π λ ά σ μ α τ α τής διάνοησης, μέ τά όποια

ἀντιπροσωπεύεται ἀπεριόριστος ἀριθμός ἀντικειμένων πού ἀπό ὀρισμένην ἄποψη παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ὁμοιότητες καί ἐπομένως μποροῦν νά ὀνομαστοῦν μέ τήν ἴδια λέξη.

Λέγουμε λ.χ. «δύναμη», «δέντρο», «ἐργάζομαι», «τρέφομαι», «μαρασμός», «πλούτος», «αἰτία», «κίνηση» – καί μέ τούς ὅρους τούτους σχηματίζουμε κρίσεις, π.χ. :

«Τό δέντρο παθαίνει μαρασμό ὅταν δέν τρέφεται»

«Ἡ ἐργασία εἶναι πηγή πλούτου»

«Αἰτία τῆς κίνησης εἶναι ἡ δύναμη»

καί ἄλλες παρόμοιες, πού τίς ἀναπτύσσουμε σέ διαλογισμούς, εἴτε γιά ν' ἀποδείξουμε τήν ἀλήθεια τους, εἴτε γιά νά συμπεράνουμε ἀπ' αὐτές ἄλλες κρίσεις, ὅπως λ.χ. συμβαίνει στόν ἀκόλουθο διαλογισμό:

«Ἄφου χωρίς δύναμη δέν ὑπάρχει κίνηση,

ἡ ἀκίνησις τοῦ τροχοῦ Χ θά ὀφείλεται σέ δύο λόγους:

ἡ δέν ἐπιδρᾷ ἀπάνω του καμιά δύναμη,

ἡ τόν ὠθοῦν δυνάμεις ἀντίρροπες πού ἡ μιά ἐξουδετερώνει τήν ἄλλη.

Ἐάν ἐρωτηθοῦμε:

- ποῖο εἶναι στίς προτάσεις αὐτές τό «δέντρο»;

(τό πεῦκο τῆς αὐλῆς μας μέ τά πεσμένα κλαδιά; ἡ ἐλιά στό κτῆμα τοῦ δείνα, ἐκεῖ στήν ἄκρη του τῆ θορινῆ; τό πλατάνι τῆς δημοσίας τοῦ χωριοῦ μας, πού ὁ ἀσφαλτοστρωμένος δρόμος τοῦ στέρησε τό νερό; κτλ. κτλ.)

- ποιά ἡ «ἐργασία»;

(τό κέντημα; τό ζύμωμα; τό γράψιμο; ἡ ἀγοραπωλησία; κτλ.)

- καί ποιά ἡ «κίνηση»;

(ἡ ὁμαλή ἢ ἡ ἀνώμαλη μετατόπιση; ἡ γοργή ἢ ἡ ἀργή; ἡ εὐθύγραμμη ἢ ἡ περιστροφική; κτλ.)–

θά ἀπαντήσουμε ὅτι, ὅταν κάνουμε αὐτές τίς σκέψεις, δέν ἔχουμε στό νοῦ μας ὀρισμένο δέντρο, ὀρισμένην ἐργασία, ὀρισμένη κίνηση, ἀλλά γ ε ν ι κ ἄ κ ἰ ἄ φ η ρ η μ ἔ ν α : τ ὁ δέντρο, τ ἡ ν ἐργασία, τ ἡ ν κίνηση. Ἔννοιες δηλαδή καί ὄχι παραστάσεις.

Στήν καθημερινή γλώσσα ταυτίζουμε (κακῶς) τίς λέξεις «ἐννοια» καί «νόημα». Λέγουμε π.χ. «Δέν καταλαβαίνω τήν ἐννοια τῶν λόγων σας». Βέβαια τό νόημα

μιάς λέξης είναι συνάρτηση τῆς ἔννοιας πού διατυπώνεται μέ αὐτήν. Νόημα ὅμως καί ἔννοια δέν εἶναι τό ἴδιο πράγμα καί πρέπει νά μή συγχέονται. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τή λέξη «ἔννοια» μέ τή σημασία πού ἔχει στά φιλοσοφικά κείμενα, καί πού τήν ἐξηγοῦμε σ' αὐτήν ἐδῶ τήν παράγραφο.

8. Σχηματισμός τῶν ἔννοιαν

Εἴπαμε σ' ἓνα προηγούμενο κεφάλαιο (7ο, § 3), ὅτι τίς παραστάσεις τίς χαρακτηρίζει κάποια ἀσάφεια καί ἀοριστία· εἶναι εἰκόνες ἀμυδρές καί παρουσιάζουν χάσματα. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ ἐντυπώσεις ξεθωριάζουν, ἀποψιλώνονται ἀπό πολλές λεπτομέρειες καί γίνονται ἀπλούστερες, σχηματικότερες, γιατί ἡ μνήμη διατηρεῖ λίγα μόνο στοιχεῖα τους, ἐκεῖνα πού προσέξαμε περισσότερο, ἐπειδή εἶχαν (καί ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἔχουν) ἀ ξ ί α γιά μᾶς. Καθώς ὅμως οἱ παραστάσεις ἀπλουστεύονται καί σχηματοποιοῦνται, πληθαίνουν καί γίνονται πῖο φανερές οἱ μεταξύ τους ὁμοιότητες. Ἔτσι μποροῦν νά συνδεθοῦν (εἶτε μνημονικά μέ τόν συνειρμό, εἶτε λογικά μέ τήν κρίση) καί ν' ἀποτελέσουν ὀ μ α δ ε ς. Στίς ὁμάδες αὐτές περιλαμβάνονται εἰκόνες ἀντικειμένων, πού ἐνδέχεται νά παρουσιάζουν διαφορές, ἔχουν ὅμως μεταξύ τους κάποια ἢ κάποιες χαρακτηριστικές καί ἐνδιαφέρουσες (γιά τήν προοπτική καί τίς ἀνάγκες τῆς ὥρας) ὁμοιότητες, εἶτε ὡς πρὸς τή σ ύ σ τ α σ η τῶν ἀντικειμένων (π.χ. δαχτυλίδι χρυσό, λαβή χρυσή, νόμισμα χρυσό κτλ.) εἶτε – καί ἡ περίπτωση αὐτή εἶναι συνηθέστερη καί σπουδαιότερη – ὡς πρὸς τή λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α τους, ὡς πρὸς τόν τρόπο δηλαδή πού παρεμβαίνουν καί ὑπηρετοῦν τή σκέψη καί τίς πράξεις μας (π.χ. ψωμί, τυρί, κρέας, γάλα, μέλι, φρούτα = τροφίμα· ἀμάξι, πλοῖο, σιδηρόδρομος, αὐτοκίνητο, ἀεροπλάνο = μέσα συγκοινωνίας). Καί πλῆθος ὁμοίων κατὰ τή σύσταση ἀντικειμένων ὑπάρχει στή Φύση καί πολλά, διαφορετικά κατὰ τά ἄλλα, κατασκευάσματα τῶν τεχνῶν μποροῦν νά ικανοποιήσουν τήν ἴδια ἀνάγκη μας. Ἔτσι ἔχουμε πάμπολλες εὐκαιρίες καί ἀφορμές νά συγκεντρώνουμε τίς εἰκόνες τῶν ὁμοίων (κατὰ τή σύσταση ἢ κατὰ τή λειτουργία) ἀντικειμένων σέ ὁμάδες.

Οἱ παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ἴδια ὁμάδα, δέν συλλαμβάνονται μόνο σάν ἐνιαῖο σύνολο, ἀλλά συμβολίζονται καί μέ τήν ἴδια λ ῆ ξ η (πού μπορεῖ στήν ἀρχή νά σήμαινε ἡ μίαν ἀπ' αὐτές ἢ μιά χαρακτηριστικήν ιδιότητά τους) – ὅπως μέ τό ἴδιο ἐπίθετο ὀνομάζονται ὅλα τά μέλη μιᾶς οἰκογένειας. Καί ἔτσι «δέντρο» = ὅλα τά δέντρα· «ἐργασία» =

ὅλες οἱ ἐργασίες: «κίνηση» = ὅλες οἱ κινήσεις.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἔννοιες μποροῦμε νά σχηματίσουμε γιά κάθε ἀντικείμενο αἰσθητό ἢ νοητό: πρόσωπο, πράγμα, πράξη, κατάσταση, σχέση κ.τ.λ.

9. Νόημα καί λέξη

Ὅταν ὀνομάζουμε μέ λέξη ἢ λέξεις μιάν ἔννοια, δέν ξαναπλάθεται μέ σαφήνεια στή συνείδησή μας μιὰ ἢ περισσότερες ἀπό τίς παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ὁμάδα της, ἀλλά ἔρχεται στό νοῦ μας ἀόριστα καί συγκεχυμένα («συνηχεῖ» κατά κάποιον τρόπο μέ τή λέξη ἢ τίς λέξεις πού ἀκοῦμε) ὁλόκληρο τό πλῆθος τῶν παραστάσεων τῆς ὁμάδας, μέ ἔξαρση ἑνός ἢ περισσοτέρων **χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων** πού εἶναι κοινά σέ ὅλες. Αὐτή ἡ συνοδεία καθορίζει τό νόημα τῆς ἔννοιας. Μέ τό ἄκουσμα λ.χ. τῶν λέξεων «μητροπολιτικός ναός» ἢ «κατάχρηση ἐξουσίας», δέν ἀναθυμούμαστε ὀρισμένο οἰκοδόμημα ἢ ἕνα συγκεκριμένο νομικό περιστατικό, ἀλλά, καθώς ἀναδεύεται θολά μέσα μας ἕνας ἀριθμός παραστάσεων, ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν τό ἐποπτικό περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν μας, στοχαζόμαστε ἕνα ἢ περισσότερα γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τόν ὅποιοδήποτε «μητροπολιτικό ναό» (τόν τύπο του) ἢ τήν ὅποιαδήποτε «κατάχρηση ἐξουσίας» (τόν τύπο της) – καί αὐτά ἀναφέρουμε ὅταν ρωτηθοῦμε τί ἐννοοῦμε μέ τίς λέξεις «μητροπολιτικός ναός» καί κατάχρηση «ἐξουσίας».

Ἔτσι, λίγο κατ' ὀλίγο, στή ρίγματα τῶν ἐννοιῶν καί φορῆς τοῦ νοήματός τους γίνονται οἱ λέξεις μέ τίς ὁποῖες τίς ὀνομάζουμε, καί ἀδυνατοῦμε νά κρίνουμε ἢ νά διαλογιστοῦμε μέ ἔννοιες χωρίς τίς λέξεις ὅπου συμπυκνώνεται καί περιορίζεται τό νόημά τους. Διανοοῦμαστε δηλαδή μέ λέξεις. Καί ἐξοικειωνόμαστε μαζί τους σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε συλλαμβάνουμε τό νόημα τῶν ἐννοιῶν πού ἐκφράζουν, χωρίς ἀνάπλαση σχετικῶν μέ τό περιεχόμενό τους παραστάσεων.

Διάνοση λοιπόν καί γλώσσα βρίσκονται σέ στενή μεταξύ τους συνάφεια. Ἡ ἔννοια στερεώνεται μόνον ὅταν ἐκφραστῆ μέ λέξη ἢ λέξεις. Χωρίς τήν ἀκριβή καί μόνιμη λεκτική διατύπωση, βρίσκεται σέ ρευστή κατάσταση, τό νόημα της ταλαντεύεται καί, ἐπομένως, οὔτε δικό μας κτήμα γίνεται οὔτε στοῦς ὁμοίους μας μπορεῖ ν' ἀνακοινωθεῖ. Καί ἀντίστροφα ἡ γλώσσα ἀποκτᾷ σαφήνεια καί ἀκρι-

βεια όταν, με τίς λέξεις της, εκφράζονται μεστές και ξεκάθαρες έννοιες. 'Η δικαιολογία «Έχω σπουδαίες σκέψεις αλλά δυσκολεύομαι να τίς εκφράσω» δέ στέκει· σκεπτόμαστε όσα εκφράζουμε, και γιά να μιλήσουμε ή να γράψουμε, πρέπει να διανοηθούμε. Πλούτος και ακρίβεια στή γλώσσα σημαίνει γόνιμη και καθαρή σκέψη· και νους όζύς και φωτεινός μεταχειρίζεται γλώσσα πλούσια και ακριβή. Γιά τούτο ή ποιότητα τής γλώσσας είναι δείκτης τής παιδείας ενός ατόμου και τής στάθμης ενός πολιτισμού. Οί χαμηλής νοημοσύνης άνθρωποι έχουν γλώσσα φτωχή και δύσπλαστη· τό ίδιο και οί πρωτόγονες φυλές.

10. Έννοιες κοινές και έπιστημονικές

Άφού τό περιεχόμενο τών έννοιών (άρα και τό νόημα τών λέξεων πού τίς εκφράζουν) προσδιορίζεται από τό πλήθος και τήν ποικιλία τών παραστάσεων πού «άποσπάζονται» γιά να σχηματιστούν τά πλάσματα αυτά τής διανόησης, και από τήν προοπτική μέ τήν όποία (ανάλογα μέ τά διαφέροντα και τίς ανάγκες της) κάνει τή λογική «άπόσπασξη» ή συνείδηση, έννοιες και λέξεις συναρτώνται στενά μέ τήν προσωπική του καθενός τεύρα και φέρουν τήν ατομική του σφραγίδα. Μέ τήν αναστροφή όμως και τήν έπικοινωνία μέ τούς συνανθρώπους μας, δηλαδή μέ τήν κοινωνική συμβίωση, καθορίζεται μέ κάποιαν ακρίβεια και μονιμότητα τό περιεχόμενο τών έννοιών (και τό νόημα τών λέξεων) έτσι, ώστε μέ τίς ίδιες εκφράσεις όλοι να σκεπτόμαστε λίγο ως πολύ τά ίδια πράγματα, και έπομένως να είναι δυνατή ή μεταξύ μας συνεννόηση.

Άλλά και ύστερ' από τήν κοινωνική (=συμβατική) κωδικοποίησή τους οί έννοιες και οί λέξεις εξακολουθούν να διατηρούν κάποιαν άοριστία και ασάφεια, όσο δέν τίς έχει άκόμη έπεξεργαστεί ό έπιστημονικός νους και δέν έχει καθιερώσει τό νόμά τους ή έπιστημονική γλώσσα. Λέγουμε π.χ. «άρετή», «πλούτος», «πολίτευμα», «άριθμός» κτλ. και έννοούμε ποικίλα και δύσκολα καθοριζόμενα πράγματα. Αύτή τήν άοριστία και άβεβαιότητα προσπαθούν να διαλύσουν οί έπιστήμες (ή Φιλοσοφία, ή Οικονομική, ή Νομική, ή Μαθηματική) μέ τήν εισαγωγή και καθιέρωση τών έπιστημονικών έννοιών και όρων πού έχουν όσο τό δυνατόν περισσότερο ξεκάθαρο και άμετακίνητο νόημα.

Η άπόλυτη ακρίβεια είναι και έδω ένα ιδανικό άφθαστο. Τό νόημα μιάς λέξης, κατά τήν έπιτυχημένη πάρομοικση ενός φιλοσόφου (του Άγγλου Bertrand Russell.1872 - 1970), μοιάζει με τό χαρτινο δίσκο του στόχου στή σκοποβολή·

μπορεί νά έχει μία μαύρη βούλα στή μέση, αλλά όλα τά τριγύρω μέρη του δίσκου βρίσκονται ακόμη λίγο ως πολύ μέσα στό νόημα, περισσότερο τά πιά κοντινά καί λιγότερο τά πιά μακρινά από τό κέντρο του. Όσο μία γλώσσα γίνεται ακριβέστερη, τόσο συγκεντρώνονται όλα μέσα στή βούλα κι εκείνη ολοένα μικραίνει, αλλά ποτέ δέν γίνεται ένα μόνο μελανό σημείο – πάντα μένει τριγύρω της μία άμφίβολη, έστω, καί μικρή, περιοχή πού δημιουργεί τήν άβεβαιότητα.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΨΥΧΙΚΟ ΜΑΣ ΚΟΣΜΟ

1. TEST

1. Ο όρος καί ή έννοια τοῦ συναισθήματος

1. Αισθήματα, παραστάσεις καί διανοήματα, τάσεις, ἐπιθυμίες καί ἀποφάσεις (θά μιλήσουμε γι' αὐτές στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου) δέν ἀφήνουν ἀπαθή τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ἀπηχοῦν στό «θυμικό» του, ὅπως ἀπό πολλούς ὀνομάζεται τό βάθος τῆς συνειδησης. Τοῦ δίνουν δηλαδή χαρά ἢ λύπη, τόν ἐξεγείρουν ἢ τόν καθησυχάζουν, τόν εὐχαριστοῦν ἢ τόν στενοχωροῦν, τόν ἐνθαρρύνουν ἢ τόν φοβίζου, τόν ἐξοργίζουν ἢ τόν ἱκανοποιοῦν, τόν ἐνθουσιάζουν ἢ τόν ἀπελπίζουν κ.ο.κ.

● Ὅταν λ.χ. μυρίζω ἕνα δροσερό λουλούδι ἢ τρώγω ἕνα νόστιμο καρπό, αἰσθάνομαι ἀ π ὀ λ α υ σ η· ἀντίθετα ἀ η δ ι ἄ ζ ω ἀπό τή μυρωδιά ἑνός χαλασμένου αὐγοῦ ἢ ἀπό τή γεύση ἑνός καθαρτικοῦ ἀλατιοῦ.

● Ὑστερ' ἀπό ἐπίπονη πορεία ἢ ἀνάπαυση γίνεται ἡ δ ο ν ι κ ἄ ι σ θ η τ ῆ σ τ ἄ μ ἑ λ ῖ μ ο υ· πολὺωρη ἀναμονή χωρὶς ἀποτέλεσμα μέ σ τ ε ν ο χ ω ρ ε ῖ .

● 'Η άπροσδόκητη συνάντηση αγαπητοῦ προσώπου μοῦ δίνει χαρά· μιά ἐνοχλητική ἐπίσκεψη πού παρατείνεται μοῦ φέρνει δυσφορία.

● Μιά ἡρωϊκή πράξη μέ ἐνθουσιάζει· γιά τό ἀσύστολο ψεῦδος ἀγανακτῶ.

'Η ἀπόλαυση καί ἡ ἀηδία, ἡ ἥδονή καί ἡ στενοχώρια, ἡ χαρά καί ἡ δυσφορία, ὁ ἐνθουσιασμός καί ἡ ἀγανάκτηση καί τά παρόμοια ὀνομάζονται συναισθηματά.

Συναισθηματά λοιπόν εἶναι οἱ καταστάσεις μέ τίς ὁποῖες δηλώνεται ἡ διάθεση τῆς συνείδησης ἀπέναντι σέ ὅ,τι πληροφορεῖται (ἀντιλαμβάνεται, ἀναθυμᾶται, φαντάζεται, διανοεῖται) καί σέ ὅ,τι πράττει (ἀποφασίζει ἢ ἐπιθυμῆ ἢ ἀπλῶς τείνει νά πράξει).

Τά συναισθήματα βιώνονται πάντοτε μαζί μέ γνωστικά ἢ βουλητικά γεγονότα. 'Αδύνατο νά αἰστανθοῦμε χαρά ἢ λύπη, φόβο ἢ ὀργή, ἐνθουσιασμό ἢ ἀπογοήτευση κτλ. χωρίς νά ἔχουμε ἀντιληφθεῖ, θυμηθεῖ, φανταστεῖ, διανοηθεῖ ἢ χωρίς νά ἔχουμε ἀποφασίσει ἢ ἐπιθυμήσει ἢ ἐτοιμαστεῖ νά πράξουμε κάτι. (Γιά τά φαινόμενα τῆς χωρίς λόγο κατάθλιψης ἢ τοῦ χωρίς αἰτία φόβου θά μιλήσουμε παρακάτω, κεφ. 2ο, § 1).

Δέν πρέπει νά θεωροῦνται τά συναισθήματα παθητικές μόνο καταστάσεις. Γίνονται καί κίνητρα ἐνεργειῶν σέ πολλές λειτουργίες τῆς συνείδησης. 'Ο θαυμασμός π.χ. ἢ ἡ ἀποστροφή ὀξύνουν τήν ὄραση καί καθοδηγοῦν τή σκέψη νά διακρίνουν καλύτερα τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα ἑνός προσώπου ἢ ἔργου· ἡ ὀργή ἀπό μιά προσβολή δίνει τό θάρρος γιά τήν ἀνταπόδοση· ἡ ἀγάπη κάνει εὐκολους πολλούς κόπους κτλ. 'Αποτελεῖ καί τοῦτο μιά ἀπόδειξη ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι ἐνιαία καί πάντοτε παρούσα τόσο στά ἐνεργήματα ὅσο καί στά παθήματά της.

'Ο ὅρος συναισθημα εἶναι γιά τήν ἐλληνική νεολογισμός (πιθανότατα ἀπό τή γερμανική Mitempfindung). 'Ἐχει τό μειονέκτημα ὅτι συνάπτει τά βιώματα τοῦ εἶδους τούτου μόνο μέ τά αἰσθήματα, ὄχι καί μέ τά ἄλλα ψυχικά γεγονότα. 'Από τήν ἀποψη αὐτή πιό ἀντιπροσωπευτικός εἶναι ὁ ἰσοδύναμος κατά τό νόημα ὅρος συγκίνησις, ἐάν βέβαια ὀνομάσομε μεταφορικά «κινήσεις» ὅλες τίς ἄλλες συνειδησιακές ἐνεργείες.

'Η γλώσσα μας λέγει χωρίς διάκριση συναισθήματα ἢ συγκινήσεις (ὡς οὐσιαστικά)· ὡς ἐπίθετο ὅμως ἐπικρατέστερος εἶναι ὁ «συναισθηματικός» ἀπὸ τόν «συγκινησιακό». ('Ο «συγκινητικός» ἔχει ἄλλη σημασία).

Μεταχειριζόμαστε ακόμη και τό ρήμα «συναισθάνομαι», ὄχι ὁμως μέ τό νόημα τοῦ «συγκινοῦμαι», ἀλλά ὡς ἰσοδύναμο περίπου μέ τό «ἔχω ἐπίγνωση αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ πράγματος».

2. Τά συναισθήματα στό σῶμα μας

Ἡ λειτουργία τῶν ἀγγείων καί τῶν ἀδένων (πού ρυθμίζεται ἀπό τό «συμπαθητικό» καί τό «παρασυμπαθητικό» νευρικό σύστημα, βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 2ο § 2) παίζει σπουδαιότατο ρόλο στίς συγκινήσεις μας. Ἡ καθημερινή πείρα βεβαιώνει τό πράγμα: τά συναισθήματα γ ρ ἄ φ ο ν τ ἰ , κατά κάποιο τρόπο, ἀπάνω στό σῶμα μας. Λ.χ. στή χαρά ἢ ἀναπνοή εἶναι πιο γρήγορη καί ἐπιπόλαιη, ὁ σφυγμός ὑψηλότερος καί μακρότερος, τό αἶμα σπρώχνεται πρὸς τήν περιφέρεια καί τόν ἐγκέφαλο – ζωηρεύουμε καί κοκκινίζουμε. Στή λύπη ἢ ἀναπνοή ἐμποδίζεται καί γίνεται παραπολύ ἐπιπόλαιη, ἢ ἔπειτα ἀπό τήν ἀναχαίτηση γίνεται βαθιά καί ἀργή, ὁ σφυγμός εἶναι χαμηλότερος καί βραχύτερος, φεύγει ἀπό τόν ἐγκέφαλο τό αἶμα – ἀδυνατίζουμε καί χλωμιάζουμε.

Ἡ συσάφρευση τοῦ αἵματος στήν περιφέρεια καί στόν ἐγκέφαλο αὐξάνει τήν ἱκανότητα τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων γιά νά δεχτοῦν τοὺς εὐχάριστους ἐρεθισμούς, ἐπομένως μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά διατηρήσει τή χαρά· ἐπίσης ἡ ἀναιμία στόν ἐγκέφαλο ἀναισθητοποιεῖ ὅποσοδήποτε τά ὄργανα εἰσοδοχῆς δυσάρεστων ἐρεθισμῶν, μπορεῖ λοιπόν καί αὐτή νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τή λύπη.

Ἐρεθισμοί μέ τοὺς ὁποίους προάγεται ἡ ζωὴ καί εὐνοεῖται ἡ ὁμαλὴ ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶναι εὐχάριστοι· ἀντίθετα γίνονται μέ δυσἀρέσκεια δεκτοί ἐκείνου πού θλάπτουν τήν ὑγεία καί δυσκολεύουν τόν ψυχικό βίο. Συμβαίνει βέβαια νά δοκιμάζουμε εὐχαρίστηση ἀπό τή γεύση γλυκοῦ δηλητήριου, καί δυσἀρέσκεια ὄταν καταπίνουμε ἱαματικό φάρμακο πικρό. Ἄλλὰ ὁ κανόνας ἰσχύει γιά τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα, ὄχι γιά τίς μακρινές συνέπειες τῶν ἐρεθισμῶν. Τό γλυκό δηλητήριο εἶναι εὐπρόσδεκτο καί τό πικρό φάρμακο ἀποκρουστικό μόνο γιά τή γλώσσα. Ὁ νοῦς ἔχει τὰ δικά του κριτήρια. Ἡ ὀρθὴ λ.χ. ἐκτίμηση τῶν ἔμμεσων ἀποτελεσμάτων μᾶς πείθει νά δεχτοῦμε μέ προθυμία μιάν ὀδυνηρὴ ἐγχείρηση, ὄταν πρόκειται νά ἀποκατασταθεῖ μ' αὐτὴν ἡ ὑγεία μας.

Τό πρόβλημα τίθεται ὡς ἐξῆς:

Χαρούμενοι γελοῦμε, λυπημένοι κλαῖμε, θυμωμένοι χειρονομοῦμε, ἐνθουσιασμένοι κραυγάζουμε, φοβισμένοι τρέμουμε, ἀπελπισμένοι ζαρώνουμε κ.ο.κ. Μαζί δηλαδή μέ τίς συναισθηματικές καταστάσεις (ἀπό

κάποιο βαθμόν έντασης καί πέρα, πού φυσικά ποικίλλει κατά τήν ιδιοσυγκρασία τών ατόμων καί τό κλίμα τοῦ πολιτισμοῦ) ἐμφανίζονται τρόποι σωματικῆς συμπεριφορᾶς: συστολή καί δισυστολή ἀγγείων, σύσπαση καί χαλάρωση μυώνων, πλουσιότερη ἢ φτωχότερη ἐκκρίση ἀδένων καί ὀργανικά αἰσθήματα ἀκμῆς, κατάπτωσης, πνιγμοῦ, ἰλίγγου κτλ., πού ἔχουν τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: εἶναι τυπικοί γιά κάθε περίπτωση, κοινοί στό εἶδος μας καί ἔμφυτοι, ὄχι προϊόντα ἀγωγῆς, ἀνήκουν δηλαδή στήν κατηγορία τών ἐνστίκτων.

Ἐπίσης ὑπάρχει λοιπόν στενή συνάρτηση μεταξύ συγκινήσεων καί σωματικῆς συμπεριφορᾶς. Πῶς πρέπει νά ἐνοήσουμε αὐτή τή σχέση;

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση (θεωρία τών συγκινήσεων τών James-Lange) ὅτι τά συναισθήματα εἶναι προϊόντα ὀργανικῶν ἀλλοιώσεων ἢ ὀργανικῶν αἰσθημάτων. Μέ ἄλλους λόγους ὅτι: χαιρόμαστε ἐ π ε ἰ δ ἢ γελοῦμε, λυπούμαστε ἐ π ε ἰ δ ἢ κλαίμε, ὀργιζόμαστε ἐ π ε ἰ δ ἢ χειρονομοῦμε βίαια, δυσφοροῦμε ἐ π ε ἰ δ ἢ αἰσθανόμαστε δύσπνοια κ.ο.κ. (Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι πιστεύουμε: ὅτι δηλ. γελοῦμε ἐπειδὴ χαιρόμαστε, κλαίμε ἐπειδὴ λυπούμαστε κλπ.).

Τόσο ὅμως ἡ ὑπόθεση αὐτή ὅσο καί ἐκείνη πού κατατάσσει τά συναισθήματα στήν ἴδια μέ τά αἰσθήματα κατηγορία βιωμάτων ἢ θεωρεῖ τό συναίσθημα ιδιότητα τοῦ αἰσθήματος καί μιλεῖ γιά «συναισθηματικό τόνο» τών ἐντυπώσεων (ὅπως μιλεῖ γιά τό ποιόν καί τήν «έντασή» τους) δέν εὐσταθεῖ. Μεταξύ συγκινήσεων καί σωματικῆς συμπεριφορᾶς δέν ὑπάρχει ἡ σχέση τῆς αἰτιότητας, γιατί, ὅπως μπορεῖ κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὀργανικές ἀλλοιώσεις «γεννοῦν» τά συναισθήματα, ἔτσι μπορεῖ νά ὑποστηρίξει καί τό ἀντίστροφο: ὅτι τά συναισθήματα «γεννοῦν» ὀργανικές ἀλλοιώσεις. Στήν περίπτωση αὐτή καί οἱ δύο ὄροι συνυπάρχουν ἀλληλένδετοι (χωρίς προτεραιότητα τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου) μέσα στό ἴδιο γεγονός.

Ἀπαράδεκτο ἐπίσης εἶναι νά θεωροῦνται τά συναισθήματα ὁμοειδή μέ τά αἰσθήματα βιώματα ἢ μιᾶ ἀπό τίς ιδιότητες τών κοινῶν αἰσθημάτων. Ἐπίσης ὑπάρχουν αἰσθητήρια ὄργανα γιά τίς συγκινήσεις, ὅπως ὑπάρχουν γιά τίς ἐντυπώσεις; Ἐπειτα, ἐνῶ ὅταν συνθλίβονται ἕως τήν ἐκμηδένιση οἱ ιδιότητες τών αἰσθημάτων (τό ποιόν καί ἡ ένταση), αὐτά ἐξαφανίζονται, δέν συμβαίνει τό ἴδιο καί μέ τόν ὑποτιθέμενο «συναισθηματικό τόνο» τους: ἡ συνεχῆ ἐπανάληψη τών ἴδιων ἀπαράλλαχτα ἐντυπώσεων μᾶς ἀφήνει στό τέλος ἀσυγκίνητους· ἐκεῖνες ἐξακολουθοῦν

νά σχηματίζονται, ο «συναισθηματικός τόνος» τους όμως παύει να υπάρχει – ή μεταπίπτει στο αντίθετο συναίσθημα: οί τόσο ευχάριστες άλλοτε έντυπώσεις, γίνονται τώρα δυσάρεστες.

Τά συναισθήματα λοιπόν αποτελούν άλλη τάξη βιωμάτων.

3. ^{ΤΕΣΤ} Ιδιότητες τών συναισθημάτων

Πολλοί ψυχολόγοι διακρίνουν τίς διαστάσεις από τίς ιδιότητες τών συναισθημάτων. Διαστάσεις άλλοι παραδέχονται πολλές, άλλοι πάλι (όπως π.χ. ο W. Wundt) μόνο τρείς:

- α. χαρά - λύπη
- β. διέγερση - κατευνασμός
- γ. τέντωμα - χαλάρωση.

Έπικρατέστερη είναι ή γνώμη ότι μιά μόνο διάσταση υπάρχει στά συναισθήματα, εκείνη πού χαρακτηρίζεται από τήν αντίθεση: εὐχάριστη ση - δυσαρέσκεια.

Από τήν άποψη αυτή ένα συναίσθημα, οποιοδήποτε, θά είναι ευχάριστο ή δυσάρεστο.

Τών (ευχάριστων ή δυσάρεστων) συναισθημάτων ιδιότητες αναφέρονται τρείς: τό ποιόν, ή ένταση καί ή διάρκεια.

Ευχάριστησης καί δυσαρέσκειας μπορούμε νά διακρίνουμε πολλές, διαφορετικές κατά τό ποιόν, περιπτώσεις:

Άλλη λ.χ. είναι (κατά τό ποιόν) ή ευχαρίστηση πού έχουμε από ένα χλιαρό λουτρό ύστερ' από μακρά πεζοπορία (ή ή δυσαρέσκειά μας από έναν επίμονο πονόδοντο), άλλη ή εύθυμία πού αισθανόμαστε από τήν άκμή τών σωματικῶν μας δυνάμεων στόν καθαρό άέρα του βουνου (ή ή δυσθυμία μας από μιά μεγάλη καί χωρίς θετικό άποτέλεσμα σωματική κόπωση), καί πάλι άλλη ποιοτικά είναι ή χαρά πού μάς δίνει ή θέα ενός γλυπτου άριστουργήματος στό Έθνικό μας Μουσείο (ή ή άποστροφή πού αισθανόμαστε όταν βλέπουμε πόσο ένας άδέξιος ζωγράφος έχει κακοποιήσει στόν πίνακά του τό πρόσωπο μιᾶς ωραίας κόρης). Καί τά τρία πρώτα μέλη του κάθε ζευγαριου είναι ευχάριστα συναισθήματα: (τά τρία δεύτερα, δυσάρεστα). Η διαφορά τους όμως βρίσκεται στό ποιόν, καί γιά νά τήν επισημάνουμε ονομάζουμε τό πρώτο: ευχαρίστηση τών αισθήσεων (καί τό αντίθετό του: δυσαρέσκεια τών αισθήσεων), τό δεύτερο: χαρά τής ζωής (τό αντίθετό του: λύπη τής

ζωής) και τό τρίτο: καλαισθητικήν απόλαυση (τό αντίθετό του: απόστροφή από τήν ασχήμια ή τήν κακοτεχνία).

Εάν αναλύσουμε περισσότερο αυτές τίς συναισθηματικές καταστάσεις, θά βεβαιωθούμε ότι διαφέρουν κατά τό ποιόν, επειδή τό πρώτο ζευγάρι προκαλείται από όργανικά αισθήματα, τό δεύτερο από ποικίλα αισθήματα έμπλουτισμένα μέ πολλές παραστάσεις, ενώ στή γένεση του τρίτου μετέχει όχι μόνο ή όραση, αλλά και ή μνήμη και ή φαντασία και ή διανόηση. Τό «άντικείμενο» λοιπόν είναι κάθε φορά διαφορετικό, και έπομένως παραλλάζει τό ποιόν τής συναισθηματικής απήχησης πού έχει μέσα στή συνείδησή μας. Στή δεύτερη και ίδίως στήν τρίτη περίπτωση ή συναισθηματική απήχηση είναι πλούσια, όχι άπληή αλλά πολλαπλή.

Μέ τήν πολλαπλή συναισθηματικήν απήχηση πού έχουν μέσα στή συνείδηση μας σύνθετα «άντικείμενα», εξηγείται και τό λεγόμενο θ ά θ ο ς του συναισθήματος. Άλλα συναισθήματα ονομάζουμε βαθιά και άλλα επιπόλαια: ένας σωματικός πόνος λ.χ. δέν έχει τό βάθος μιάς απογοήτευσης (άπό μίαν έρωτική ή επαγγελματική άποτυχία), και ή τύψη είναι γιά τούς ευαίσθητους ήθικά ανθρώπους συναίσθημα άκόμα πίο βαθύ από τήν απογοήτευση.

Εξάλλου δέν έχουν όλα τά συναισθήματα τό ίδιο ά π λ ω μ α στό σύνολο τής ύπαρξής μας: π.χ. ή ευχαρίστηση από ένα εξαίρετο φαγητό άπλώνεται, κατά κάποιον τρόπο, σέ μιά μικρή μόνο περιοχή τής συνείδησης μας, ενώ ή χαρά μιάς λαμπρής επιτυχίας (έπιστημονικής, πολιτικής κτλ.) χρωματίζει όλόκληρο τόν ψυχικό μας κόσμο και διατηρείται επί πολύ σάν ευφρόσυνη διάθεση.

Τόσον όμως τό θ ά θ ο ς όσο και τό ά π λ ω μ α δέν είναι κύριες ιδιότητες των συναισθημάτων (όπως τό ποιόν, ή ένταση και ή διάρκεια). Και όφειλονται στό γεγονός ότι τά «άντικείμενα», πού προκαλούν τή συγκίνηση, είναι ως πρός τή σύνθεσή τους (άπό έντυπώσεις, μνημονικές και φανταστικές εικόνες, διανοήματα, όρμές, προθέσεις κτλ.) διάφορα. Ός εκ τούτου ή συναισθηματική απήχηση πού έχουν μέσα στή συνείδησή μας, είναι άλλοτε άπληή, και άλλοτε πολλαπλή. Στή δεύτερη περίπτωση ή συγκίνηση άποκτά μεγαλύτερο βάθος και άπλώνεται περισσότερο στό σύνολο τής ύπαρξής μας.

Κατά τήν έν τ α σ η, τά συναισθήματα διακρίνονται σέ δυνατά (πίο δυνατά) και αδύνατα (πίο αδύνατα). Η ευχαρίστηση από ένα άρωμα δέν έχει πάντοτε τήν ίδια ένταση: και ή μεταμέλεια δέν είναι εξίσου δυσάρεστη από όλα τά παραπτώματά μας. Έχουμε θυμούς δυνατούς και αδύνατους, φόβους περισσότερο ή λιγότερο δυνατούς κ.ο.κ.

Τά συναισθήματα διαφέρουν και κατά τή δ ι α ρ κ ε ι α · ή ύθυ-

μία από ένα ξευπνο λογοπαίγνιο περνάει γρήγορα· ή αγανάκτηση από μία προσβολή διατηρείται επί πολύ. (Πολλοί ψυχολόγοι δέν αναφέρουν τή διάρκεια μαζί μέ τίς άλλες ιδιότητες του συναισθήματος, επειδή είναι γνώρισμα όλων άνεξαιρέτως τών ψυχικών γεγονότων).

Ἡ ένταση καί ή διάρκεια τών συγκινήσεων έξαρτώνται ὄχι μόνο ἀπό τή φύση του «άντικειμένου» πού τίς προκαλεί, ἀλλά καί ἀπό τόν χαρακτήρα του κάθε προσώπου καί τή διάθεση τῆς ὥρας.

4. Οἱ ἀψιθυμίες **TEST**

Τά βίαια συναισθήματα, πού συγκλονίζουν ψυχικά καί σωματικά τόν ἄνθρωπο, λέγονται ἀψιθυμίες. Τέτοια είναι π.χ. ὁ έξαλλος ένθουσιασμός, ή ἔως τή συντριβή ντροπή, ή ἀσυγκράτητη ὀργή, ὁ τρόμος καί τά παρόμοια.

Στίς ἀψιθυμίες διαταράσσεται ή πορεία τών παραστάσεων καί τών διανοημάτων (στή λύπη δυσκολεύονται, χάνουν τή σαφήνεια, τόν εἰρμό τους κτλ., στή χαρά ή ροή τους εὐκολύνεται, συντάσσονται κανονικότερα κτλ.), ή κυκλοφορία του αἵματος ἄλλοτε ἐπιταχύνεται, ἄλλοτε ἐπιβραδύνεται, καί οἱ ἐκφραστικές κινήσεις (μορφασμοί, χειρονομίες, φωνές κτλ.) ξεπερνοῦν κάθε μέτρο.

Σέ μερικές ἀψιθυμίες οἱ μυῶνες συστέλλονται δυνατά· π.χ. στήν ὀργή. Σέ άλλες πάλι χαλαρώνονται· π.χ. στόν τρόπο. Τίς πρῶτες (τίς διεγερτικές) τίς ὀνομάζουμε σθενικές· τίς δεύτερες (τίς καταθλιπτικές) ἀσθενικές.

Ἡ ἀψιθυμία στήν ἀρχή παρουσιάζεται σάν δυνατή ταραχή· σέ λίγο ὁ τόνος της πέφτει καί παραμένει σανδιάθεση εὐθυμίας ή δυσθυμίας μέ μέτριαν ένταση, ἀλλά μακρά διάρκεια – επειδή τά ὀργανικά αἰσθήματα του ἀψιθυμικοῦ έξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν καί μετά τήν πάροδο τών έντυπώσεων. Αὐτά είναι πού κρατοῦν τό συναισθηματό κέντρο τῆς συνείδησης καί ξαναπλάθουν (πρόσφατες ἀλλά καί παλαιότερες) συναφεῖς παραστάσεις, μέ τίς ὁποῖες τρέφεται καί ἀνανεώνεται ή συγκίνηση. Ὁ ὀργισμένος καί ὁ τρομαγμένος συντηροῦν τήν ὀργή καί τόν τρόπο μέ τή μνήμη καί τή φαντασία τους.

μα' παραποιεῖται (αυαδῖνω)
τό 2 του εἰσφορέου.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Έντύπωση και συναίσθημα

Η εξάρτηση του συναισθήματος από την ένταση των εντυπώσεων μελετήθηκε πειραματικά και η έρευνα έδωσε τα εξής πορίσματα:

Η έντύπωση πρέπει ν' αποκτήσει κάποιαν ένταση (νά περάσει, καθώς συνηθίζουμε νά λέγουμε στη γλώσσα της Ψυχολογίας, τό «κατώφλι» τής έντασης), για νά χρωματιστεί συναισθηματικά, νά γίνει δηλαδή μέ εύχαριστηση ή μέ δυσαρέσκεια δεκτή από τή συνείδηση. Έπειτα, όσο αυξάνει η έντασή της, τόσο και η συγκίνηση πού αισθανόμαστε γίνεται πió δυνατή. Στο σημείο όμως τούτο παρατηρείται μιá χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στην εύχαριστηση και στη δυσαρέσκεια. Όταν μέ τό συνεχές δυνάμωμα η εύχαριστηση φτάσει στον ύψηλότερο βαθμό της, αρχίζει νά πέφτει ο τόνος της και στό τέλος μετατρέπεται σέ δυσαρέσκεια· αντίθετα η δυσαρέσκεια μέ τήν ένταση των εντυπώσεων δυνάμωνει περισσότερο και δέ μεταπίπτει στό αντίθετο συναίσθημα. Παραδείγματα έχουμε από τήν καθημερινή ζωή πολλά: Ένα παραπολύ ζαχαρωμένο γλύκισμα ή υπερβολικά δυνατό άρωμα, μέ όλο πού μάς εύχαριστεί στην αρχή, γίνεται έπειτα άνυπόφορο. Η ντροπή όμως ή ό θυμός μεγαλώνει άπεριόριστα όσο εντείνονται οι εντυπώσεις πού μάς ντροπιάζουν ή μάς έξοργίζουν.

(Προσεχτικότερες παρατηρήσεις έπεισαν τούς ψυχολόγους, ότι δέν είναι μόνο η ένταση των εντυπώσεων πού έχει αυτά τά άποτελέσματα, αλλά μαζί μέ αυτήν και τό γεγονός ότι στίς αρχικές εντυπώσεις έρχονται νά προστεθούν και άλλες και έτσι οι έρεθισμοί πολλαπλασιάζονται).

Τήν ίδια διαδρομή ακολουθεί τό συναίσθημα και μέ τήν άλλη ιδιότητα των εντυπώσεων, τή διάρκεια. Για νά γεννηθεί εύχαριστηση ή

δυσaréσκεια, πρέπει ή έντύπωση νά έχει κάποια διάρκεια (νά περάσει καί έδω τό «κατώφλι» τής διάρκειας). Έπειτα, όσο περισσότερο διαρκεί ή έντύπωση, τόσο μεγαλώνει καί ή συγκίνησή μας. Όχι όμως άπερίοριστα, γιατί ύστερ' άπό κάποιο χρονικό όριο έρχεται ή άμβλυση του συναισθήματος (θά μιλήσουμε γι' αυτή στό έπόμενο κεφάλαιο) – γρηγορότερα του εύχάριστου καί άργότερα του δυσάρεστου – χωρίς ν' άποκλείεται καί ή μετάπτωση τής εύχαρίστησης σέ δυσaréσκεια (ποτέ τό αντίστροφο), όταν μαζί μέ τήν αύξηση τής διάρκειας τών έντυπώσεων συντρέξουν καί άλλοι όροι (νέες έντυπώσεις, άναμνήσεις, σκέψεις κτλ).

Συμβαίνει κάποτε νά έχουμε μιάν εύχάριστη ή δυσάρεστη διάθεση χωρίς νά μπορούμε νά έξηγήσουμε τήν προέλευσή της, νά προσδιορίσουμε δηλαδή τίς έντυπώσεις πού τήν έφεραν στή συνείδησή μας. Τούτο δέ σημαίνει ότι είναι δυνατόν μιá αυθύπαρκτη (χωρίς συνάρτηση μέ κάποιο γνωστικό ή βουλητικό γεγονός) συγκίνηση νά έγκατασταθεί μέσα μας, αλλά γίνεται ως έξής: Μιά σειρά παραστάσεων – άναμνήσεων δέν έχει άκόμη γίνει έντελώς συνειδητή καί τά συναισθήματα πού άποτελούν άναπόσπαστα στοιχεία τους, έχουν κιόλας άπλωθεί καί χρωματίσει τόν ψυχικό μας κόσμο· ή μιá δέσμη έντυπώσεων έχει άπομακρυνθεί άπό τό κέντρο τής συνείδησής μας, γιατί παραμερίστηκε άπό παραστάσεις καί σκέψεις (προθέσεις καί έπιθυμίες) πιό πρόσφατες, αλλά εξακολουθεί νά μάς κατέχει ή εύχαρίστηση ή ή δυσaréσκεια πού αίστανθήκαμε έξαιτίας της.

Παρατεινόμενες καί αυτοδιεγείρομενες διαταραχές του «θυμικού», φοβίες, καταθλίψεις κτλ., γενικότερα άγχώδεις καταστάσεις πού δέν συναρτάνται ή έχουν μικρή καί άσήμαντη συνάρτηση μέ άλλα συνειδησιακά γεγονότα, είναι συμπτώματα ψυχικών νόσων, άλλοτε λιγότερο καί άλλοτε περισσότερο σοβαρών. Η άπόσχιση του συναισθήματος άπό τόν ψυχικό κορμό καί ή άυτοτελής λειτουργία του άποτελεί σύνδρομο άνωμαλιών βαρείας μορφής.

2. Ανάπλαση τών συναισθημάτων

Η ανάπλαση τών συναισθημάτων διαφέρει ριζικά άπό τήν ανάπλαση τών παραστάσεων (γιά τήν όποία μιλήσαμε στό κεφ. 8ο του Πρώτου μέρους). Οί παραστάσεις δένονται, όπως είπαμε, μεταξύ τους καί άποτελούν συνειρμικά σύνολα πού έχουν τέτοιαν έσωτερική συν-

οχή, ώστε τό ένα στοιχείο τους ξαναπλάθει μέσα στη συνείδηση όλα τά άλλα.

Συνειρμός όμως δέ γίνεται στά συναισθήματα. (Συναισθήματα τής ίδιας διάστασης, εὐχάριστα ἢ δυσάρεστα, συγχωνεύονται σέ ένα συναισθήματα διαφορετικῆς διάστασης δέν ἀνακατεύονται ἀλλά γίνονται αἰσθητά διαδοχικά, τό ένα ὕστερ' ἀπό τό ἄλλο). Ἐντούτοις ξαναπλάθονται, ὅταν ξαναπλάθονται τά βιώματα (ἀναμνήσεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες) πού μᾶς ἔκαναν νά τά αἰστανθούμε. Ὅταν ἀναπολήσουμε ένα ἀγαπητό μας πρόσωπο τίου χάθηκε ἀπό πρόωρο θάνατο, νιώθουμε πάλι τή θλίψη πού δοκιμάσαμε ἀπό τό χαμό του. Περνούμε ὕστερ' ἀπό χρόνια πολλά ἀπό τό μέρος ὅπου ένας βάνουσος ἀντίπαλος μᾶς πλήγωσε μέ λόγια βαριά, καί μέσα μας ξυπνάει πάλι ἡ ντροπή καί ὁ θυμός ἀπό 'κείνη τήν προσβολή. Οἱ συγκινήσεις μας αὐτές ξαναπλάστηκαν ὄχι ἀπό συναφείς συγκινήσεις, ἀλλά ἀπό τίς παραστάσεις καί τά διανοήματα πού μᾶς τίς πρωτόδωσαν, καί πού τώρα, ἀπό μιά ὁποιαδήποτε ἀφορμή, ἐπανήλθαν στήν ἐπιφάνεια τής συνείδησῆς μας.

Εἶναι ἄραγε τά ξαναπλασμένα συναισθήματα τά ἴδια μέ τά ἀρχικά, ἢ διαφορετικοῦ ποιοῦ; – Τό θέμα ἔχει ἐρευνηθεῖ σέ συσχετισμό μέ τίς «προσποιοητές» διαθέσεις τῶν ἠθοποιῶν π.χ. πού παίζουν ρόλους συγκινημένων προσώπων, ἢ καί τῶν θεατῶν πού «συγκινούνται» στό θέατρο ἀπό ὄχι πραγματικά ἀλλά ἀπεικονισμένα περιστατικά τής ζωῆς. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχουμε ὄχι ἀληθινά ἀλλά π λ α σ μ α τ ι κ ἄ σ υ ν α ι σ θ ῆ μ α τ α πού ἐκδηλώνονται μέ τούς ἴδιους τρόπους συμπεριφορᾶς. Τοῦτο ὅμως δέν εἶναι ὀρθό. Δέν ὑπάρχουν, ἀπό καθαρά ψυχολογικήν ἄποψη, πλασματικά συναισθήματα: ἀκόμη καί ἐκεῖνος πού μέ τή φαντασία μεταφέρεται στή θέση ενός ψυχικά ταραγμένου ἀνθρώπου, χαίρει ἢ λυπάται, ὀργίζεται ἢ φοβάται, ἐνθουσιάζεται ἢ ἀπελπίζεται πραγματικά, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ συγκινήσεις του τρέφονται ἀπό φανταστικές εἰκόνες. Ἡ διεκρίνηση αὐτή δίνει τήν ἀπάντηση καί στό ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ φύση τῶν ξαναπλασμένων (ἀπό προηγούμενα βιώματά μας) συναισθημάτων. Ἐχουν καί αὐτά τό ἴδιο ποιόν μέ τά ἀρχικά, κάποτε μάλιστα μποροῦν νά γίνουν μέ τήν ἴδια ἔνταση αἰσθητά.

Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι κατά τήν ἀνάμνηση πολύ παλαιῶν γεγονότων τά εὐχάριστα συναισθήματα ἐπικαλύπτουν τά δυσάρεστα. (Μέ τήν ἐξαιρέση τῶν βιωμάτων πού μᾶς εἶχαν ἄλλοτε βαθιά συγκινήσει καί ἔπαιξαν ἀποφασιστικό ρόλο

στή ζωή μας). Τουτό όφείλεται στή φυσική τάση τής συνείδησης νά προσπερνά τά σκατείνά σημεία και νά έξωραΐζει, κατά κάποιον τρόπο, τό παρελθόν. Τό φαινόμενον όνομάζεται **α ί σ ι ο δ ο ξ ί α τ η ς ά ν ά μ ν η σ η ς**.

3. Ανάμειξη τών συναισθημάτων

Όταν μέσα στή συνείδηση σχηματίζονται άλλεπάλληλα βιώματα (έντυπώσεις, σκέψεις, έπιθυμίες κ.τ.λ.), πού τό καθένα τους συνοδεύεται άπό συναίσθημα άδύνατο άλλά τής ίδιας διάστασης (όλα «χαρά» ή όλα «λύπη»), τότε άπό τή συρροή τους γεννιέται όλικό συναίσθημα μέ σημαντικήν ένταση. Τό φαινόμενον όνομάζεται: **ά θ ρ ο ι σ τ ι κ ή τ ό ν ω σ η τ ώ ν σ υ ν α ι σ θ η μ ά τ ω ν**. Η συνένωση πάντως δέν άφαιρεί τήν αύτοτέλεια του καθενός, και γίνεται τόσο στενότερη όσο τά βιώματα, πού προκαλούν τά συντασσόμενα συναισθήματα, μπορούν νά συγκροτήσουν ένα ενιαίο ψυχικό γεγονός. Όταν λ.χ. διασκεδάζουμε σε μιάν έορταστική συγκέντρωση, οί έντυπώσεις μας δέ συμπλέκονται σε ενιαίαν εικόνα, γιατί έχουν μεγάλη ποικιλία, έπομένως και τά συναισθήματα πού ζούμε εξαιτίας τους, μέ όλο πού είναι όλα ευχάριστα, δέ συγχωνεύονται, αλλά παρατάσσονται. Τό αντίθετο συμβαίνει στήν περίπτωση όπου μέ θαυμασμό παρατηρούμε ένα άριστο τεχνουργημένο κόσμημα και άπολαμβάνουμε τά υλικά, τή μορφή και τήν κατασκευή του. Όπως συνενώνονται οί έντυπώσεις μας σε ενιαίαν εικόνα, έτσι συγχωνεύονται και τά συναισθήματα μας σε όλική συγκίνηση.

Ό λόγος αυτός έξηγεί και γιατί δέν μπορούν νά ανάμειχθούν συναισθήματα διαφορετικής διάστασης (ένα ευχάριστο μέ ένα δυσάρεστο): τά βιώματα πού τά προκαλούν δέ συνενώνονται, αλλά μένουν χωριστά μέσα στή συνείδηση.

Μερικοί ψυχολόγοι δέχονται ότι υπάρχουν συναισθήματα με ι κ τ ά άπό χαρά και λύπη. Και παραδείγματα φέρνουν τήν έλπίδα, τήν προσδοκία, τή νοσταλγία, τή χαρά στή χαρά του άλλου, τή λύπη στή λύπη του άλλου. Όποιος έλπίζει – λέγουν – και προσδοκά, και περισσότερο άκόμη όποιος νοσταλγεί, λυπάται άπό κάτι πού του λείπει και ταυτόχρονα χαιρεί πού μπορεί νά τό περιμένει ή νά έντρυφά στήν άνάμνησή του. Και εκείνος πού αισθάνεται χαρά μέ τήν εύτυχία του άλλου (ή λύπη μέ τή δυστυχία του), κατά βάθος νιώθει και κάποια λύπη (ή χαρά) πού δέν είναι και αυτός έξισου εύτυχής (ή δυστυχής). Η αντί-

ληψη αυτή δέ φαίνεται ὀρθή· στίς ἀναφερόμενες περιπτώσεις δέ συγχωνεύονται οἱ δύο ἀντίθετες συγκινήσεις σέ μία, ἀλλά ἐν αὐτῇ μέσῃ στή συνείδηση, καί ἐπικρατεῖ πότε ἡ μία καί πότε ἡ ἄλλη. Ὅπως ὅποτε ἡ συνεχῆς παράταξη δέν ἀφήνει ἀναλλοίωτα τά συναισθήματα· ἡ δυσἀρέσκεια κάνει πικρή τή γειτονική χαρά, καί ἡ εὐχαρίστηση μαλακώνει τή γειτονική λύπη. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπόχρωση χαρακτηρίζει τά λεγόμενα μεικτά συναισθήματα.

4. Μεταφορά τοῦ συναισθήματος

Τό μικρό παιδί πού ἔκαψε τό δάχτυλό του στή φλόγα ἑνός κεριοῦ, φοβᾶται ὄχι μόνο ὅταν βλέπει ἀναμμένο κεριό, ἀλλά καί ὅταν μπαίνει στό δωμάτιο ὅπου ἔπαθε τό ἀτύχημα. Οἱ σύντροφοί ἑνός ταξιδιοῦ πού μᾶς ἔδωσε πολλές ἀπολαύσεις, γίνονται πρόσωπα ἀγαπητά, ἂν καί ἔμμεσα μόνο σχετίζονται μέ τά εὐχάριστα γεγονότα πού ζήσαμε κάποτε. Ὅχι μόνο ἡ ἐφημερίδα πού δημοσίευσε λίβελλο ἐναντίον μας, ἀλλά καί ὁ ἐφημεριδοπώλης πού τή διαλαλεῖ, μᾶς ἐνοχλεῖ. – Στά περιστατικά αὐτά γίνεται μετὰ φ ο ρ ἄ τοῦ συναισθήματος ἀπό ὀρισμένα βιώματα σέ ἄλλα.

Τό φαινόμενο ἐξηγεῖται ὡς ἑξῆς: τά ἀντικείμενα ἢ τά γεγονότα πού χρωματίζονται συναισθηματικά μ' ἕνα τόνο πού δέν τούς ἀνήκει, ἔχουν συνειρμικά δεθεῖ μέ ὀρισμένες εὐχάριστες ἢ δυσἀρεστες ἀναμνήσεις μας καί τώρα τίς ἀνασύρουν στή συνείδησή μας. Ἐνῶ ὅμως οἱ παλαιές παραστάσεις ἀργοποροῦν ἢ δέν ἀποσαφηνίζονται, ἐπειδή ἔμειναν ἐπί μεγάλο χρονικό διάστημα ἀδρανεῖς, ἢ συγκίνηση πού τίς συνόδευε ἔχει προτρέξει καί δίνει τό χρῶμα τῆς στήν ψυχική μας διάθεση.

Πολλές φορές δέν μπορούμε νά θυμηθοῦμε τόν συνειρμό πού προκάλεσε τή μεταφορά τοῦ συναισθήματος, καί ἀπορούμε γιατί ἕνα πρόσωπο μᾶς εἶναι ἀντιπαθητικό, ἕνα ὄνομα ἀποκρουστικό, μιά μελωδία θλιβερή κ.ο.κ. Ἡ δυσκολία εἶναι μεγαλύτερη, ὅταν ὁ συνειρμός ἔγινε σέ πολύ παλαιά φάση τῆς ζωῆς, στά πρῶτα παιδικά μας χρόνια. Ἐναφέρεται τό παράδειγμα ἀνθρώπου ὑγιῆ κατά τά ἄλλα, πού μόλις ἔβλεπε κρέας, ὠμό ἢ μαγειρεμένο, αἰσθανόταν ἀνεξήγητο φόβο καί ἀηδία. Ἡ ἀνάλυση τῶν παιδικῶν του ἀναμνήσεων (ἀπό ψυχοθεραπευτή) ἔδειξε, ὅτι σέ μικρήν ἡλικία εἶχε ἰδεῖ σφαγή ζώου πού ἔβγαζε σπαραχτικές κραυγές· ἀπό τότε (μέ ὅλο πού εἶχε λησμονήσει ἐντελῶς τό περι-

στατικό) δέν μπορούσε νά δαμάσει τήν ἀποστροφή του πρὸς τὸ κρέας «σφαγμένου ζώου».

Τὸ φαινόμενο τῆς μεταφορᾶς ἐξηγεῖ πολλές ἰδιορρυθμίες τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀθῶος ἄγγελος κακῆς εἶδησης γίνεται ἀντιπαθητικός· ὅ,τι ἔχουν ἀγγίζει τὰ χέρια ἀγαπητοῦ μας προσώπου εἶναι πολῦτιμο γιὰ μᾶς κειμήλιο· οἱ μητέρες αἰσθάνονται στοργή πρὸς ξένα παιδιά πού μοιάζουν μέ τὰ δικά τους κτλ. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές δεισιδαιμονίες ἢ προλήψεις: συμπτώσεις λ.χ. καί γεγονότα ἀτυχή ἔκαναν τήν Τρίτη καί τήν Παρασκευή ἡμέρες ἀποφράδες, τόν κεραυνό πληγμα θείας τιμωρίας, τὸ κυπαρίσσι δέντρο πένθιμο κτλ.

5. Συναισθήματα καί ὀρμές

Διάρκεια καί δύναμη ἀκτινοβολίας μεγάλη ἀποκτᾷ τὸ συναίσθημα, ὅταν δένεται μέ μιάν ὀρμὴν, δηλαδή μέ μιάν τάση ἔμφυτη καί ἀκατάσχετη πού ὑπηρετεῖ βασικὲς ἀνάγκες τοῦ εἶδους. (Θά μιλήσουμε γι' αὐτὴν στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου). Τότε ἀντανακλᾷ (μεταφέρεται) σέ κάθε σχετική παράσταση, σκέψη καί ἐπιθυμία.

Ἐξαιρετικὴ σοβαρότητα ἔχουν ἀπ' αὐτὴ τήν ἀποψη τὰ βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ μεγάλος Βιεννέζος ψυχίατρος Sigmund Freud (1856-1939) ἔδειξε πόσο τὰ βιώματα αὐτὰ ἐπηρεάζουν τὸ χαρακτήρα καί ἀφήνουν ἴχνη βαθιά σέ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ λ.χ., ὅταν ἡ προσήλωση εἶναι μεγάλη, ἡ ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὴ μητέρα καί τόν πατέρα νά χρωματίζει μέ τόν δικό της τόνο ὅλα τὰ συναισθήματα τρυφερότητας καί στοργῆς πού θά γεννηθοῦν ἀργότερα στή συνείδησή του· στό σύζυγο ἢ στή σύζυγο θά «βλέπει» καί θά «ἀγαπᾷ» τὸ κορίτσι τόν πατέρα, τὸ ἀγόρι τὴ μητέρα του. Πολλὲς δυσκολίες τοῦ συζυγικοῦ βίου ἔχουν ἐδῶ τὴ ρίζα τους.

Μέ παρόμοιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλὲς σεξουαλικὲς διαστροφές· ὀρμωγένητα συναισθήματα προσδένονται «κακῶς» σέ ἀνοίκειους τρόπους συμπεριφοράς, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καί φέρνουν τήν ἐκτροπή.

6. Συνειρμική ἢ συσσωρευτικὴ ἀπήχηση

Κάποτε ἡ ἔνταση, μέ τήν ὁποία γίνεται αἰσθητὴ καί ἐκδηλώνεται ἡ

συγκίνηση, είναι δυσανάλογη προς την έντύπωση που έγινε ή αιτία της. 'Απλή λ.χ. παρατήρηση σε φίλο που μάς έκανε να τον περιμένουμε ώρα πολλή, προκαλεί σ' αυτόν έκρηξη όργης. 'Ο ξένος που παραστέκεται στη σκηνή, δεν μπορεί να εξηγήσει την παραφορά του, έμεις όμως εννοούμε την εξέγερση που έφερε ο λόγος μας. 'Η τωρινή έντύπωση ανάκαλεσε στη συνείδηση του φίλου παραστάσεις εξίσου ή και περισσότερο δυσάρεστες (του έχουμε γίνει κατ' επανάληψη φορτικοί με τίς επιτιμήσεις μας), και από τη συσσώρευση των συγκινήσεων γεννήθηκε ή άψιθυμία που έκτονώνεται αυτή τη στιγμή με άπροσδόκητη ζωηρότητα.

'Η ένταση λοιπόν ενός συναισθήματος προσδιορίζεται όχι μόνο από τη φύση του αντικειμενικού ερεθίσματος, αλλά και από ολόκληρη την εμπειρία του υποκειμένου. Οί αναδυόμενες παραστάσεις, από τά άποθέματα της μνήμης, τό δυναμώνουν άθροιστικά προσθέτοντας και τό δικό τους συναισθηματικό φορτίο.

7. 'Η αντίθεση και ή άμβλυση στά συναισθήματα

'Ο νόμος της αντίθεσης στά συναισθήματα: 'Η συγκίνηση κερδίζει σε ένταση, όταν συνοδεύεται από εντυπώσεις, (ξαναπλασμένες) παραστάσεις και σκέψεις φορτισμένες με αντίθετα συναισθήματα. 'Ακόμη και όταν έχουν προηγηθεί συναισθήματα της ίδιας διάστασης, αλλά άσθενέστερα.

Παραδείγματα: 'Επειτα από βαρειάν άρρώστια, καθώς άναπολούμε τούς πόνους που περάσαμε και σκεπτόμαστε τούς κινδύνους που διατρέξαμε, αισθανόμαστε έντονότερη τη χαρά της ύγείας που τώρα άπολαμβάνουμε. Του ξενιτεμένου και μοναχικού ανθρώπου ή πίκρα γίνεται πιο μεγάλη, όταν βλέπει την εύτυχία εκείνων που εορτάζουν ένα χαρμόσυνο γεγονός στην πατρίδα και στό σπίτι τους. Μιά καλή είδηση δίνει μεγαλύτερη χαρά, όταν έρχεται την ώρα που έχουμε εύθυμη διάθεση από άλλα μικρότερης σημασίας βιώματα. 'Και μία κακή είδηση, ακόμη και μικρής σημασίας, μπορεί να μάς συνταράξει, όταν μάς βρίσκει στενοχωρημένους από κάποιον μικροατύχημα.

'Ο νόμος της άμβλυσης στά συναισθήματα: 'Όταν κατ' επανάληψη δοκιμάζουμε τά ίδια συναισθήματα από περιστατικά της ζωής που έχουν γίνει στερεότυπα, ή συγκίνηση μας άμβλύνεται και μέ-

νουμε αδιάφοροι απέναντι σέ νέα παρόμοια έρεθίσματα. Έτσι λ.χ. τά άλλεπάλληλα καί σταθερά κέρδη δέ συγκινούν πιά τόν ευτυχισμένο στίς επιχειρήσεις του έμπορο, καί σωματικές ποινές πού επιβάλλονται συχνά καί όμοιόμορφα, δέν κάνουν πιά καμιάν αίσθηση στους τιμωρούμενους.

Η άμβλυση των συναισθημάτων όφείλεται όχι μόνο στην έξοικειωσή μας μέ τά πολύ συχνά καί άπαραλλάχτα έπαναλαμβανόμενα βιώματα, πού δέν τά προσέχουμε πιά γιατί έχουν πάψει νά μās ενδιαφέρουν, αλλά καί σέ λόγους φυσιολογικούς : ό κόρος κουράζει τόν όργανισμό, τόν κάνει άναίσθητο απέναντι σέ έρεθισμούς πού δέν άποτελούν γι' αυτόν κάτι τό άγνωστο καί τό άπροσδόκητο.

8. Συστήματα συναισθημάτων

Μέ τόν τρόπο πού έρχονται σέ συνάφεια καί συμπλέκονται τά βιώματα (της άντιλαμβανόμενης, της συγκινούμενης καί της έπιθυμούσας συνείδησης), δέ γίνεται μόνο πλουσιότερη (περιεκτικότερη, πολυσχιδέστερη, πολυκύμαντη) αλλά καί ό ρ γ α ν ώ ν ε τ α ι ή συναισθηματική μας ζωή. Τά συναισθήματα δηλαδή συναρμολογούνται γύρω άπό τόν άξονα όρισμένων παραστάσεων, έπιθυμιών, ιδεών κτλ., καί άποτελούν άστερισμούς ή «συστήματα», πού όνομάζονται στή γλώσσα της Ψυχολογίας ιδιόμορφες δ ι α θ έ σ ε ι ς τ ο υ θ υ μ ι κ ο υ .

Συναισθήματα λ.χ. τρυφερότητας καί εύφροσύνης διάφορων άποχρώσεων όργανώνονται μέ άξονα τήν παράσταση ενός προσώπου καί τήν κλίση μας πρós αυτό, καί συγκροτούν τή διάθεση πού όνομάζουμε ά γ ά π η . Άλλα πάλι συναισθήματα, άπέχθειας, φόβου, όργης, (πολυμένα πρós ένα πρόσωπο πού μās έχει βλάψει), (ή ύποψιαζόμαστε ότι είναι ικανό νά μās βλάψει), όργανώνονται καί σχηματίζουν τή διάθεση πού όνομάζουμε μ ί σ ο ς .

Στά συστήματα αυτά, τήν άγάπη καί τό μίσος, έχει όρθά σημειωθεί ότι υπάρχουν κοινά συστατικά στοιχεία, πού κατέχουν όμως μέσα στό καθένα θέση διαφορετική: Λ.χ. στήν άγάπη αισθανόμαστε χαρά άπό τήν παρουσία του προσώπου πού αγαπούμε, φόβο όταν τό βλέπουμε νά κινδυνεύει, καί θυμό απέναντι σ' εκείνον ή σ' εκείνους πού του επιτίθενται. Στό μίσος φοβούμαστε ή θυμόνουμε (ή καί τά δυό), όταν συναντούμε τό πρόσωπο πού άπεχθανόμαστε, καί δοκιμάζουμε (φα-

νερά ή κρυφά) εύχαρίστηση, χαιρεκακοῦμε, ὅταν δυστυχεῖ.

Ἄλλα συστήματα συναισθημάτων, ἀρκετά περίπλοκα, εἶναι ἡ ζήλεια, ὁ φθόνος, ἡ μεταμέλεια, ἡ πλήξη, ἡ νοσταλγία, τό πάθος τῆς ἐκδίκησης κ.ἄ.

9. Τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς

Ξεχωριστή θέση ἀνάμεσα στά «συστήματα» κατέχει τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς. Συστατικά του στοιχεῖα εἶναι κατά κύριο λόγο ὁ οἶκτος καί ἡ ντροπή: οἶκτος ἀπέναντι στό πρόσωπο πού βλάψαμε, ντροπή γιά τό κακό πού πράξαμε.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν ἐνοχή πού αισθανόμαστε γιά ἓνα συγκεκριμένο ἀδίκημα, ὑπάρχει καί ἓνα βαθύτερο, ἕως τίς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς μας ἀπλωμένο συναίσθημα ἐνοχῆς, πού τρέφεται ἀπό πολλά καί ποικίλα βιώματα, ἀλληλοσυγκρουόμενα (ὑπεροψίας καί ἀνεπάρκειας, ιδεοληψίας καί ἀσυνέπειας, ὑποκρισίας καί ἀναισχυντίας κ. ἄ.), καί συγκροτεῖται ἀπό ἐξίσου πολλά καί ποικίλα στοιχειακά συναισθήματα (συντριβῆς, ἀπόγνωσης, ἀγωνίας κ. ἄ.). Στή συναισθηματική αὐτή κατάσταση νιώθουμε ἐνοχοί, ὄχι μόνο γιά πράξεις πού ἐκάναμε, καί τίς θυμούμαστε ἢ τίς ἔχουμε λησμονήσει, ἀλλά καί γιά ὅσες δέν ἐκάναμε, ἀλλά τίς σχεδιάσαμε καί τίς ἐγκαταλείψαμε, ἢ θά μπορούσαμε νά τίς εἶχαμε σκεφθεῖ ἢ θελήσει.

Ὅ,τι χαρακτηρίζει τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς στή γενικότητά του εἶναι, πρῶτα ὅτι ἀποτελεῖ προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου – ὄντος μέ δυσανάλογες πρὸς τίς φυσικές του δυνάμεις ἠθικές ἀξιώσεις, καί ἀναγκασμένου νά ἐπιβάλλει στά ὀρμέφυτά του σκληρή πειθαρχία, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ εἰρηνικά μέ τούς ὁμοίους του· καί ἔπειτα ὅτι μεταφέρεται καί ἀντανακλᾷ σέ παραστάσεις καί σκέψεις, προθέσεις καί ἐπιθυμίες πολύ ἀπομακρυσμένες ἀπό τά ἀρχικά ἐρεθίσματα. Μῦθοι καί σύμβολα ὄλων τῶν ἱστορικῶν πολιτισμῶν σχετίζονται μέ αὐτό ἄμεσα ἢ ἔμμεσα.

10. Συναισθήματα καί χαρακτήρας

Οἱ συγκινήσεις μας (κατά τό ποιόν καί τήν ἔντασή τους) ἐξαρτῶνται ὄχι μόνο ἀπό τά περιστατικά τῆς ζωῆς πού τίς προκαλοῦν, ἀλλά καί ἀπό τήν εὐαισθησία μας, δηλαδή ἀπό τίς συναισθηματικές μας

π ρ ο δ ι α θ έ σ ε ι ς . Οί προδιαθέσεις αυτές, άπόρροια τής ιδιοσυγκρασίας μας, άποτελοϋν έμφυτες ιδιότητες του χαρακτήρα μας.

Περισσότερο άπό κάθε άλλο γνώρισμα, εκείνο πού άποκαλύπτει τό χαρακτήρα ενός άνθρώπου φαίνεται ότι είναι ή συναισθηματική του δυναμικότητα, τό ποιόν καί ή ένταση τών συγκινήσεών του.

11. Διαταραχές τής συναισθηματικής ζωής

Πολλές άρρώστιες του νευρικού συστήματος επιδροϋν στή συναισθηματική ζωή καί προκαλοϋν ψυχικές διαταραχές.

Οί διαταραχές αυτές εκδηλώνονται είτε ως υπερβολική έλάττωση τής έντασης τών συναισθημάτων, μέ άποτέλεσμα τήν άμβλυνσή τους, είτε ως υπέρμετρη έρεθιστικότητα πού γεννά άλλεπάλληλα βίαια συναισθήματα (άψιθυμίες). Άμβλυνση τών συναισθημάτων παρατηρείται στους ήλίθιους· αυτοί, όταν άδρανοϋν, δέ στενοχωροϋνται ούτε πλήττονται, όπως οί υγιείς στό νοϋ· καί πάλι έχουν τέτοια άναισθησία στήν κούραση, ώστε μποροϋν νά καταπονοϋνται επί μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς νά υποφέρουν.

Βαριές μορφές άνωμαλίας τής συναισθηματικής ζωής είναι ή μ α ν ί α καί ή μ ε λ α γ χ ο λ ί α . Ό μανιακός βρίσκειται σέ διαρκή έξαψη άπό ευθυμία ή όργή, είναι υπεραισιόδοξος, άναθυμάται μόνο τίς έπιτυχίες του, υπερτιμά τίς ικανότητές του, δείχνει πάντοτε πυρετώδη δραστηριότητα χωρίς νά τελειώνει τίποτα, καί πέφτει συχνά σέ παροξυσμό πού τόν κάνει βίαιο. Άντίθετος τύπος είναι ό μελαγχολικός· βρίσκεται σέ μόνιμη καταθλιπτική διάθεση, άναθυμάται μόνο τίς άποτυχίες καί τά πένθη του, είναι άθεράπευτα άπαισιόδοξος, δέν έχει έμπιστοσύνη στίς δυνάμεις του, αισθάνεται διαρκώς κόπωση καί άπελπίσια, καί κατατρύχεται άπό άγωνία πού μπορεί νά τόν όδηγήσει στήν αυτοκτονία.

Γενικά ή συναισθηματική ζωή τών ψυχασθενών χαρακτηρίζεται άπό τή δ υ σ α ν α λ ο γ ί α μεταξύ έντασης καί διάρκειας του έρεθίσματος, καί έντασης καί διάρκειας του συναισθήματος πού προκαλείται άπ' αυτό. Μερικοί λ.χ. πάσχουν άπό δυνατό καί διαρκή φόβο χωρίς σοβαρό λόγο.

Φ ο β ί α όνομάζεται ή ταραχή πού προκαλείται άπό όρισμένα πράγματα ή πράξεις, πού δέν μπορεί νά τήν καταστείλει ό άρρωστος,

μέ όλο πού άναγνωρίζει ότι δέ δικαιολογείται. Μερικοί λ.χ. αισθάνονται τρόμο ή ίλιγγο όταν υποχρεώνονται νά διασχίσουν έρημη πλατεία ή όταν βρίσκονται σέ κλειστό χώρο κ.ο.κ.

Μέ ιδιαίτερο ενδιαφέρον μελετά σήμερα όχι μόνο ή Ίατρική αλλά και ή Ψυχολογία τίς παράδοξες άνωμαλίες πού παρουσιάζουν όσοι πάσχουν από ν ε υ ρ ω σ ε ι ς και ύ σ τ ε ρ ί α .

Σ' αυτούς παρατηρούνται, μαζί μέ βαθιές διαταραχές τής συναισθηματικής ζωής (ύπερευαισθησία και έρεθιστικότητα, κρίσεις όργης και φόβου, έντονο συναίσθημα γενικής κόπωσης, υπερβολική ζωηρότητα στίς παραστάσεις και στίς πράξεις κ. ά.), σωματικές αλλοιώσεις π.χ. παραλυσία τών άκρων, τύφλωση, άνωμαλίες στή λαλιά κ. ά., χωρίς σοβαρά όργανικά αίτια.

Στήν έρευνα καθώς και στή θεραπευτική αγωγή τών περιπτώσεων τούτων χάραξε καινούριους δρόμους ή Ψυχανάλυση τού S. Freud και τών όπαδών του. Θά μιλήσουμε γι' αυτήν σέ άλλο κεφάλαιο τού βιβλίου. (Μέρος Τρίτο, κεφ. 4ο).

ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Πίνακες των συναισθημάτων

Η διερεύνηση των συναισθημάτων είναι για την επιστημονική Ψυχολογία θέμα δύσκολο, πρώτα επειδή οι συγκινήσεις είναι, περισσότερο ίσως από όλα τα άλλα συνειδησιακά γεγονότα, βιώματα υποκειμενικά, και έπειτα επειδή οι λέξεις που εκφράζουν συγκινήσεις δεν έχουν σέ όλες τις γλώσσες τό ίδιο ακριβώς νόημα, όσο κι αν σ'α λέξικά παρουσιάζονται ως ισοδύναμες. Είναι επομένως τόσες οι ιδιορρυθμίες και οι αποχρώσεις των διαθέσεων του «θυμικού», καθώς και οι ονομασίες που δίνουν οι άνθρωποι διάφορων γλωσσικών και πολιτιστικών κλιμάτων στις μορφές του συναισθηματικού βίου, ώστε ο ψυχολόγος που θά επιχειρήσει νά συγκεντρώσει μέ λογική τάξη τό πλήθος και τις ποικιλίες των σπουδαιότερων έστω συναισθημάτων, έχει ν' αντιμετωπίσει πολύ μεγάλες, αν όχι ανυπέβλητες, δυσχέρειες.

Θά περιοριστούμε λοιπόν κατ' ανάγκη στις διαιρέσεις και υποδιαιρέσεις που έχουν γίνει δεκτές από τούς έγκυρότερους συγγραφείς Έγχειριδίων Ψυχολογίας.

Μιά πρώτη διαίρεση είναι εκείνη που παίρνει ως βάση τις θεμελιακές (έμφυτες) τάσεις του είδους: την όρμη της συντήρησης και της ανάπτυξης, την όρμη της σύμπραξης και της αντίθεσης μέ τούς όμοιους μας στό στενό περιβάλλον, και την κοινωνική όρμη, όπως εκδηλώνεται στις πολλαπλές σχέσεις μας μέ τό πλατύτερο περιβάλλον, την κοινωνία.

Μέ αυτή τή βάση τά συναισθήματα διαιρούνται σέ τρεις κατηγορίες, αντίστοιχες πρός καθεμιά από τις τρεις παραπάνω όρμες, δηλαδή σέ:

- α. Συναισθήματα του εγώ,
- β. Συναισθήματα του σύ,
- γ. Συναισθήματα κοινωνικά.

2. Συναισθήματα του εγώ

Συναισθήματα του εγώ είναι τό θετικό και τό αρνητικό α υ τ ο σ υ ν α ί σ θ η μ α .

Θετικό αυτοσυναίσθημα: ή χαρά και ή υπερηφάνεια από την επίγνωση τής αξίας μας, τών ικανοτήτων και τών άρετών μας.

Αρνητικό αυτοσυναίσθημα: ή λύπη και ή ταπείνωση από την επίγνωση τής άπαξίας μας, τών αδυναμιών και τών ελαττωμάτων μας.

Από τίς διαθέσεις του είδους τούτου πρόσφατες ψυχολογικές έρευνες (του Βιενέζου ψυχιάτρου Alfred Adler: 1870-1937, και τής σχολής του) έδειξαν τή σημασία του αρνητικού αυτοσυναίσθηματος, πού ή κοινότερη όνομασία του είναι: σ υ ν α ί σ θ η μ α μ ε ι ο ν ε κ τ ι κ ό τ η τ α ς . Έντονο συναίσθημα μειονεκτικότητας, προϊόν από πικρές έμπειρίες κατά την παιδική και την έφηβική κυρίως ήλικία, μπορεί νά έχει καταθλιπτική επίδραση και νά φθείρει τή ζωή του ανθρώπου. Ο νέος αισθάνεται πάντοτε τόν έαυτό του μικρό και αδύνατο νά διεκδικήσει τή θέση πού φιλοδοξεί νά έχει ανάμεσα στους «μεγάλους» τήν έντύπωση αυτή τή δυναμώνουν ένδεχόμενα σωματικά ελαττώματα (δυσμορφία, άναπηρία κτλ.), πραγματικός ή ύποτιθέμενος παραμερισμός μέσα στην οικόγένεια (του κοριτσιού από τό άγόρι, του άγοριού από τόν πρωτότοκο ή από τόν βενιαμίν), άψυχολόγητη άνατροφή και έκπαίδευση, οικονομικές στερήσεις κτλ. Μέ την ώριμότητα και τίς πρώτες έπιτυχίες (στό σχολείο, στή φιλία και στόν έρωτα, στό έπάγγελμα) άνορθώνεται συνήθως τό αυτοσυναίσθημα και άποφεύγονται οί άνωμαλίες. Έάν όμως έπισυμβούν δυσάρεστα γεγονότα και ταπεινωτικές «ήττες», οί υπερευαίσθητοι και μέ άσταθές ψυχικό έδαφος χαρακτηρες άντιδρούν άρνητικά. Οί άλλεπάλληλες άπογοητεύσεις και άνεπιτυχίες άπόπειρες προβολής (τής φυσικής ρώμης, του έρωτικού γοήτρου, του επαγγελματικού ταλάντου κτλ.) τούς βυθίζουν στην άποθάρρυνση, και αυτή, άναχαιτίζοντας τίς πρωτοβουλίες και αύξάνοντας τή δειλία, γίνεται αίτία νέων άποτυχιών πού δυναμώνουν άκόμη περισσότερο τό συναίσθημα τής μειονεκτικότητας («φαύλος κύκλος»).

3. Συναισθήματα του σύ

Η θετική ή αρνητική στάση του «εγώ» άπέναντι στο «σύ» (του ένός

καί συγκεκριμένου προσώπου μέσα στο στενό περιβάλλον) γεννά τα συναισθήματα της αγάπης και της φιλίας, της έχθρότητας και του μίσους. Οι διαθέσεις αυτές ονομάζονται συναισθήματα του σύ. Στην κατηγορία τους ανήκουν η στοργή προς τους γονείς, τους αδελφούς, τους γιούς και τις θυγατέρες κ.λ. συγγενείς, η εὐνοια προς τους φίλους και συναδέλφους, η έρωτική τρυφερότητα, και οι αντίστοιχες άρνητικές συγκινήσεις: της απέχθειας, του φθόνου, της (έρωτικής) ζήλειας κτλ. Επίσης τα συναισθήματα της συμπαθείας (χαίρω με τη χαρά και λυπᾶμαι με τη λύπη του άλλου) και της άντιπάθείας ή χαιρεκακίας (χαίρω με τη λύπη του άλλου, λυπᾶμαι με τη χαρά του).

Έντελώς ιδιαίτερη θέση, στά συναισθήματα του είδους τούτου, έχει η έρωτική τρυφερότητα (άγάπη). Θεμελιώνεται στο γενετήσιο, ένα από τα ισχυρότερα ένστικτα κάθε ζωντανού όντος, και στον άνθρωπο (έξαιτίας της πνευματικής του άγωγής, αλλά και των περίπλοκων σχέσεων της κοινωνικής ζωής) παρουσιάζει πολλές άποχρώσεις από τη θαναυσότητα έως την ευγένεια. (Γιά την έρωτική όρμη και τα ψυχολογικά προβλήματά της θα μιλήσουμε στο Τρίτο μέρος του βιβλίου, κεφ. 4ο).

4 Κοινωνικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα του σύ είναι η γέφυρα για τη μετάβαση από τά συναισθήματα του εγώ προς τά κοινωνικά· ή μικρή ομάδα (ή οικογένεια, τό συζυγικό ζευγάρι, ή φιλική συντροφιά, ό επαγγελματικός κύκλος) προσχεδιάζει και στηρίζει τη μεγάλη: τό κοινωνικό σύνολο (φυλή, έθνος, λαό). Τά κυριότερα κοινωνικά συναισθήματα είναι τό οίκος (καμάρι για την ευτυχία και την προκοπή, θλίψη για τά πένθη ή τον ξεπεσμό της οικογένειας) και τό πατριωτικό (καμάρι για την ευτυχία και την προκοπή, θλίψη για τά πένθη ή τον ξεπεσμό της πατρίδας).

Συνδυασμός κοινωνικών και συναισθημάτων του εγώ είναι τά συναισθήματα της ύπεροχής και της ύποταγής, της εϋθυνης και της πειθαρχίας, με τίς διάφορες, κατά περιπτώσεις και ιδιοσυγκρασίες, παραλλαγές τους.

Είναι άναμφισβήτητο ότι τά συναισθήματα αυτά άποτελούν θετικό

άνθρωπινο κεφάλαιο, ή υπερβολή τους όμως δημιουργεί πολλούς και σοβαρούς κινδύνους τόσο στον άτομικό όσο και στο συλλογικό βίο. Ίσχυρότερα από τό κοινό μέτρο σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α ύ π ε ρ ο χ ή ς κ α ί ύ π ο τ α γ ή ς διαστρέφουν τό χαρακτήρα, έκτροχιάζουν τόν άνθρωπο: τό πρώτο πρὸς τήν αὐθαιρεσία καί τό δεσποτισμό, τό δεύτερο πρὸς τή δουλοπρέπεια καί τήν εὐθυνοφοβία, μέ ἀποτέλεσμα νά καταρρέουν ἐκλεκτές κατὰ τά ἄλλα προσωπικότητες καί ἀνεπτυγμένες στον πολιτισμό κοινωνίες, πού ἀξίζαν νά ἔχουν καλύτερη τύχη.

5. «Κατώτερα» καί «άνώτερα» συναισθήματα

Κατά μίαν ἄλλη διαίρεση διακρίνονται δύο σφαίρες συναισθημάτων: μιά κατώτερη καί μιά ἄνωτερη. Στήν κατώτερη περιλαμβάνονται ἐκεῖνα πού προκαλοῦνται ἀπό ἀπλήν ἐνέργεια τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, αἰσθήματα καί ἐντυπώσεις: στήν ἄνωτερη ὅσα προϋποθέτουν σύνθετη πνευματική ἐργασία, κρίσεις καί ἔννοιες (ιδέες). Π.χ. ἡ εὐχαρίστηση πού μᾶς δίνει τό δροσερό νερό μιά ζεστήν ἡμέρα τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ ὁ φόβος πού αισθανόμαστε ἀπό μιά ξαφνική ἐκπυροκρότηση ὄπλου πολύ κοντά μας, ἀνήκουν στήν πρώτη σφαίρα: ἀντίθετα ἡ ἰκανοποίηση ἀπό μίαν ἀγαθὴ πράξη ἢ ἡ δυσαρέσκεια γιά τήν κακοτεχνία πού βλέπουμε σέ μιά πλαστική εἰκόνα, στή δεύτερη. Γιά νά νιώσουμε τίς συγκινήσεις τοῦ κατώτερου ἐπίπεδου, μᾶς ἀρκεῖ νά λειτουργήσουν οἱ αἰσθήσεις μας: γιά τά συναισθήματα τοῦ ἄνωτερου ἐπίπεδου ἀπαιτοῦνται σκέψεις καί διαλογισμοί, εὐαισθησία ὀδηγούμενη ἀπό τό «νοῦ». Αὐτά δέν εἶναι τόσο ἀπλό καί ἐπιπόλαια, ὅπως ἐκεῖνες, ἀλλά περίπλοκα καί προπάντων «βαθύτερα». Γιά τοῦτο λέγονται καί πνευματικά.

Παρά τή σοβαρὴν ἀντίρρηση τῶν διαφωνούντων, ὅτι τό καθαρὸ ἐπιστημονικό βλέμμα, ὅπως πρέπει νά εἶναι τό βλέμμα τοῦ ψυχολόγου, δέν πρέπει νά κάνει διακρίσεις ἀξίας, ἀλλά νά θέτει τά γεγονότα στήν ἴδια μοῖρα (ὄχι νά θεωρεῖ ἄλλα «άνώτερα» καί ἄλλα «κατώτερα»), ἀφοῦ γιά τήν ἐπιστήμη ὅλα εἶναι ἰσάξια, ὁ κατὰ μεταφορά χαρακτηρισμὸς ὀρισμένων συγκινήσεων ὡς «άνώτερων» δικαιώνεται μέ τήν ὀρθή διαπίστωση ὅτι τίς συγκινήσεις αὐτές τίς αισθάνονται καί τίς ἐκτιμοῦν μόνον κορυφαῖα στό βασίλειο τῶν ζώων ὄντα, οἱ «ἄνθρωποι», καί ἀπ'

αυτούς πάλι ιδιαίτερα οι προχωρημένοι στην κλίμακα του πολιτισμού, οι πνευματικά εξελιγμένοι.

β. Συναίσθημα καί ένστικτο

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τών συναισθημάτων τής κατώτερης σφαίρας (πού κατ' αντίδιαστολή πρὸς τὰ πνευματικά ὀνομάζονται α ἰ σ θ η σ ι α κ ά) εἶναι ἡ συνάρτησή τους μέ μιάν ἔμφυτη τάση ἢ ένστικτο. Ὡς ἐξῆς:

φόβος	- ένστικτο φυγῆς (μπροστά στόν κίνδυνο)
ὄργή	- μαχητικό ένστικτο
ἀηδία	- ένστικτο ἀποστροφῆς
στοργή	- ένστικτο γεννητόρων
θετικό καί ἀρνητικό	- ένστικτο ἐπιβολῆς καί ὑποταγῆς
αὐτοσυναίσθημα	- σεξουαλικό ένστικτο.
«ἀγάπη»	

Γιά τὰ συναισθήματα τοῦ εἴδους τούτου ἰσχύει ὁ κανόνας:

“Όταν μιὰ ἔμφυτη τάση ἰκανοποιηθεῖ μέ τίς πράξεις πού ἀποτελοῦν τήν πλήρωσή της, τό αντίστοιχο συναίσθημα χάνει τήν ἔντασή του καί σιγά-σιγά ἐξαλείφεται. Τό αντίθετο συμβαίνει ὅταν ἐ μ π ο δ ι σ τ ε ἰ ἡ ἰκανοποίησή της, ἀπό ἐξωτερικά αἷτια ἢ ἀπό ἐσωτερικές ἀνασχέσεις. Τότε ἡ ἐκκένωση γίνεται ὄχι πρὸς τὰ ἔξω, μέ κινήσεις τών μελών τοῦ σώματος, ἀλλά πρὸς τὰ μέσα, μέ ἀλλοιώσεις τών σπλάχνων, ἐκκρίσεις ἀδένων κτλ., καί τό συναίσθημα συμπυκνώνεται καί ἐντείνεται. Π.χ. μέ τό τρέξιμο ἐκτονώνεται καί σθῆνει σιγά-σιγά ὁ φόβος· στόν δεμένο ὅμως (ἢ σ' ἐκεῖνον πού ἡ «θέση» του δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά σωθεῖ μέ τή φυγή) ὁ φόβος δυναμώνει περισσότερο καί τόν διαποτίζει ὀλόκληρο. Μέ τίς κραυγές καί τίς χειρονομίες ὁ θυμός βρῖσκει διέξοδο καί ὁ ὀργισμένος κατευνάζεται γρήγορα· ἀντίθετα τρέμει καί ἀρρωσταίνει, καθώς λέμε, ἀπό τήν ὄργή του ἐκεῖνος πού ἀναγκάζεται νά καταστείλει τίς ἐκδηλώσεις της, ἢ νά ὑποκριθεῖ τόν ἀσυγκίνητο. Κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ πύκνωση καί ἔνταση τοῦ συναισθήματος ἔχει τή (βιολογική) σκοπιμότητά της: ὁ ὀργανισμός ὀπλίζεται περισσότερο, γιά νά ἐπιδιώξει ἀπαιτητικότερα τήν ἰκανοποίηση τῆς ὀρμῆς.

Ὁ ἐ μ π ο δ ι σ μ ό ς ὅμως τῶν ἔμφυτων τάσεων (ὅπως θά ἰδοῦμε στό Τρίτο μέρος, κεφ. 4 §§ 4-6) εἶναι ἐπικίνδυνος στήν ὀμαλή ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ βίου.

4 Θεωρητικά συναισθήματα

Τά κατ' ἐξοχήν πνευματικά συναισθήματα κατατάσσονται συνήθως σέ τέσσερις ὁμάδες, κατά τή σχέση πού ἔχουν μέ τίς τέσσερις κύριες ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τούς τομεῖς – μέ ἄλλες λέξεις – τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ: τήν ἐπιστήμη, τήν καλλιτεχνία, τήν ἠθική καί τή θρησκεία. Μέ αὐτά δηλώνεται ἡ στάση τῆς συνείδησης ἀπέναντι στίς ἀξίες πού ἐκπροσωποῦνται ἀπό τά ὑψηλότερα ἀγαθά τῆς παιδείας· ἀπέναντι στήν ἀλήθεια, τήν ὁμορφιά, τήν ἀρετή καί τήν ἀγιότητα. Καί ἀντίστοιχα ὀνομάζονται:

- α. θεωρητικά συναισθήματα
- β. καλαισθητικά συναισθήματα
- γ. ἠθικά συναισθήματα
- δ. θρησκευτικά συναισθήματα.

Τά θεωρητικά συναισθήματα ἀπορρέουν ἀπό τήν ἄσβεστη δίψα γιά γνώση, πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο. Ἐμφανίζονται, στά πρῶτα κίβλα τῆς ζωῆς, μέ τήν ἐκπληξη καί τήν ἀπορία πού αἰσθανόμαστε, ὅταν ξαφνικά ἀντικρίζουμε ἕνα ἀντικείμενο (πράγμα ἢ γεγονός) ἀνεξήγητο ἀπό τήν πείρα τοῦ κόσμου πού ἔχουμε ὡς τότε ἀποκτήσει. Καί ἐπειδή τό νέο καί τό ξένο, τό μή «οἰκεῖο», μπορεῖ νά εἶναι ἐπικίνδυνο, μέ τήν ἐκπληξη στή μικρήν ἠλικία συνυπάρχει φόβος καί ὑποψία. Ἀργότερα, μαζί μέ τή φυσική καί πνευματικήν ὠριμότητα, ἡ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση καί ἀσφάλεια ἐξαλείφει τό φόβο, καί ἡ ἐκπληξη γίνεται θεωρητική ἀπορία (τό «θαυμάζειν» τῶν Ἀρχαίων) καί περιέργεια.

Θεωρητικά εἶναι καί τά συναισθήματα τῆς πεποίθησης καί τῆς ἀμφιβολίας, πού συνοδεύουν τό πρῶτο τήν ἐπιδοκιμασία τῶν ὀρθῶν κρίσεων, καί τό δεύτερο τήν ἀποδοκιμασία τῶν ἐσφαλμένων.

Ἡ εὕρεση τῆς ἀλήθειας καί ἡ ἀπόδειξη τοῦ ψεύδους δίνουν χάρακα καί κενόποισήν στόν ἄνθρωπο. Ἐντονεσ εἶναι οἱ συγκινήσεις αὐτές σ' ἐκείνους προπάντων πού ἔχουν κάνει τήν ἐπιστημονική ἔρευνα σκοπό τῆς ζωῆς τους καί ὑποβάλλονται σέ μεγάλες θυσίες γιά νά τήν προαγάγουν. (Τό «εὕρηκα» τοῦ Ἀρχιμήδη συμβολίζει τόν ἐνθουσιασμό τους).

8. Καλαισθητικά συναισθήματα

Καλαισθητικά λέγονται τά συναισθήματα πού έχουμε από όσα αντικείμενα μάς δίνουν τό βίωμα του ώ ρ α ί ο υ ή του ά σ χ η μ ο υ . Ε ύ φ ρ ο σ ύ ν η και θ α υ μ α σ μ ο αισθανόμαστε μπροστά στό ώ ρ α ί ο , ά η δ ί α και ά π ο σ τ ρ ο φ ή μπροστά στό άσχημο.

Καί άπλές άκόμη όπτικές και άκουστικές έντυπώσεις συνυφαίνονται μέ καλαισθητικά συναισθήματα: χρώματα και σχήματα μέ τούς συνδυασμούς των, μουσικοί τόνοι μέ τή ρυθμική και τήν άρμονική τους σύνθεση άλλοτε μάς εύχαριστούν και άλλοτε μάς δυσαρεστούν ώς καθαρές «μορφές» (άνεξάρτητα δηλαδή από τήν όποιαδήποτε πρακτική σημασία τους γιά τή ζωή μας). Πολύ πλουσιότερες όμως και βαθύτερες γίνονται οί συγκινήσεις μας, όταν οί «μορφές» αυτές μέ τή φαντασία και τή σκέψη του καλλιτέχνη - δημιουργού γίνονται φ ο ρ ε ῖ ς ν ο ή μ α τ ο ς , όπως συμβαίνει στά έργα τής Ζωγραφικής και τής Μουσικής.

Πολλά είναι τά καλαισθητικά συναισθήματα: μεταξύ τους διαφέρουν όχι μόνο κατά τήν ένταση αλλά και κατά τό ποιόν. Τό ώ ρ α ί ο και προπάντων ή τρυφερή και διασκεδαστική του παραλλαγή: τό χ α ρ ι τ ω μ έ ν ο αντικείμενο (π.χ. ένα κομψό άγγείο ή κόσμημα) μάς δίνει μιάν ήρεμη τέρψη: τό ύ π έ ρ ο χ ο (π.χ. ό έναστρος ούρανός ή ένα θαύμα τής τεχνικής όπως ή έκτόξευση ενός διαστημικού πυραύλου) δέος και έξαρση: τό τ ρ α γ ι κ ό (π.χ. ή μοίρα του Οιδίποδα ή του Βασιλιά Lear) συγκίνηση συγκλονιστική, «έλεο» και «φόβο» (κατά τόν Άριστοτέλη). Επίσης, άλλη είναι ή θυμηδία πού δίνει τό χ ι ο ύ μ ο ρ (ένα έξυπνο λ.χ. και πειραχτικό λογοπαίγνιο) ή τό γ ε λ ο ῖ ο (π.χ. μιά χοντροειδής μεταμφίεση), και άλλη ή εύθυμία μας από τό κ ω μ ι κ ό (από μιά σκηνή π.χ. του Άριστοφάνη ή του Μολιέρε). Οί έννοιες του «χαριτωμένου» και του «υπέροχου», του «τραγικού» και του «κωμικού» λέγονται α ῖ σ θ η τ ι κ έ ς κ α τ η γ ο ρ ί ε ς : τά προβλήματα πού θέτουν ξεετάζονται από τή φιλοσοφία. Ό,τι έχει νά παρατηρήσει εδώ ή Ψυχολογία είναι μόνο τούτο: οί αντίστοιχες πρós αυτές τίς κατηγορίες συγκινήσεις περιέχουν όχι μόνο καλαισθητικά, αλλά και ήθικά, άκόμη και θρησκευτικά συναισθήματα. Η τραγική λ.χ. μοίρα ενός έκλεκτου άνθρώπου είναι μιά πτώση πού έμπνέει φόβο και οίκτο (από συμπάθεια πρós τόν μάρτυρα) και τό κωμικό πάθημα ενός έλαφρού χαρα-

κτῆρα εἶναι ἕνας ξεπεσμός πού τοῦ ἀξίζει ὁ ἐμπαιγμός (ἡ ἀποδοκιμασία). Ἐξάλλου τό θρησκευτικό στοιχεῖο εἶναι φανερό στήν ψυχική δόνηση πού ἔχουμε ἀπό τό ὑπέροχο θέαμα: μάς γοητεύει ἀλλά καί μάς συντρίβει τό ἀπειρο μεγαλεῖο πού μάς ἀποκαλύπτεται ἐκείνη τήν ὥρα σάν κάτι δεινό καί ἀπροσπέλαστο.

Ἡθικά συναισθήματα

Αὐτά γεννιῶνται ὅταν, κρίνοντας δικές μας καί ξένες πράξεις, τίς ἐπιδοκιμάζουμε καί τίς τιμοῦμε, ἢ τίς ἀποδοκιμάζουμε καί τίς περιφρονοῦμε. Ἡ ἐπιδοκιμασία συνυφαίνεται μέ τά συναισθήματα τοῦ θ α υ μ α σ μ ο ὦ καί τῆς ἱ κ α ν ο π ο ἰ ῆ σ η ς , ἡ ἀποδοκιμασία μέ τά συναισθήματα τῆς ἀ π ο σ τ ρ ο φ ῆ ς καί τῆς μ ε τ α μ ἔ λ ε ι α ς .

Δέν εἶναι μόνο σκέψεις ἀλλά καί συναισθήματα πού παρορροῦν τόν ἄνθρωπο στίς ἠθικές πράξεις: ὁ φ ὅ θ ο ς (στούς ἀνώριμους ἀνθρώπους) μήπως πράττοντας τό κακό ξεπέσουμε στή δική μας ἐκτίμηση καί στήν ἐκτίμηση τῶν συνανθρώπων μας, καί τό συναίσθημα τοῦ κ α θ ἡ κ ο ν τ ο ς (στούς πνευματικά ὄριμους) πού γίνεται συνειδητό ὡς ἐντολή ἀπαράβατη. Τό ἀγαθό ἔργο δίνει γ α λ ῆ ν η καί ἀγαλλίαση, ἡ παράλειψη τῆς ἀγαθοεργίας καί ἡ κακουργία τό ἠθικό ἄλγος τῆς τ ὕ ψ η ς .

Ἀφότου τά ἱστορικά θρησκευάματα στήριξαν τόν κώδικα τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς στή βούληση τοῦ Θείου, τά ἠθικά συμπλέκονται μέ θρησκευτικά συναισθήματα.

10. Θρησκευτικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα αὐτά συνοδεύουν τίς παραστάσεις καί τίς ἐννοίες τοῦ Θεῖ ο υ καί τοῦ Ὑ π ε ρ π ἔ ρ α ν (τῆς πέρ' ἀπό τόν τάφο ζωῆς) καί παρουσιάζουν (κατά ἐποχές, κλίματα πολιτισμοῦ, ἐπίπεδα παιδείας καί ἰδιοσυγκρασίες) πολλές παραλλαγές. Οἱ κυριότερες εἶναι: τό δ ἔ ο ς καί ἡ σ υ ν τ ρ ι β ῆ , ἡ κ α τ ἄ ν υ ξ η καί ἡ φ ρ ῖ κ η , ἡ τ ι μ ῆ καί ὁ σ ε β α σ μ ὁ ς , ἡ ε ὑ γ ν ω μ ο σ ὦ ν η καί ἡ ἔ μ π ι σ τ ο σ ὦ ν η , ἡ ἄ γ ἄ π η (μέ τό χριστιανικό νόημα τοῦ ὄρου).

Πυρήνας τῶν θρησκευτικῶν συγκινήσεων θεωρεῖται τό συναίσθημα τῆς ἐ ξ ἄ ρ τ η σ η ς , πού νιώθει ὁ εὐαίσθητος καί στοχαστικός

άνθρωπος, από δυνάμεις που υπερβαίνουν και με τη βούλησή τους καθορίζουν την εφήμερη και περιορισμένη ύπαρξή του, καθώς και το συναίσθημα της ελπίδας που αναφερώνει, σε ώρες δοκιμασίας, τη συνείδησή του με την προσδοκία μιας «ἀποκατάστασης» είτε σε τούτο τον κόσμο είτε σ' έναν άλλο.

ΠΟΥ ΒΙΒΛΙΟ

ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΟΙΔΗΣ

- 1. Εισαγωγή στην ποίηση...
- 2. Η ποίηση στην αρχαία Ελλάδα...
- 3. Η ποίηση στην κλασική Ελλάδα...
- 4. Η ποίηση στην μεσαιωνική Ελλάδα...
- 5. Η ποίηση στην νεοκλασική Ελλάδα...
- 6. Η ποίηση στην νεορομαντική Ελλάδα...
- 7. Η ποίηση στην νεοελληνική Ελλάδα...
- 8. Η ποίηση στην σύγχρονη Ελλάδα...
- 9. Η ποίηση στην παγκόσμια λογοτεχνία...
- 10. Η ποίηση στην ελληνική λογοτεχνία...

Ημερομηνία: 15/05/2023
Αριθμός: 123456789
Προς: Ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων
Από: Ο Διευθυντής του Γραφείου

Κύριε Υπουργέ,
Με την παρούσα επιστολή σας ενημερώνω σχετικά με την εξέλιξη των εργασιών που αναφέρονται στην υπ αριθμό 123456789/2023 απόφαση του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Όπως γνωρίζετε, η παρούσα απόφαση αφορά στην υλοποίηση του προγράμματος που αφορά στην ανάπτυξη της ψηφιακής παιδείας των μαθητών. Τα αποτελέσματα των εργασιών που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα είναι ενθαρρυντικά και δείχνουν την αποτελεσματικότητα των μέτρων που έχουν ληφθεί.

Επισημαίνω ότι οι επόμενες ενέργειες που πρέπει να ληφθούν είναι η συνέχιση των εργασιών και η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων.

3. Προτάσεις για την υλοποίηση

Προτείνω να ληφθούν υπόψη οι ακόλουθες προτάσεις για την υλοποίηση του προγράμματος: η ενίσχυση της συνεργασίας με τους εκπαιδευτικούς, η παροχή πρόσθετων εκπαιδευτικών υλικών και η διεξαγωγή σεμιναρίων για την κατάρτιση των εκπαιδευτικών. Επίσης, προτείνω να ενταχθούν οι μαθητές με ειδικές ανάγκες στο πρόγραμμα.

Παραμένω στην διάθεσή σας για οποιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση ή για να λάβω πληροφορίες σχετικά με την υλοποίηση του προγράμματος.

587

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΘΕΛΗΣΗΣ

1. Κεντρικός πυρήνας: η τάση

‘Η «συνείδηση που θέλει» (β ο ύ λ η σ η τήν ονομάζουν συνήθως τά εγχειρίδια της Ψυχολογίας) έκδηλώνεται με μεγάλη ποικιλία ψυχοφυσικών γεγονότων. Παραδείγματα:

- Μέ κόπο, γιατί γύρω μου φωνασκούν πολλοί, σ ο υ γ κ ε ν τ ρ ώ ν ο μ α ι σ τ ό τηλεγράφημα που μόλις έλαβα, για νά καταλάβω τό μήνυμα που μου φέρνει.

- Π ό θ ο ς μου άνέκαθεν είναι ν’ άποκτήσω ένα έξοχικό σπίτι κοντά στή θάλασσα.

- Ε ύ χ ο μ α ι νά είναι αύριο ό καιρός καλός, για νά μή ταλαιπωρηθώ στό ταξίδι μου.

- Αύτες τίς ήμέρες, που δέν άπασχολούμαι άρκετά με βιοποριστικήν εργασία, αισθάνομαι μιάν άκατανίκητη ό ρ μ ή για δράση.

- Έ π ι θ υ μ ώ ένα ποτήρι δροσερό νερό.

● 'Επειτ' από πολλούς δισταγμούς ά π ο φ ά σ ι σ α πλέον νά υποβληθώ σέ μιάν όδυνηρή έγγείρηση, άφου διαφορετικά κινδυνεύω νά χάσω τή ζωή μου.

● 'Α π α ι τ ώ άπό τούς συνεργάτες μου ν' άναγνωρίσουν τήν άποκλειστική μου άρμοδιότητα στήν έκλογή τού προσωπικού.

'Η συγκέντρωση (τής προσοχής), ό πόθος, ή εύχή, ή όρμή, ή έπιθυμία, ή άπόφαση, ή άπαίτηση καί τά παρόμοια είναι έκδηλώσεις (= έργα) τής «συνείδησης πού θέλει». Παρά τίς διαφορές τους ονομάζουμε τά βιώματα αυτά β ο υ λ η τ ι κ ά, γιατί έχουν ένα ουσιαστικό γνώρισμα κοινό: είναι τ ά σ ε ι ς. Σέ καθεμιά άπό τίς παραπάνω περιπτώσεις τ ε ί ν ω π ρ ό ς κά τι τι, διευθύνομαι, σκοπεύω, επιδιώκω νά πράξω κάτι, έστω καί αν δέν έχω πάντοτε σαφή αντίληψη τούτου τού κάτι. 'Η τάση λοιπόν είναι ό πυρήνας ψυχοφυσικών γεγονότων αυτής τής κατηγορίας. Καί επειδή ή τάση είναι όπωσδήποτε (δυναμίμει τουλάχιστον) ένεργεια (άκόμη καί όταν τό άντικείμενό της μάς έλκει άκαταμάχητα, έμεις εϊμαστε πού ενεργούμε ή θά ενεργήσουμε γιά νά τό άποκτήσουμε), ή θέληση άποτελεί τήν κυρίως ενεργητική όψη τής συνείδησης. Μέ τή θέληση δραστηριοποιείται περισσότερο άπό κάθε άλλη λειτουργία της ή συνείδηση – τόσο μάλιστα, πού μπορεί κανείς νά υποθέσει ότι σ'αυτήν καταλήγει καί μέ αυτήν άποκορυφώνεται ό ψυχικός βίος.

Τά βουλητικά βιώματα μπορούμε νά τά φανταστούμε σέ μιά προοδευτική σειρά, πού μέ τήν παρεμβολή νέων ποιοτικά στοιχείων διακόπτεται, καί έτσι σχηματίζονται διαδοχικά στάδια, τό καθένα μέ τά δικά του διακριτικά γνώρισματα.

Τό πρώτο, ή άφετηρία, είναι ή άπλή τ ά σ η πού δέν έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο καί όρισμένη κατεύθυνση· άποτελεί ξέσπασμα ή άνακούφιση άπό μιά δυσάρεστη άνησυχία ή ένταση.

Τό δεύτερο είναι ή ό ρ μ ή, έμφυτη ροπή, πού άσύνειδα κατευθύνεται πρós όρισμένους στόχους. Όταν ή όρμή έκδηλώνεται άπευθείας, χωρίς σύγκρουση (έσωτερική) ούτε άπόφαση, ύπόκειται όμως στόν άφανή έλεγχο τού εγώ, ονομάζεται έ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ ή. Όταν όμως δέν μπορεί νά άναχαιπιστεί καί ξεφεύγει έντελώς άπό τόν έλεγχο μας, λέγεται π α ρ ο ρ η τ ι κ ή.

Τό τρίτο στάδιο, ή άπόληξη, είναι ή καθαυτό έ κ ο ύ σ ι α πράξη. Έδώ έχουμε συνειδητό στόχο καί τήν αντίληψη τών μέσων πού χρειαζόμαστε γιά νά τόν επιτύχουμε, καθώς καί τών συνεπειών πού είναι ένδεχόμενο νά ακολουθήσουν (Karl Jaspers, 1883-1969).

'Αναλυτικότερα γιά τά στάδια αυτά θά μιλήσουμε στά έπόμενα εδάφια.

Στίς έκδηλώσεις τῆς θέλησης διακρίνουμε τίς τ έ λ ε ι ε ς (τίς ολοκληρωμένες) ἀπό τίς ἀ τ ε λ ε ι ς (τίς ἀνολοκλήρωτες).

Τέλειες εἶναι ἐκεῖνες ὅπου ἡ τ ἄ σ η συνοδεύεται ἀπό τή γ ν ὴ σ η τοῦ στόχου (ἢ τῶν στόχων), κατευθύνεται μέ τή σύμπραξη τοῦ σ υ ν α ι σ θ ῆ μ α τ ο ῦ ἀπό τήν κ ρ ῖ σ η γιά τήν ἀξία τοῦ σκοποῦ καί ἀπολήγει στήν π ρ ἄ ξ η.

Στά ἐπόμενα θά ἐξετάσουμε τό κάθε στοιχεῖο χωριστά.

Ἐκδηλώσεις τῆς θέλησης, ὅπως ὁ πόθος, ἡ εὐχή, ἡ ἀόριστη ροπή, ὀνομάζονται ἀτελεῖς, γιατί τοὺς λείπουν ἓνα ἢ περισσότερα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, καί προπάντων ἡ πράξη πού τερματίζει τή διαδικασία.

2. Ἡ γνῶση τοῦ στόχου

Σ τ ὄ χ ο ς λέγεται ἐκεῖνο πού ἔχουμε νά πράξουμε, γιά νά ἐπιτύχουμε τό σ κ ο π ὸ πού ἐπιδιώκουμε. Εἶναι ἐπομένως τό μέσον ἢ τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦμε, γιά νά φτάσουμε στό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα. Θέλω λ.χ. νά ζεσταθῶ καί ἀνάβω τή θερμάστρα· τό ἄναμμα τῆς θερμάστρας εἶναι ὁ στόχος, σκοπός νά ζεσταθῶ. Κάνω νεῦμα σ' ἓναν ἀνύποπτο διαβάτη τῆς μεγάλης λεωφόρου, γιά νά τόν προφυλάξω ἀπό τόν κίνδυνο τῶν τροχῶν· τό νεῦμα εἶναι ὁ στόχος, σκοπός ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Τό στόμα μου ἔχει στεγνώσει καί ἀναζητῶ νερό νά πιῶ· ἡ δημόσια κρήνη (ἢ τό γειτονικό πανδοχεῖο) εἶναι ὁ στόχος, καθώς καί τό ποτήρι τό νερό πού περιμένω νά βρῶ ἐκεῖ, σκοπός νά ξεδιψάσω.

Ἦταν ἀπλῶς ἀντιδροῦμε σ' ἓναν ἐξωτερικό ἐρεθισμό μέ μιάν αὐτόματη κίνηση, δέν ἔχουμε γνῶση στόχου· π.χ. στό δυνατὸ κρότο φράζουμε τ' αὐτιά μας, μόλις ἀγγίζουμε ἓνα καυτό ἀντικείμενο τραβοῦμε ἀπότομα τό χέρι μας κ.ο.κ. Οἱ κινήσεις μας εἶναι στίς περιπτώσεις αὐτές σκόπιμες (προστατεύουν τά ὄργανά μας), ἀλλά δέν ἔχουμε γνῶση τοῦ στόχου πού μᾶς ἔδωσε τό καλὸ ἀποτέλεσμα.

Γιά νά ἐπιθυμήσω ὀρισμένο καρπὸ, πρέπει νά ἔχω τήν ἐντύπωση ἢ τήν παράστασή του στή συνείδησή μου· γιά νά θελήσω νά ἐπισκεφθῶ ἓνα φιλικὸ μου πρόσωπο, πρέπει νά περάσει κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τίς σκέψεις μου. Δέν ἀρκεῖ ὅμως νά θυμηθῶ ἢ νά σκεφθῶ κάτι, γιά νά γίνει τοῦτο στόχος μου, παρά μόνο ἐάν ἡ παράσταση ἢ ἡ σκέψη ἔρχονται νά ὑπηρετήσουν μιὰ τάση. Ξαναπλάθεται λ.χ. ἀπὸ μιάν ὁποιαδήποτε ἀφορμὴ ἢ εἰκόνα ἐνὸς εἰδυλλιακοῦ τοπίου πού γνώρισα σ' ἓνα

ταξίδι μου· επειδή όμως δεν υπάρχει στή συνείδησή μου καμιά τάση (ψυχαγωγίας με μίαν έκδρομή κτλ.), ή παράστασή του δεν γίνεται στόχος για τή θέλησή μου.

Μιλούμε για π ρ ό θ ε σ η, όταν όχι μόνο ο σκοπός, αλλά και ο στόχος ή οι στόχοι που θά μās φέρουν σ' αυτόν, είναι με σαφήνεια και ακρίβεια γνωστοί στή «συνείδηση που θέλει».

Ἡ ἐ π ι θ υ μ ί α είναι τάση εμπρόθετη. Ὁ π ό θ ο ς όχι.

3. Σύμπραξη τοῦ συναισθήματος

Ἡ τάση ἔχει τόσο στενές σχέσεις με τή συναισθηματική ζωή, ὥστε τάση και συναίσθημα μπορούν νά θεωρηθοῦν βιώματα συμφυή. Ἡ δυσαρέσκεια γεννᾷ τήν τάση ν' ἀπαλλαγούμε ἀπό ὅ,τι προκαλεῖ τή λύπη μας· ἡ εὐχαρίστηση γεννᾷ τήν τάση νά διατηρήσουμε τή χαρά μας.

Τή θέληση καθορίζει όχι μόνο ἡ παρούσα ἀλλά και ἡ προσδοκώμενη εὐχαρίστηση, καθώς και ἡ δυσαρέσκεια που περιμένουμε. Ἐπιδιώκουμε ἢ ἀποφεύγουμε πράγματα που θά μās δώσουν χαρά ἢ λύπη στό μέλλον (σύμφωνα με τίς προβλέψεις που κάνουμε βασισμένοι στήν πείρα τή δική μας ἢ στήν πείρα τῶν ἄλλων).

Κάποτε ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι ἐνεργοῦμε ἀσυγκίνητοι, ὅτι δηλαδή ἡ θέλησή μας ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπό κάθε δεσμό με τό συναίσθημα. Τοῦτο λ.χ. συμβαίνει στίς πράξεις που κάνουμε ἀπό συνήθεια, ἢ ὅταν ἐκτελοῦμε ἀποφάσεις που τίς ἔχουμε πάρει ἀπό καιρό. Ἀλλά οὔτε στή μιά οὔτε στήν ἄλλη περίπτωση ἀπουσιάζει τό συναίσθημα· ἔχει ἀπλῶς ἀμβλυνθεῖ ἀπό τήν ὁμοιόμορφη ἐπανάληψη (βλ. μέρος Δεύτερο, κεφ. 2ο, § 7). Ἐξοικειωθήκαμε μαζί του και δέν τό αἰσθανόμαστε πιά ζωηρά, ἐπειδή τό ζήσαμε παραπολλές φορές, καθώς γίνεται και ξαναγίνεται ἢ ἴδια πράξη, ἢ καθώς πλάθεται και ξαναπλάθεται με τή φαντασία και τή σκέψη μας ἢ λύση που ἔχουμε ἀποφασίσει νά δώσουμε με πρώτην εὐκαιρία.

4. Παρέμβαση τῆς ἀξιολογικῆς κρίσης

Τήν ἐπιρροή του συναισθήματος στό σχηματισμό και στήν κατεύθυνση τῆς τάσης εὐνοεῖ ἢ ἀναχαιτίζει ἡ κρίση με τήν ἀ ξ ι ο λ ο γ η σ η που κάνει και του ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ και τῶν μέσων (=τῶν στό-

χων) πού υπόσχονται τήν επίτευξή του. Σταθμίζοντας τις άμεσες και έμμεσες συνέπειες, πού θά έχει γιά τήν εξωτερική και τήν έσωτερική ζωή μας (τήν κοινωνική θέση και τήν «εύτυχία» μας, τήν ήρεμία και τήν αξιοπρέπεια, τόν αυτοσεβασμό μας) ή πράξη πού σχεδιάζουμε νά έκτελέσουμε, ή σκέψη άποκτά άπάνω στή θέλησή μας έλεγχο μεγαλύτερον από τό συναίσθημα.

Όταν ό άνθρωπος στίς έπιθυμίες του δέν είναι έρμαιο τών συναισθημάτων (πραγματικῶν ή προσδοκώμενων), αλλά οδηγείται από τήν κρίση ως πρὸς τήν ἀ ξ ί α τοῦ σκοποῦ πού επιδιώκει και τών μέσων πού πρόκειται νά μεταχειριστεῖ, και ή ἀξία αὐτή ζυγίζεται μέ μέτρα ήθικά, λέγουμε ότι ενεργεί μέ φ ρ ό ν η σ η. Ὁ φρόνιμος άποφεύγει τό «κακό» και θέλει τό «καλό», ὄχι παρακινούμενος από τή λύπη πού περιμένει από τήν τιμωρία, ή από τή χαρά πού θά του δώσει ή άμοιβή, αλλά επειδή κρίνει ότι ή άρετή έχει γίνει γι' αὐτόν μεγαλύτερη και μονιμότερη άξία από τήν έκτροπή.

Και στήν περίπτωση ὅμως αὐτή τό συναίσθημα συμπράττει γιά νά ληφθεῖ ὀριστικά ή απόφαση. Αλλά είναι ένα ἄ λ λ ο συναίσθημα, διαφορετικό από κείνο πού παρακινεί πρὸς τόν εύκολο δρόμο. Στόν άνθρωπο παρουσιάζεται μέ τήν εύγενέστερη μορφή του, ως α ἰ δ ὡ ς, ή ως σ ε β α σ μ ό ς πρὸς τόν ήθικό νόμο. Ὅταν λ.χ. παλεύουμε ανάμεσα σέ μίαν έπιθυμία και στό καθήκον μας, τά συναισθήματα τής ντροπής και τής μεταμέλειας, πού τά γνωρίζουμε από προηγούμενες υποχωρήσεις μας, και ή ικανοποίηση, ή υπερηφάνεια (πού κι αὐτήν τήν ξέρουμε από τίς ήθικές νίκες τοῦ παρελθόντος) ὄτι σταθήκαμε άμετακίνητοι στό χρέος μας, συμπράττουν μέ τήν αξιολογούσα κρίση και μάς δίνουν πολύτιμη βοήθεια νά καταβάλουμε τόν πειρασμό και νά μήν καμφθοῦμε από τίς διαθέσεις τής στιγμής.

5. Ἀπόφαση και πράξη

Τάση και π ρ ά ξ η (έκείνη πού προορίζεται νά πληρώσει τήν τάση) συνανήκουν στήν ίδια ψυχοφυσική ένότητα ένεργειας και διαχωρίζονται μόνο όταν ένα νέο γεγονός, ψυχολογικό ή φυσικό, παρεμβαίνει και διακόπτει τή διαδικασία. Ὅπου δέν παρουσιάζονται έμπόδια έσωτερικά (ψυχική άνάσχεση) ή έξωτερικά (φυσική άδυναμία), μέ τήν έμφάνιση τής τάσης προβαίνουμε εύθύς στήν πράξη μέ τήν ὅποια θά έπι-

τύχουμε τό στόχο. Ἡ πείρα ὁμως τῆς ζωῆς διδάσκει τόν ἄνθρωπο, ἀπό τήν τρυφερή κιόλας ἡλικία, ὅτι συμφέρον του εἶναι, ὅταν ἀναχαιτίζεται στήν πλήρωση τῶν τάσεών του, νά μὴν ἐπιμένει, ἀλλά νά ἀναβάλλει τήν πράξη γιά ἀργότερα, νά θέτει δηλαδή ὄχι τωρινούς ἀλλά μελλοντικούς στόχους, ἐάν θέλει νά ἐπιτύχει τό σκοπό πού ἐπιδιώκει. Ἐνα παιδί λ.χ. ἐπιθυμεί νά γευτεῖ τό γλύκισμα πού ἔχει ἐτοιμαστεῖ γιά τούς προσκαλεσμένους, ἐπειδή ὁμως ἐμποδίζεται ἀπό τήν παρουσία τῆς μητέρας του πού τό ἀπαγορεύει, ἀναβάλλει τήν ἐκτέλεση γιά ἀργότερα. Ὅταν σέ λίγο παραμεριστεῖ τό ἐμπόδιο, μέ τήν ἀπομάκρυνση τῆς μητέρας ἢ τήν παρότρυνση ἄλλου, «ἰσχυρότερου», οἰκείου, ἢ πρόθεση γίνεται ἀμέσως ἀπόφαση ἐκτελεστή καί ἡ ἐπιθυμία πληρώνεται μέ τήν πράξη. Πολλές ἀποφάσεις τίς παίρνουμε ἐξαρχῆς μέ τή διάθεση νά τίς ἐκτελέσουμε στό μέλλον· ὑποσχόμαστε λ.χ. ὅτι στό ἐξῆς θά λέμε ὡμά τά πράγματα ἢ ὅτι δέν θά ὑποχωρήσουμε σέ κανενός εἶδους πίεση κ.τ.λ.

Ἄσχι σπάνια ἡ θέληση κατευθύνεται τόσο σταθερά ἀπό τήν πρόθεση, ὥστε, μόλις παρουσιαστεῖ ἡ κατάλληλη περίσταση (ἡ «εὐκαιρία»), ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ πράξη πού ἱκανοποιεῖ τήν τάση. Συνήθως ὁμως, παρά τήν ἀπόφαση πού ἔχουμε ἤδη πάρει, γιά νά πράξουμε τήν ὀρισμένη ὥρα ὅ,τι θελήσαμε, ἀπαιτεῖται μιὰ νέα βουλευτική ἐνέργεια, μιὰ εἰδική ἀπόφαση γιά πρᾶξι: τό «γεννηθῆτω» (fiat) κατά τή φρασεολογία μερικῶν ψυχολόγων. Εἶχαμε λ.χ. τήν πρόθεση, μόλις συναντήσουμε τόν παλαιό φίλο πού μέσα στήν παραφορὰ μας τόν προσβάλαμε, νά τόν παρακαλέσουμε νά μᾶς συγχωρέσει. Πραγματικά τόν ἀντικρίσαμε ξαφνικά μετά λίγες μέρες στό δρόμο, καί, χωρίς κἄν νά ξανασκεφθῶμε τό πράγμα, τρέξαμε καταπάνω του καί τοῦ ζητήσαμε συγγνώμη. Ἄλλος ὁμως στή θέση μας δέ θά μπορούσε νά κάνει τό βῆμα τοῦτο μέ τόσην εὐκολία· θά χρειαζόταν μιὰ νέα ἀπόφαση («ἐμπρός, τόλμησε!»), γιά νά ἐκτελέσει τό προαποφασισμένο. Πολλές «καλές προθέσεις» μας μένουν ἀπραγματοποίητες, γιατί τή στιγμή πού παρουσιάζεται ἡ εὐκαιρία, δέν μπορούμε νά ξαναπάρουμε τήν ἀπόφαση νά τίς ἐκτελέσουμε.

Ἐλατήριο (ἢ κίνητρο) μιᾶς πράξης λέγεται ὁ σκοπός πού ἐπιδιώκεται μέ αὐτήν· ὁ πραγματικός σκοπός, ὄχι ἐκεῖνος πού τόν δίνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρόσχημα γιά νά δικαιολογήσουμε τήν ἐνέργειά μας. Ὁ ἴδιος σκοπός μπορεῖ νά ἐπιδιωχτεῖ μέ πολλά καί διάφορα μέσα (=στόχους)· π.χ. μέ χάδια ἀλλά καί μέ φοβέρες ἢ μητέρα προσ-

παθει νά συνηθίσει τό παιδί της σέ καλούς τρόπους συμπεριφορᾶς. Καί κάτω ἀπό τούς ἴδιους στόχους κρύβονται πολλές φορές διαφορετικοί σκοποί· γιά τοῦτο δέν εἶναι πάντοτε φανερά στούς ἄλλους τά ἐλατήρια τῶν πράξεών μας. Ἐλατήριο λ.χ. μιᾶς γενναίας δωρεᾶς μπορεῖ νά εἶναι ὄχι ἡ φιλανθρωπία ἢ ὁ πατριωτισμός, ἀλλά ἡ ἄμεση ἢ ἡ ἔμμεση ὑλική ὠφέλεια τοῦ δωρητῆ. Οἱ περιπτώσεις ὅπου καί ἡ ἴδια ἡ θέλουσα συνείδηση δέν ἔχει ἐντελῶς ξεκαθαρίσει μέσα της τά ἐλατήρια τῶν πράξεών της, δέν εἶναι τόσο σπάνιες ὅσο νομίζονται· πολλοί γίνονται οἱ ἴδιοι θύματα τῶν φαντασιώσεων καί τῶν ψευδῶν τους.

6. Ἄδυναμίες τῆς θέλησης

Οἱ ἀναλύσεις πού προηγήθηκαν μᾶς βοηθοῦν νά ἐννοήσουμε καί νά κατατάξουμε τίς ἀδυναμίες τῆς θέλησης, πού ὅταν ὑπερβαίνουν τά ὄρια γίνονται σοβαρές ψυχικές ἀνωμαλίες («ἀρρώστιες τῆς θέλησης»).

Ἰδεώδης περίπτωση θεωρεῖται ὁ ἀποφασιστικός ἄνθρωπος, ἐκεῖνος δηλαδή πού συλλαμβάνει καθαρά τό σκοπό, θέτει μέ ἀκρίβεια τούς στόχους καί προχωρεῖ στίς πράξεις του χωρίς νά ἐπηρεάζεται ἀπό τίς δυσκολίες πού παρουσιάζονται στό δρόμο του. Ἐντούτοις, ἐπειδή οἱ τύποι αὐτοί δέ μεταβάλλουν τήν ἀπόφαση πού ἔχουν πάρει, οὔτε ἀναχαιτίζονται κατά τήν ἐκτέλεσή της, ἀκόμη καί ὅταν μεταγενέστερες σκέψεις ἢ περιστάσεις ἐπιβάλλουν τήν ἀναθεώρηση (τροποποίηση τοῦ σκοποῦ ἢ ἐγκατάλειψη ὀρισμένων στόχων), διατρέχουν συχνά τόν κίνδυνο νά φτάσουν στό ἀποτέλεσμα πού ἐπιδιώκουν μέ περισσότερες ζημιές παρά ὠφελήματα.

Σέ ἀνάλογο κίνδυνο βρίσκεται ἐκτεθειμένος καί ὁ ἀνθρωπικός τῶν ἀρχῶν, αὐτός δηλαδή πού ἀποφασίζει καί πράττει χωρίς ποτέ νά παρεκκλίνει ἀπό τούς κανόνες πού ἔχει καθιερώσει στή ζωή του. Ἡ πειθαρχία του σέ αὐστηρές ἀρχές εἶναι ἀξιοθαύμαστη· ἡ ἐπιμονή του ὁμως νά τίς τηρεῖ σχολαστικά καί ἄκαμπτα, εἶναι μειονέκτημα· δέν τόν ἀφήνει νά ἐκτιμήσει καί νά ἀντιμετωπίσει σωστά ἰδιόρρυθμες περιπτώσεις.

Διαφορετικές εἶναι οἱ ψυχικές δυσκολίες τῶν λεγόμενων ἄβωλων ἀνθρώπων. Τέτοιοι εἶναι (γιά νά περιοριστοῦμε στίς κυριότερες παραλλαγές):

● "Όσοι γίνονται έρμαιο των έμφυτων τάσεων ή των παθών και των συνηθειών τους, και δέν έχουν πιά τή δύναμη νά ελευθερωθούν από τό ζυγό τους.

● Οί εύκολοι στίς άποφάσεις τους,πού χωρίς πολλή σκέψη και δισταγμούς άκολουθούν τήν πρώτη έμπνευση ή επιθυμία τους. Μέ όσην άποφασιστικότητα τρέπονται πρός μιά κατεύθυνση, μέ άλλη τόσην εύκολία τήν έγκαταλείπουν γιά νά πάρουν άλλη.

● Οί άνθρωποι πού «δέν ξέρουν τί θέλουν» (δέν μπορούν νά θέσουν καθαρά τούς σκοπούς τους) και ταλαντεύονται ανάμεσα σέ πολλές και ποικίλες επιδιώξεις αλλάζοντας διαρκώς πρόγραμμα και τρόπους ενέργειας.

● Έκείνοι πού «ξέρουν τί θέλουν», αλλά, έπειδή αναλύουν πολύ τά ένδεχόμενα ή λεπτολογούν τίς δυσκολίες, δέν μπορούν νά καθορίσουν τελικά τούς στόχους τους και από τήν άμηχανία τους δέν καταλήγουν σέ καμιάν άπόφαση.

● "Όσοι, τέλος, και τό σκοπό τους έχουν ξεκαθαρίσει και τούς στόχους τους διαλέξει, αλλά τήν τελευταία στιγμή διστάζουν και αναβάλλουν ή ματαιώνουν τήν πραγματοποίηση των προθέσών τους.

Η ΠΡΟΣΟΧΗ

1. Έσωτερική βουλευτική έκδήλωση

Μιά δεύτερη διάκριση στις εκδηλώσεις της θέλησης (για τήν πρώτη μιλήσαμε στην § 1 του προηγούμενου κεφαλαίου) είναι εκείνη που ξεχωρίζει τις έσωτερικές από τις έξωτερικές. Στις έσωτερικές ή τάση περιορίζεται μέσα στη συνείδηση· στις έξωτερικές πληρώνεται με πράξεις που γίνονται στο φυσικό κόσμο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έσωτερικής βουλευτικής έκδηλωσης είναι ή προσοχή.

Μέ τήν προσοχή τό μεγαλύτερο μέρος της ψυχοφυσικής μας ενέργειας διευθύνεται καί ξοδεύεται σέ όρισμένα βιώματα: αισθήματα, παραστάσεις, διανοήματα κτλ. που μέ αυτό τόν τρόπο διατηρούνται στό κέντρο της συνείδησης, παραμερίζοντας τά άλλα στην περιφέρεια, καί έτσι γίνονται συνειδητά μέ μεγαλύτερη ένταση καί σαφήνεια. "Όστε προσέχω, τήν ώρα π.χ. που στό κυνήγι καιροφυλακτώ περιμένοντας τό θήραμα, σημαίνει ότι διευθύνω καί ξοδεύω τήν ψυχοφυσική μου ενέργεια, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, στις όπτικές καί άκουστικές έντυπώσεις που σχηματίζω άνιχνεύοντας τόν τριγύρω μου χώρο, καί παραμερίζω από τό κέντρο της συνείδησής μου όλα τά άλλα βιώματα που προκαλούνται εκείνη τήν ώρα από διάφορους έξωτερικούς ή έσωτερικούς έρεθισμούς. Τό αποτέλεσμα αυτής της τάσης μου είναι ότι οι κυνηγετικές έντυπώσεις (καί σκέψεις) μου γίνονται έντονότερα καί καθαρότερα συνειδητές άπ' όσο θά δικαιολογούσε ή αντικειμενική δύναμη καί ποιότητα των αντίστοιχων έρεθισμών· βλέπω λ.χ. καί τήν παραμικρότερη άλλαγή του φωτισμού στόν αντικρινό μου θάμνο ή άκούω καί θόρυβους σχεδόν άνεπαίσθητους από μακρινήν άπόσταση κ.ο.κ., ενώ δέν άντιλαμβάνομαι ότι εκείνη τή στιγμή έπεσε τό πορτοφόλι μου ούτε

θυμούμαι ότι έδωσα τήν υπόσχεση νά είμαι στό σπίτι μου πολύ πρίν από τήν ώρα του μεσημεριανού φαγητού κ.ο.κ.

Ἡ προσοχή είναι άλλοτε ἐμπρόθετη (ένεργητική) καί άλλοτε ἀυθόρμητη (παθητική). Ἡ περίπτωση τοῦ κυνηγοῦ πού ἀναφέρεται παραπάνω, είναι παράδειγμα ἐμπρόθετης προσοχῆς. Αὐθόρμητη είναι λ.χ. ἡ προσοχή μου, ὅταν χωρίς νά ἐπιδιώκω ὀρισμένο σκοπό παρακολουθῶ τίς χειρονομίες τοῦ φίλου μου πού μιλεῖ καί ὄχι τό νόημα τῶν λόγων του. Ἐκτός ἀπ' αὐτόν προτείνεται καί ἕνας ἄλλος διαφορετικός χαρακτηρισμός: προσοχή κατὰ τήν αἴσθηση: ἐκείνη πού συγκεντρώνεται σέ ἐντυπώσεις: προσοχή πνευματική: ἐκείνη πού στόχο της ἔχει παραστάσεις καί ἰδίως διανοήματα (π.χ. κατά τήν ἔκθεση ἑνός ἱστορικοῦ γεγονότος ἢ κατά τήν ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος).

2. Ἰδιότητες τῆς προσοχῆς

Τέσσερις είναι οἱ ιδιότητές της: ἡ ἔκταση, ἡ ἔνταση, ἡ διάρκεια καί ἡ κίνηση.

Ἡ ἔκταση τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ἀπό τό πλῆθος τῶν στοιχείων πού μποροῦν νά διατηρηθοῦν ταυτόχρονα στό κέντρο τῆς συνείδησης τῆ στιγμῆ πού ἐπιχειροῦμε νά προσηλωθοῦμε σ' αὐτά. Πλατύτερη χαρακτηρίζεται ἐκείνη πού διατηρεῖ πολλά: στενότερη ἐκείνη πού συγκεντρώνεται σέ λίγα. Πειραματικά ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅτι, ὅταν σέ φωτεινήν ὀθόνη προβάλλονται πολύ γρήγορα ἀσύνδετες εἰκόνες (γράμματα ἀλφαβήτου, ἀπλά σχήματα, ἀριθμοί), ὁ ἐνήλικος μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει 6, παιδί ἕως 7 ἐτῶν 2-3, δώδεκα ἐτῶν 3-4. Ὅταν ὅμως τά προβαλλόμενα στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἐνότητες μέ νόημα, ἡ προσοχή μπορεῖ νά προσηλωθεῖ σέ ἀσυγκριτα μεγαλύτερο πλῆθος. Ἐκεῖνος πού ἀκούει πολυμελή ὀρχήστρα νά παίζει, προσέχει σέ μεγάλο ἀριθμό ἀκουστικῶν ἐντυπώσεων: ἰδίως ἐάν ἔχει ἐξασκηθεῖ. Ἡ ἔκταση τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἀπό τή φυσική προδιάθεση τοῦ κάθε ἀτόμου, ἀλλά καί ἀπό τήν πείρα του (τήν ἄσκηση).

Ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς ὀνομάζουμε τή δύναμη μέ τήν ὁποία συγκεντρώνεται σέ ὀρισμένα στοιχεῖα. Μέ αὐτή τή βάση ἡ προσοχή διακρίνεται σέ ἐντονότερη καί ἀτονότερη. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι, ὅσο μεγαλύτερη είναι ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς, τόσο περιορίζεται ἡ ἔκτασή της, καί ἀντίστροφα τό μεγάλο ἄπλωμα ἀδυνατίζει τήν προ-

σοχή. Ἡ ἀδυναμία προσοχῆς πού παρουσιάζουν μερικοί ἄνθρωποι, ὑπερβαίνει κάποτε τὰ ὅρια καί ἀποτελεῖ παθολογική περίπτωση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτήν σοβαρά ἡ ὁμαλότητα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τό μειονέκτημα τοῦτο (πού ἔχει ποικίλα αἷτια, σωματικά καί ἰδίως ψυχικά) ὀνομάζεται ὑ π ο π ρ ο σ ε ξ ί α .

Κατά τή δ ι ἄ ρ κ ε ι α ἡ προσοχή χαρακτηρίζεται σ τ α θ ε ρ ῆ ἢ ἄ σ τ α θ ῆ ς . Σταθερή ὀνομάζεται ἐκείνη πού ἐπί περισσότερο χρόνο μπορεῖ νά προσηλωθεῖ στό ἀντικείμενό της· ἀσταθής ἢ ἀντίθετη.

Τέλος, ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα πού κ ι ν ε ῖ τ α ἰ ἀπό ἓνα ἀντικείμενο σέ ἄλλο, ἡ προσοχή εἶναι ἄλλοτε ε ὑ κ ῖ ν η τ η καί ἄλλοτε δ υ σ κ ῖ ν η τ η . Ἄτομα μέ ἐξαιρετικήν ἰδιοφυῖα ἔχουν ἐκπληκτικά κάποτε εὐκίνητη προσοχή· λεγεται λ.χ. γιά τόν Ἰούλιο Καίσαρα, ὅτι μποροῦσε νά ὑπαγορεύει ταυτόχρονα σέ πολλούς γραμματεῖς ἐπιστολές μέ διαφορετικό περιεχόμενο· περνοῦσε μέ μεγάλη ταχύτητα ἀπό τή συνέχεια τῆς μιᾶς στή συνέχεια τῆς ἄλλης χωρίς νά χάνει τή σειρά τῶν φράσεων.

Οἱ ἰδιότητες τῆς προσοχῆς καθρεφτίζουν τή δύναμη καί τή σταθερότητα τῆς θέλησης· ἀδύνατοι στή θέληση καί ταλαντευόμενοι, ἀμφίρροποι χαρακτήρες ἔχουν συνήθως προσοχή στενή, ἄτονη, ἀσταθῆ καί δυσκίνητη. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στούς δυνατούς καί σταθεροῦς χαρακτήρες. Ἡ προσοχή ὅμως ἐπηρεάζεται καί ἀπό τήν κατάσταση τοῦ ὀργανισμοῦ· δυσμενῆ ἐπίδραση ἔχουν ἀπάνω της ἡ κόπωση, τὰ οἰοπνευματώδη ποτά καί οἱ νευρικές διαταραχές.

3. Οἱ ὅροι τῆς προσοχῆς

Ἡ ἐ μ π ρ ό θ ε τ η προσοχή ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀ π ό φ α σ ῆ μας νά προσηλωθοῦμε σέ ὀρισμένο ἀντικείμενο. Παίρνουμε αὐτήν τήν ἀπόφαση, ὅταν τό ἀντικείμενο ἔχει γιά μᾶς ἐ ν δ ι α φ έ ρ ο ν , δηλαδή ἀνταποκρίνεται σέ ὀρισμένες ἀνάγκες μας. Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολλές καί ποικίλες· ἡ ἄμυνα κατά τῆς κακοκαιρίας, ἀλλά καί ἀπέναντι στήν ἐπιβουλή ἑνός ἀνταγωνιστῆ εἶναι ἀνάγκη· ἀνάγκη ἐπίσης εἶναι καί ἡ μάθηση στή γενικότητά της, ἡ περιέργεια λ.χ. Σέ ἀντικείμενα πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιατί δέν περιμένουμε ἀπ' αὐτά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, πολύ δύσκολα κατευθύνεται ἡ προσοχή μας, καί ἐάν γιά μιᾶ στιγμή στραφεῖ πρὸς αὐτά, γρήγορα ἀποσύρεται γιά νά

προσηλωθεί σέ άλλα. Μέ τό ενδιαφέρον πού προκαλοῦν (καί ανάλογα πρὸς τό μέγεθός του) τά ἀντικείμενα γίνονται περισσότερο ἢ λιγότερο ἀ ξ ι ὀ λ ο γ α , λιγότερο ἢ περισσότερο ἀ ν α ξ ι ὀ λ ο γ α . Ἡ ἀξία τους προσδιορίζεται ἀπὸ τή θέση πού κατέχουν μέσα στὸν κύκλο τῶν ιδιαίτερων κλίσεων καί ἀσχολιῶν τοῦ καθενός μας· ἐπομένως δέν προκαλοῦν τήν προσοχή ὄλων τῶν ἀνθρώπων τά ἴδια ἀντικείμενα καί στὸν ἴδιο βαθμό. Μπροστά στοῦ ἴδιο πράγμα ἢ γεγονός ἄλλος μένει προσεχτικός ἐπὶ πολλήν ὥρα, ἐνῶ ἄλλος ἀντιπαρέχεται χωρὶς κἀν νά τό ἀντιληφθεῖ.

Ἡ ἀ ὑ θ ὀ ρ μ η τ η προσοχή καθορίζεται ἀπὸ τοὺς ἐξῆς παράγοντες:

α. Τή δ ὕ ν α μ η τ ῶ ν ἐ ν τ υ π ὴ σ ε ω ν · ἐνῶ διαβάζουμε προσηλωμένοι στοῦ κείμενο, ἓνας δυνατός κρότος εἶναι ἰκανός νά ἀποσπάσει τήν προσοχή μας ἀπὸ τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου καί νά τή στρέψει πρὸς ἄλλη κατεύθυνση (στήν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τοῦ κρότου).

β. Τή ν α ἰ φ ν ι δ ι α σ τ ι κ ῆ ἐ μ φ ἄ ν ι σ η μ ι ᾶ ς α ἰ σ θ η τ ῆ ς μ ε τ α β ο λ ῆ ς · ἡ ξαφνικὴ ἐντύπωση μιᾶς ἐντελῶς ἀνακαινισμένης οἰκοδομῆς πού συναντοῦμε στοῦ δρόμο, προκαλεῖ τήν προσοχή μας διακόπτοντας τό νῆμα τῶν σκέψεών μας· ἄλλους ἐνοχλεῖ ὁ ἰσχυρὸς θόρυθος, τό μιλωνά ὅμως τὸν ξυπνάει ἢ σιγῇ ἀπὸ τό σταμάτημα τοῦ μύλου του.

γ. Τή μ ε γ ἄ λ η ἀ ν τ ἰ θ ε σ η · ὅταν ἰδοῦμε νάνο κοντά σ' ἓνα ὑψηλόσωμο παλικάρι, ἢ κατάλευκὴ γυναῖκα νά συνοδεύεται ἀπὸ κατάμαυρο ἄντρα, αὐθόρμητα στρέφεται πρὸς αὐτοὺς ἢ προσοχή μας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅμως, ὅτι ἓνας δυνατός αἰσθητηριακὸς ἐρεθισμὸς (π.χ. οἱ κραυγές ἐνός διαρκῶς ὀργισμένου προῖσταμένου), ὅταν ἐπαναλαμβάνεται συχνά, δέν προκαλεῖ πιά τήν προσοχή μας· ἀντίθετα προσέχουμε καί ἓναν ἀδύνατο ἐρεθισμὸ (π.χ. ἓναν ψίθυρο πού μόλις ἀκούγεται), ὅταν ἀπὸ φόβο ἢ ἄλλη αἰτία τοῦ ἀποδίνουμε κάποια σημασία. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι ὁ λόγος πού προσέχουμε τίς ἀπότομες μεταβολές καί τίς μεγάλες ἀντιθέσεις: ὑποπτευόμαστε ὅτι μποροῦν νά ἔχουν

κάποια σημασία για τη ζωή μας, και άξιζο υ νά σταθοῦμε και νά τίς περιεργαστοῦμε.

Οἱ ὄροι πού ὀνομάσαμε ὡς τώρα εἶναι ψυχολογικοί. Φυσιολογικά ἐπιδρουν στήν προσοχή: θετικά ἢ ὑγεία τοῦ σώματος καί ἢ ἀκμή τῶν δυνάμεών του· ἀρνητικά ἢ ἀρρώστια, ἢ κούραση καί ἢ ἐξάντληση.

4. Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς

Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς εἶναι φανερή στά ἀποτελέσματά της, πού εἶναι τά ἐξῆς:

α. Αἰσθήματα ἀδύνατα ἀποκτοῦν μέ τήν προσοχή ἔνταση (εἰς βάρος τῶν ἄλλων πού πέφτουν σέ δεύτερη μοίρα). Π.χ. ἀσθενέστατος ἤχος ρολογιῦ γίνεται καθαρά ἀντιληπτός, ὅταν τόν προσέχουμε.

β. Ἐπιταχύνεται ἡ πορεία τῶν ἐντυπώσεων πρὸς τό ψυχικό κέντρο· ἡ προσοχή ἀνοίγει, κατά κάποιον τρόπο, δρόμο στούς ἐρεθισμούς, καί ἔτσι ἡ ἐντύπωση σχηματίζεται γρηγορότερα στή συνείδηση. Ἐάν ταυτόχρονα ἐπιδρουν στά αἰσθητήριά μας δύο ἐρεθισμοί, π.χ. ἓνας ὀπτικός καί ἓνας ἀκουστικός, πρώτη θά ἐμφανιστεῖ στή συνείδηση ἡ ἐντύπωση ἡ ἀντίστοιχη σ' ἐκεῖνον πού προέεξαμε.

γ. Γίνονται στερεώτεροι οἱ συνειρμοί καί εὐκολύνεται ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων (βλ. σχετικά μέ τό θέμα τοῦτο: μέρος Πρῶτο, κεφ. 8ο, § 5).

δ. Εὐνοεῖται ἓνα σπουδαιότατο γιά τή διανοητική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἔργο: ἡ ἀ φ α ἱ ρ ε σ η (βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 11ο, § 3). Ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις, καθὼς καί σχέσεις, πού ἀντικειμενικά θεωρούμενες εἶναι ἐξίσου σαφείς γιά τή συνείδηση μέ ἄλλες ὁμοῖες τους, τονίζονται μέ τήν προσοχή περισσότερο καί προβάλλονται εἰς βάρος τῶν λοιπῶν, μέ ἀποτέλεσμα αὐτές πιά μόνο νά ἀπασχολοῦν τό ψυχικό μας κέντρο. Ἔτσι λ.χ. ἀναγνωρίζουμε μέ τήν προσοχή εὐκολότερα καί ἀσφαλέστερα τίς ὁμοιότητες καί τίς ἀνομοιότητες τῶν ἀντικειμένων καί ἐπισημαίνουμε τά κύρια χαρακτηριστικά τους, διαχωρίζοντάς τα ἀπό τά τυχαία καί τά ἀσήμαντα. Πόσο μέ αὐτή τή βοήθεια τῆς προσοχῆς εἰσάγεται καί γίνεται ἀποδοτική ἢ βαρυσήμαντη γιά τή διάνοηση μέθοδος τῆς λογικῆς ἀφαίρεσης, εἶναι φανερό.

ε. Διευκολύνεται ἡ κατανόηση. Κατανοοῦμε γρηγορότερα καί εὐκολότερα ἓνα ἀντικείμενο, ὅταν μέ τήν προσήλωση τῆς προσοχῆς μας

σ' αυτό τό απομονώνουμε από τά άλλα. Είναι σάν νά ρίχνουμε ισχυρό φῶς σέ ὀρισμένο σημεῖο τοῦ φυσικοῦ χώρου· ὅ,τι βρίσκεται ἐκεῖ φωτίζεται μέ ἔνταση καί γίνεται ἀντιληπτό μέ τίς παραμικρότερες λεπτομέρειές του.

Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους, ἡ προσοχή κατατάσσεται στίς πύο σπουδαῖες συνειδησιακές λειτουργίες. Τό παράγγελμα πού δίνουμε, κάθε φορά πού θέλουμε νά ἀνακοινώσουμε κάτι σοβαρό ἢ νά ἀναθέσουμε μιά δύσκολη ἐργασία στόν σύντροφό μας, εἶναι: «πρόσεξε!».

ΟΙ ΠΡΑΞΕΙΣ**1. Είδη τῶν πράξεων**

Ἡ θέληση ἐξωτερικά (δηλαδή στό φυσικό κόσμο) ἐκδηλώνεται μέ π ρ ά ξ ε ι ς. Ὅταν γελοῦμε, μιλοῦμε, τρέχουμε, γράφουμε, ὀδηγοῦμε αὐτοκίνητα, χειριζόμαστε ἕνα ὅποιοδήποτε ἐργαλεῖο (ἀπό τήν ξυριστική μηχανή καί τή σκανδάλη τοῦ ὄπλου ἕως τούς τηλεοπτικούς φακούς καί τά πολύπλοκα ὄργανα τῆς ἠλεκτρονικῆς), πράττουμε· δηλαδή παρεμβαίνουμε μέ μιά σωματική μας ἐνέργεια στήν ἀλληλουχία τῶν φυσικῶν γεγονότων, γιά νά ἐπιτύχουμε ὀρισμένο στόχο.

Ἀπό ψυχολογικήν ἄποψη θεωρούμενες οἱ πράξεις εἶναι τριῶν εἰδῶν:

- α. Πράξεις π ρ ο α ί ρ ε σ η ς,
- β. πράξεις ὀ ρ μ ῆ ς καί
- γ. πράξεις σ υ ν ῆ θ ε ι α ς.

2. Πράξεις τῆς προαίρεσης (ἐκούσιες)

Οἱ π ρ ά ξ ε ι ς τῆς π ρ ο α ί ρ ε σ η ς (ἐκούσιες) γίνονται ἔπειτα ἀπό μιά συνειδητήν ἀπόφασή μας. Ἡ ἀπόφαση ἄλλοτε εἶναι ἀπλή ἐπιδοκιμασία ἑνός στόχου πού εὐκόλα τόν θέτουμε, ἐπειδή δέν ὑπάρχει γιά τήν κρίση μας ἄλλος πού νά τόν ἀνταγωνίζεται (π.χ. «εἶμαι ἐλεύθερος τοῦτο τό ἀπόγεμα καί ἀποφασίζω νά κάνω ἕνα μικρό περίπατο»), καί ἄλλοτε προϋποθέτει ἐ κ λ ο γ ῆ μεταξύ πολλῶν στόχων, ἀπό τούς ὁποίους ἄλλος περισσότερο καί ἄλλος λιγότερο ὀδηγεῖ στόν ἴδιο σκοπό, καί γιά τοῦτο ὑποχρεωνόμαστε νά ζυγίσουμε τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα τοῦ καθενός (τά ἄμεσα καί τά ἔμμεσα), προτοῦ πάρουμε τήν ὀριστικήν ἀπόφαση: «νά ὑποβάλω τήν παραίτησή μου ἢ νά δεχτώ τόν ὑποβιβασμό;» – «νά κλείσω αὐτή τή συμφωνία μέ τόν ἄλφα

παραγγελιοδότη ή μέ τον βήτα;» – «νά προτιμήσω για τό ταξίδι μου τό πλοίο, τό σιδηρόδρομο ή τό αεροπλάνο;» κ.ο.κ.

Έκλογή γίνεται καί όταν έχει κανείς ν' αποφασίσει τήν εκτέλεση ή τήν παράλειψη (ανάβολήν ή ματαίωση) μιās πράξης («νά πέσω στή θάλασσα νά σώσω έναν άνθρωπο πού κινδυνεύει νά πνιγεί, ή όχι;»)· στήν περίπτωση αυτή παρουσιάζεται ένα εσωτερικό εμπόδιο (συναίσθημα συνήθως ή επιθυμία), πού παρεμβάλλεται ανάμεσα στήν τάση καί στήν πράξη πού θά τήν εκπληρώσει. Στόν ώριμο καί καλλιεργημένον άνθρωπο τά εσωτερικά εμπόδια είναι κατά κύριο λόγο κ ρ ί σ ε ι ς ά ξ ί α ς καί ά π α ξ ί α ς (πού ζυγίζουν δηλαδή τό βάρος τής σχεδιαζόμενης πράξης μέ μέτρα σταθερά)· αυτές δέν αφήνουν τίς τάσεις νά οδηγήσουν άμέσως στίς πράξεις χωρίς έλεγχο τής ποιότητας του σκοπού καί των στόχων. Άνασχητικά ενεργούν άπάνω στίς τάσεις, μέσα στή συνείδηση των άνώριμων καί των άπαιδευτων προσώπων, ή διαταγή καί ή άπαγόρευση, ή μίμηση καί ή συνήθεια. Μέ αυτές αρχίζει τό έργο τής ά γ ω γ ή ς , επειδή ή κρίση δέν είναι άκόμη ικανή νά κατευθύνει τή θέληση.

3. Πράξεις τής όρμης

Π ρ ά ξ ε ι ς τ ή ς ό ρ μ η ς ονομάζονται εκείνες πού γίνονται χωρίς συνειδητήν άπόφαση, μόλις εμφανιστεί ή τάση πρός κάποιο στόχο, ή όταν ή τάση αυτή, άδύνατη στήν αρχή, άποκτήσει τή δύναμη πού τής χρειάζεται για νά φέρει άμέσως τήν πράξη. Εάν διψώ, άρκεί νά συναντήσω στό δρόμο μου μιά κρήνη, για νά τρέξω νά πιώ· τήν ώρα πού εργάζομαι μέσα σ' ένα κλειστό δωμάτιο, ή ανάγκη καθαρού άέρα γίνεται σιγά-σιγά τόσο δυνατή, ώστε σηκώνομαι άπότομα καί άνοίγω τό παράθυρο, χωρίς νά καλοσκεφτώ τί κάνω, κ.ο.κ.

Σέ στενήν έννοια, πράξεις όρμης είναι όσες προκαλούνται άπό έμφυτες όρμές (π.χ. τήν όρμή τής αυτοσυντήρησης). Κατά τήν πλατύτερη όμως έννοιά τους, πράξεις όρμης είναι καί εκείνες πού ύπαγορεύονται άπό κ λ ί σ ε ι ς καί π ά θ η.

Κ λ ί σ η λέγεται στή γλώσσα τής Ψυχολογίας ή δυνατή καί μόνιμη τάση πρός όρισμένον ή πρός όρισμένους στόχους. Τά άντικείμενα των κλίσεων είναι πολλά καί διάφορα· έχουμε λ.χ. κλίση πρός τή μουσική ή τό σπόρ, αλλά καί πρός τήν οινοποίηση ή τή χαρτοπαιξία. Τίς κλίσεις τίς γεννά ή φυσική προδιάθεση ή ή μακρά συνήθεια· συχνότατα καί οι δύο

μαζί. Ἡ συνήθεια φέρνει ἀσφαλέστερα τὸ ἀποτέλεσμα, ὅταν καί τὸ ἔδαφος εἶναι πρόσφορο.

Τὴν τάση πού ἔχει ἀποκτήσει (ἀπὸ τὴν τακτικὴ πλήρωση καί τὴν ἔλλειψη ἀντιστάσεων, ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν) τέτοια δύναμη, ὥστε νὰ φέρεται ἀκατάσχετα πρὸς τὴν πράξη, χωρὶς νὰ μπορεῖ ἡ κρίση νὰ τὴ θέσει κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της, τὴν ὀνομάζουμε π ἄ θ ο ς. Τὰ πάθη, ἀκόμη καί τὰ εὐγενή, εἶναι βαρὺς ζυγὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο· περιορίζουν τὸν ὀρίζοντα τῆς σκέψης καί τῆς δραστηριότητάς του, καί δυσκολεύουν τὴν ἐπικοινωνία καί τὴ συνεργασία μὲ τοὺς ὁμοίους του. Ἡ μονομέρεια, ὁ φανατισμὸς, ἡ ἀδιαλλαξία εἶναι συνέπειές τους.

4. Πράξεις τῆς συνήθειας

Τίς π ρ ἄ ξ ε ι ς τ ῆ ς σ υ ν ῆ θ ε ι α ς τίς ἐκτελοῦμε χωρὶς νὰ ἔχουμε συνείδηση τῆς τάσης πρὸς τὸ στόχο, σκόπιμα ὅμως· καί μόνο νὰ θάλομε στό νοῦ μας τὸν στόχο· νὰ ἀντιληφτοῦμε ὅτι ἡ «κατάσταση» εἶναι εὐνοϊκὴ, πράττουμε ὅ,τι ἔχουμε συνηθίσει νὰ πράττουμε. Ἀρχικὰ ἦσαν τυχαῖες ἢ πράξεις προαίρεσης. Μὲ τὴ συχὴν ὅμως ἐπανάληψή τους καί τὴν ἄσκησή μας στὴν ἐκτέλεσή τους, ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο τυποποιηθεῖ καί ἀνεξαρτοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ θέλησή μας, κι ἔτσι τίς κάνουμε χωρὶς νὰ τίς στοχαζόμαστε. Χτυποῦμε λ.χ. τὴν πόρτα προτοῦ μποῦμε σὲ κλειστὸ δωμάτιο, ἢ σηκωνόμαστε καί προσφέρουμε κάθισμα στὸν ἐπισκέπτη μας κ.ο.κ. Ἡ σκοπιμότητα τῶν πράξεων τούτων εἶναι φανερὴ (ἐπιβάλλονται, ὅπως λέγουμε, ἀπὸ τὴν καλὴ ἀνατροφή)· ἀλλὰ τὴν ὥρα πού τίς ἐκτελοῦμε οὔτε τὴν τάση μας συνειδητοποιοῦμε οὔτε τὸ στόχο τῆς θέτουμε.

Οἱ πράξεις τῆς συνήθειας παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴ (ἀτομικὴ καί συλλογικὴ) ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅχι μόνο γιατί δίνουν κανονικότητα καί σταθερότητα στὴ δράση του, ἀλλὰ καί γιατί τὸν βοηθοῦν νὰ ἐξοικονομεῖ ψυχικὲς δυνάμεις (ἀπὸ τὴν αὐτόματη ρύθμιση τῶν δευτερότερων θεμάτων τῆς συμπεριφορᾶς), γιὰ νὰ τίς ξοδεύει στίς σοβαρὲς καί δύσκολες περιστάσεις τῆς ζωῆς, ὅπου ἀπαιτεῖται συγκέντρωση τῆς προσοχῆς, δυνατὴ κρίση καί ἐπίμονη θέληση.

5. Οἱ κινήσεις

Οἱ πράξεις ἐκτελοῦνται μὲ τίς κινήσεις τοῦ σώματος καί τῶν μελῶν

του. Ἡ κίνηση εἶναι ἀποτέλεσμα συστολῆς καὶ διαστολῆς τῶν μυῶνων, κατὰ τὴν ἐντολὴν ποῦ δίνεται σ' αὐτούς ἀπὸ τὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ κυρίως ἐγκεφάλου. (Αὐτὰ θεωροῦνται τὸ ὄργα ν ο τῆς θέλησης).

ἽΟλες ὅμως οἱ κινήσεις δὲν ὑπόκεινται, κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸ, στὸν ἔλεγχο τῆς θέλησης. ἸΑπ' αὐτές οἱ φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ ς (τῆς καρδιάς, τῶν πνευμόνων, τῶν ἐντέρων κ.τ.λ.) ἐνεργοῦνται ἢ ἀναχαϊτίζονται χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῆς συνείδησης. Οἱ λοιπές κινήσεις κατατάσσονται στὶς ἑξῆς πέντε κατηγορίες:

α. Α ὕ θ ὀ ρ μ η τ ε ς κ ι ν ῆ σ ε ι ς. ώΟταν λ.χ. ξυπνοῦμε, τεντῶνουμε τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια μας· ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι αὐθόρμητη. Τὰ μικρὰ παιδιὰ κινοῦν αὐθόρμητα (χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια καὶ γνώση τοῦ στόχου) τὰ μέλη τους· αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ κινηθοῦν, γιὰ νὰ ἐκκενωθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ δύναμη ποῦ ἔχει συσσωρευθεῖ μέσα στὸ σῶμα τους. Πηγὴ τῶν αὐθόρμητων κινήσεων θεωρεῖται τὸ πρωταρχικὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς ποῦ πλημμυρίζει κάθε ζωντανὸ ὄργανισμὸ.

β. ἸΑ ν α κ λ α σ τ ι κ ῆ ς κ ι ν ῆ σ ε ι ς. Τέτοιες εἶναι ὁ λόξυγκας, ὁ βήχας, τὸ χασμουρητὸ, τὸ ἄνοιγμα καὶ κλείσιμο τῆς κόρης τῶν ματιῶν καὶ οἱ παρόμοιες. Στὶς κινήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμὸ καὶ στὴν ἀντίδραση ποῦ προκαλεῖ, δέ μεσολαβεῖ συνειδησιακὸ γεγονός (παράσταση, σκέψη, ἐπιθυμία, συναίσθημα). ἸΗ διέγερση μεταβιβάζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ στὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ ἡ κίνηση ἐκτελεῖται χωρὶς καταβολὴ προσπάθειας. (ἽΟταν ἀποφασίσει νὰ παρέμβει ἡ συνείδηση, μέ κόπο κατορθώνει νὰ τὴν ἐμποδίσει). Συγγενεῖς πρὸς τίς ἀνακλαστικὰς εἶναι οἱ μορφασμοὶ καὶ οἱ χειρονομίες μέ τίς ὁποῖες ἐκφράζονται τὰ συναισθήματα, καὶ ἰδίως οἱ ἀψιθυμίες.

ἽΟπως ἀπέδειξαν τὰ πειράματα τοῦ Ρώσου ψυχοφυσιολόγου Ivan Pavlov (1849 - 1936), τὴ διέγερση γιὰ ἀνακλαστικὰς κινήσεις μπορεῖ νὰ δώσει ὄχι μόνον ὁ κύριος ἐρεθισμὸς, ἀλλὰ καὶ ἕνας ἄλλος, ποῦ ἔχει κατ' ἐπανάληψη ἐνεργήσει μαζί μ' αὐτόν (καὶ ἐπομένως τὰ δύο θιῶματα ἔχουν συνδεθεῖ συνειρμικά). Συναθίζουμε λ.χ. ἕνα σκύλο νὰ τρᾶει μόλις σημαίνει μιὰ μικρὴ καμπάνα· ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη, ἀρκεῖ νὰ χτυπήσει ἡ καμπάνα γιὰ νὰ «τρέξουν τὰ σάλια του», μέ ὄλο ποῦ δὲν τοῦ δώσαμε οὔτε πρόκειται νὰ τοῦ δώσουμε φαγητὸ. ἽΟ ἦχος δηλαδὴ τῆς καμπάνας (αἰσθημα ποῦ ἔχει συνειρμικά δεθεῖ μέ τὴν παράσταση τοῦ φαγητοῦ)

υποκαταστάθηκε στον αρχικό έρεθισμό, και αυτός πιά προκαλεί την έκκριση των αδένων. Έτσι «καλλιεργούνται» στα ζώα, αλλά και στους ανθρώπους πολλές αντιδράσεις. Ή άρκουδα του ίπποδρομίου αρχίζει κιόλας να «χορεύει», όταν σταθεί μπροστά της ντυμένος για την παράσταση ο θηριοδασαστής. Δέν χρειάζεται να ιδούμε τό πρόσωπο του αντιπάλου πού μάς άπειλεί· άρκει ν' άκούσουμε από μακριά τή φωνή του, για νά σφίξουμε τή γροθιά μας. Οί αντανακλαστικές κινήσεις του είδους τούτου όνομάζονται έ ξ α ρ τ η μ έ ν α ά ν α κ λ α σ τ ι κ ά.

γ. Έ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ έ ς κ ι ν ή σ ε ι ς. Τό βρέφος όλα τά αντικείμενα πού πιάνει, τά φέρνει άμέσως στό στόμα· από τό φόβο κραυγάζουμε και τρέχουμε· τό κοριτσάκι, όταν καλοντυθεί, συμπεριφέρεται μέ φιλαρέσκεια κ.ο.κ. Οί ένστιγματικές κινήσεις προκαλούνται όχι από άπλά αισθήματα, όπως οί άνακλαστικές, αλλά από σύνθετες έντυπώσεις και είναι έμφυτες, μέ τό νόημα ότι δέν τίς έχουμε διδαχτεί, αλλά τίς κατέχουμε από κάποιο ένστικτο. (Γιά τά ένστικτα θά μιλήσουμε στό επόμενο κεφάλαιο).

δ. Θ ε λ η μ α τ ι κ έ ς κ ι ν ή σ ε ι ς. Είναι οί κινήσεις πού βρίσκονται κάτω από τόν έλεγχο τής συνείδησης· μία παράσταση (του στόχου) μαζί μέ όρισμένην επίδωξη καθορίζει τή σύνθεση και τήν κατεύθυνσή τους.

ε. Α υ τ ό μ α τ ε ς κ ι ν ή σ ε ι ς. Αρχικά ήταν θεληματικές και για νά εκτελεστούν απαιτούσαν ειδική προσπάθεια και προσοχή· μέ τή συχνή όμως επανάληψη (τήν άσκηση) έχουν μηχανοποιηθεί σέ τέτοιο βαθμό, ώστε γίνονται μέ άκρίβεια, χωρίς νά παρεμβαίνει ή συνείδηση για νά τίς πειθαρχεί και νά τίς κατευθύνει. Όταν λ.χ. ντυνόμαστε, κολυμπούμε, τρέχουμε μέ τό ποδήλατο, γράφουμε μέ τή γραφομηχανή κ.τ.λ., οί κινήσεις πού κάνουμε είναι αυτόματες.

6. Ή έλεύθερη θέληση

Στίς πράξεις τής όρμης και στίς πράξεις τής συνήθειας νομίζουμε ότι είμαστε, κατά κάποιο τρόπο, ξένοι· όρθότερα: όχι οί άυτουργοί, αλλά συνεργοί. Ή υπόθεσή μας δέν είναι έντελώς αυθαίρετη. Οί πράξεις αυτές, σκόπιμες έστω, είτε γίνονται χωρίς τή συγκατάθεση τής συνείδησης, είτε δέν έχουν πιά ανάγκη από τή καθοδήγησή της. Όρθά λοιπόν συναισθανόμαστε ότι δέν «μάς» άνήκαν έξ αρχής, ή δέν «μάς»

άνηκουν πλέον. Τήν έντύπωση του «άλλότριου» δίνουν κυρίως (μαζί με τίς φυσιολογικές) όλες οι λεγόμενες ά κ ο υ σ ι ε ς κινήσεις των τριών πρώτων κατηγοριών, πού όνομάσαμε στην προηγούμενη παράγραφο: οι αυθόρμητες, οι ανακλαστικές και οι ένστιγματικές. Τείνω προς αυτές και τίς έκτελώ όχι μέ δική μου πρωτοβουλία, αλλά ως αντιπρόσωπος του είδους «άνθρωπος» και για λογαριασμό του. Αυτόν άλλωστε ύπηρετούν και κτήμα του είναι: τίς «διδάχτηκε» από τήν ανάγκη νά προσαρμοστεί, όσο γίνεται σκοπιμότερα και ασφαλέστερα, στους όρους τής ζωής κατά τή μακρά πορεία τής βιολογικής του εξέλιξης. Καί τώρα κληροδοτούνται από γενεά σέ γενεά ως έμφυτες τάσεις πού «έμαθαν» νά ίκανοποιούνται μόνες τους.

Αντίθετα, όταν μέ τή συνείδηση του σκοπού και τή γνώση του στόχου (ή των στόχων) παίρνει στην κατάλληλη στιγμή τήν απόφαση νά πράξει και πράττει για νά επιτύχει αυτό πού επιδιώκει, τότε ο άνθρωπος πιστεύει ότι δέν ύπακούει άπλως σέ μιάν έσωτερική τάση ούτε αναγκάζεται από κάποιο έξωτερικό αίτιο, αλλά ότι ενεργεί έ λ ε υ θ ε ρ α και ή πράξη του άνήκει αποκλειστικά και μόνο σ' αυτόν. Συνήθως πριν από τήν όριστική θέση του σκοπού και τήν έκλογή του στόχου (ή των στόχων) βρίσκεται σέ κατάσταση άνησυχίας, κάποτε και άγωνίας· βασανίζει μέ τή σκέψη τά ένδεχόμενα πού παρουσιάζονται (προϋποθέσεις, όρους, συνέπειες κτλ.), τά συγκρίνει, τά παραλλάζει, τά ίεραρχεί και τελικά κάνει τήν προτίμησή του. Πρέπει όμως νά προχωρήσει άκόμη περισσότερο: νά αποφασίσει νά πράξει, και νά πράξει. Τότε ολοκληρώνεται ή έκδήλωση τής «συνείδησης πού θέλει»: διαφορετικά μένει άπλή (άνοκληρή) πρόθεση.

Στόν έαυτό μας καταλογίζουμε έντελώς μόνο τίς πράξεις πού προέρχονται από μιάν έλευθερη έκλογή και απόφαση. Ύ π ε ρ υ θ υ ν ο τόν θεωρούμε μόνο γι' αυτές· όχι και για 'κεινες πού δέν είχαμε τήν έλευθερία τής έκλογής ή τής απόφασης (π.χ. κατά τή μέθη, τήν άρρώστια ή τόν έκβιασμό) και τήν έλευθερία τής δράσης (άπό φυσικήν άδυναμία ή από δεσμό). Γι' αυτό και ή ήθική εύθύνη (κατά τό έθος και τό νόμο) όρίζεται ανάλογα προς τήν έλευθερία τής απόφασης και τήν έλευθερία τής δράσης. Στίς περιπτώσεις όπου ταλαντευόμαστε ανάμεσα σέ διάφορες επιδιώξεις ή διστάζουμε νά διαλέξουμε τά μέσα πού θά δώσουν τό αποτέλεσμα, επειδή τάσεις, διαφέροντα, βλέψεις, συνήθειες κτλ. παλεύουν μεταξύ τους, και έτσι ή δέν παίρνουμε καμιάν απόφαση ή άφου

τήν πάρουμε δέν ἐπιχειροῦμε καί νά τήν ἐκτελέσουμε, ἔχουμε συναίσθημα ἀνελευθερίας καί ντροπῆς (ιδίως ὅταν ἡ θέση μας εἶναι κρίσιμη, καί ἀπ' αὐτήν ἡ ἐκείνη τή λύση πού καλοῦμαστε νά δώσουμε, πρόκειται νά διαμορφωθεῖ ἡ τύχη μας).

Ἄνελευθερία τῆς θέλησος σέ μεγάλο βαθμό παρατηρεῖται σέ πολλές ψυχικές ἀρρώστιες. Ὅσοι λ.χ. πάσχουν ἀπό κλεπτομανία ἢ πυρομανία αἰσθάνονται ἀκατανίκητη ροπὴ πρὸς τίς κλοπές ἢ τοὺς ἐμπρησμούς. Οἱ πράξεις τους εἶναι πράξεις ἀναγκασμοῦ («ἀνεύθυνες»).

Ἡμάρτυς

ΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΕΝΣΤΙΚΤΑ

1. 'Η όρμη

- 'Επειτ' από πολύωρη ανάπαυση αισθανόμαστε τήν ανάγκη νά κινηθούμε· νά περπατήσουμε, νά πηδήσουμε, νά τρέξουμε. 'Αντίθετα, αποφεύγουμε τήν κίνηση, όταν είμαστε κουρασμένοι· στηρίζουμε τή ράχη μας κάπου, τεντώνουμε τά μέλη μας, κλείνουμε τά μάτια, γιά νά κοιμηθούμε κτλ.

- 'Οποιος παρναίει ή διψάει δέν μπορεί ν' αντίσταθει στή ροπή του νά φάει ή νά πιει, μόλις του παρουσιαστεί ή πρώτη εύκαιρία· είναι ακόμη ικανός ν' άγνοήσει τά προσχήματα καί νά προκαλέσει σκάνδαλο, γιά νά χορτάσει καί νά σβήσει τή δίψα του.

- Τό άκμαίο καί ώραίο πρόσωπο (του άλλου φύλου) μάς έλκει· επιζητούμε τή συντροφιά του, προσπαθούμε νά επισύρουμε τήν προσοχή του κτλ. Τό άσχημο καί φθαρμένο πρόσωπο μάς άπωθει· τό άποφεύγουμε, μάς στενοχωρεί ή παρουσία του κτλ.

Στίς περιπτώσεις αυτές, καί στίς παρόμοιες, ή εντύπωσή μας είναι ότι ένας έξωτερικός έρεθισμός ή μία έσωτερική παρόρμηση προκαλεί τίς αντιδράσεις μας χωρίς νά τίς επιθυμούμε ή νά μπορούμε νά τίς αναχαιτίσουμε. 'Ο,τι αισθανόμαστε τότε είναι μία άκαταμάχητη τάση νά ενεργήσουμε μ' ένα γνώριμό μας τρόπο, γιά ν' άπαλλαγούμε από κάτι πού μάς πιέζει, ή γιά ν' άποκτήσουμε κάτι πού μάς είναι άπαραίτητο.

Τίς προδιαθέσεις καί ροπές πού έκδηλώνονται μέ αυτό τόν τρόπο καί άποτελούν φυσικό κεφάλαιο του ψυχοφυσιολογικού μας οργανισμού, είναι δηλαδή έ μ φ υ τ ε ς, τίς ονομάζουμε ό ρ μ έ ς. Κατά κανόνα ύπηρετούν τίς βασικές ανάγκες τής ζωής.

Οι όρμές, γιά νά διαμορφωθούν σέ συγκεκριμένες τάσεις, χρειάζονται μάθηση καί άσκηση, συμπληρώνονται λοιπόν μέ τήν πείρα μας (τήν πληροφόρηση, τήν επινόηση, τή θέλησή μας). Μέ τό πρίσμα τούτο

μπορούμε να πούμε ότι μαθαίνουμε και ασκούμαστε να τρώγουμε, να βαδίζουμε, να προστατεύουμε τό βρέφος μας κτλ., με όλο πού οι πράξεις αυτές θεμελιώνονται σε έμφυτες όρμες πού τίς κληρονομούμε από μία μακρά σειρά προγόνων. Μέ τή μάθηση και τήν άσκηση ή τάση διευθύνεται πρós τούς εϊδικούς στόχους πού θά ικανοποιήσουν τήν όρμή πού τή γέννησε. Τό μικρό παιδί λ.χ., γιά νά σταθει όρθιο, μαθαίνει νά στηρίζεται άπάνω σε στερεά αντικείμενα· ό πρωτόγονος, γιά νά προστατευτεί από τό κρύο, έπινόησε και άσκήθηκε νά σκεπάζει τό σώμα του μέ φυλλάματα, δέρματα κτλ.

2. Τό ένστικτο

Όταν τό άτομο πού έρχεται στόν κόσμο, έκτός από τήν έσωτερική παρόρμηση πού αισθάνεται, ενεργεί από έμφυτη γνώση μέ τρόπο αρκετά περίπλοκο και σοφά όργανωμένο, τυπικό γιά τό (ζωολογικό) είδος του, γιά νά ικανοποιήσει μιάν έντονη ροπή του, λέγουμε ότι ή Φύση τό έχει έφοδιάσει όχι άπλώς μέ όρμή πρós αυτή τή συγκεκριμένη πράξη, αλλά μέ ένστικτο. Τό ένστικτο λοιπόν εξωτερικεύεται μέ μία σειρά σκόπιμων κινήσεων, μέ τίς όποίες όλα τά άτομα του ίδιου (ζωολογικού) είδους, χωρίς νά έχουν διδαχτεί τόν τρόπο από τήν άτομική τους πείρα, ικανοποιούν μιá ζωτικήν ανάγκη. Τό όρνιθάκι, μόλις βγει από τό αυγό του, άρπάζει μέ τό ράμφος και καταπίνει τούς σπόρους πού του ρίχνουμε· τό παπάκι, άρκει νά βρεθει μπροστά σε λάκκο μέ νερό, γιά νά πέσει νά κολυπήσει· μέ τήν ίδια έμφυτη και τυποποιημένη γνώση χτίζει τό χελιδόνι τή φωλιά του και ή γάτα μαθαίνει τά μικρά της νά άμύνονται ή νά ένεδρεύουν κ.ο.κ. Η όμαδική ζωή τών μερμηγκιών και τών μελισσών παρουσιάζει τήν έκπληκτική όργάνωση πού γνωρίζουμε, χάρη στα ένστικτα μέ τά όποια έχουν προικιστεί αυτά τά έντομα.

Άπό τίς ύποθέσεις πού έχουν προταθει γιά τήν εξήγηση τής γένεσης τών ένστίκτων, πιθανότερη είναι εκείνη πού ύποστηρίζει ότι οι ένστιγματικές κινήσεις είναι άπόσταγμα πολυπλοκότερων άλλοτε πράξεων πού από προηγούμενες γενεές έγιναν και ξανάγιναν εμπρόθετα, ύστερα όμως από πολλές (άλλες άποτυχημένες και άλλες έπιτυχημένες) δοκιμές άπλουστεύθηκαν και σταθεροποιήθηκαν, γιατί φάνηκε ότι μπορούσαν άσφαλέστερα και γρηγορότερα, από όλες τίς άλλες, νά δώσουν τό επιδιωκόμενο από τήν όρμή άποτέλεσμα. Η αντίληψη ότι τό

ένστικτο μένει ανεπηρέαστο από την εξέλιξη του είδους, δέν είναι όρθή. Όταν αλλάζουν οι όροι τής ζωής, για μία μεγάλη σειρά γενεών, τά ένστικτα τροποποιούνται από τήν πείρα του ζώου, για νά προσαρμοστούν στους νέους όρους. Ακόμη και βαθμιαία τελειοποίηση παρουσιάζουν τά ένστικτα, καθώς και καθυστέρηση (έπιβίωση άχρηστων πλέον τρόπων ένστιγματικής συμπεριφοράς· ό σκύλος λ.χ. έξακολουθεί νά ξύνει μέ τά νύχια τών ποδιών τίς τσιμεντένιες πλάκες τής αύλης, για νά κρύψει τά περιττώματά του κ' έτσι νά έξαφανίσει τά ίχνη του από ένδεχόμενους έχθρούς). Καθαυτό έμφυτη είναι ή όρμη· ή συμπεριφορά για τήν πλήρωσή της άποκτάται, όχι όμως μέ τήν πείρα και τήν έπιδεξιότητα ενός ή περισσότερων ατόμων αλλά όλόκληρου του είδους.

Όσο ένα ζωό είναι λιγότερο ικανό νά άντιμετωπίσει μέ δική του πρωτοβουλία τίς άνάγκες τής ζωής, τόσο τελειότερα συγκροτημένα και πιο παγιωμένα παρουσιάζονται τά ένστικτά του. Τά νοημονέστερα ζωά έχουν άσθενέστερον ένστιγματικό όπλισμό· ή Φύση τά έμπιστεύεται περισσότερο και αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια στή θέλησή τους. Αυτός είναι ό λόγος πού ό άνθρωπος, συγκριτικά μέ τά άλλα ζωά, έχει τά λιγότερα και άτελέστερα σχηματισμένα ένστικτα.

Ό ρόλος τών ένστίκτων είναι πολύ σημαντικός κατά τήν παιδική ήλικία, τότε δηλαδή πού ό άνθρωπος δέν έχει ακόμα φτάσει στήν πλήρη σωματική και πνευματική του ανάπτυξη και χρειάζεται τήν «κηδεμονία» τής Φύσης. Αλλά και κατά τήν ώριμότητα τά ένστικτα έξακολουθούν νά τόν έπηρεάζουν. Έπειδή όμως είναι πλέον ικανός νά ανακαλύπτει τρόπους σκόπιμης συμπεριφοράς, για νά προσαρμόζεται άποτελεσματικά στίς παρουσιαζόμενες καταστάσεις, αντίληψη και διάνοια άναλαβαίνουν κατά μεγάλο μέρος τό έργο τών ένστίκτων.

3. Είδη ένστίκτων

Μιά συνοπτική άπογραφή του πλήθους τών ένστίκτων στό βασίλειο τών ζώων θά μάς έδινε τήν εξής εικόνα:

α. Ένστικτα άύτοσυντήρησης. Στήν τάξη αυτή ανήκουν: τό ένστικτο τής διατροφής (λήψη τροφής και άποβολή περιττωμάτων), τό ένστικτο τής άποστροφής (άηδία και άπόκρουση δύσσομων άντικειμένων), τό μαχητικό ένστικτο (άρπαγή

τῆς λείας) καί τό ἔνστικτο τῆς φ υ γ ῆ ς (σωτηρία ἀπό ἰσχυρότερους ἀντιπάλους). Σέ πολλά ζῶα ὑπάρχουν καί ἄλλα τρία ἀκόμη ἔνστικτα τῆς ἴδιας τάξης: τό ἔνστικτο τῆς σ υ λ λ ο γ ῆ ς (ἐξοικονόμηση τροφίμων), τό ἔνστικτο τῆς κ α θ α ρ ι ὀ τ η τ α ς (ἀπό ἀκαθαρσίες καί παράσιτα) καί τό ἔνστικτο τῆς π ε ρ ι ἔ ρ γ ε ι α ς (ἀπέναντι σέ πρωτόγνωρα πράγματα).

β. Ἐ ν σ τ ι κ τ α σ υ μ β ῖ ω σ η ς (μέ ἄλλο ὄνομα: κ ο ι ν ω ν ι κ ἄ). Βασικό ἔνστικτο τοῦ εἶδους τούτου εἶναι τό ἄ γ ε λ ἰ ο : αὐτό παρορμᾷ τά ζῶα νά ἀναζητοῦν τή συμβίωση μέ τά ὅμοιά τους (μέσα στήν ἀγέλη, στό σμήνος, στή φωλιά κτλ.)· μαζί τους αἰσθάνονται πληρότητα καί ἀσφάλεια, χωριστά «χάνουν», ὅπως λέγουμε, «τόν ἑαυτό τους», καί μποροῦν ἀκόμη καί νά πεθάνουν ἀπό ἀπελπισία. Ἄλλα ἔνστικτα συναφῆ μέ τοῦτο: τό ἔνστικτο τῆς μ ῖ μ η σ η ς («κάνουμε ὅ,τι καί οἱ ὅμοιοί μας») καί τό ἔνστικτο τῆς σ υ μ π ἄ θ ε ι α ς («συμπάσχουμε» μέ τούς ὁμοίους μας, ὁ φόβος τους γίνεται φόβος μας, ἡ ἐξέγερσή τους καί δική μας ἐξέγερση, ὁ θρίαμβός τους θρίαμβός μας κ.ο.κ.). Συνδυαζόμενο μέ τό μαχητικό, τό ἔνστικτο τῆς συμπάθειας μετασχηματίζεται σέ ἔνστικτο ἀ ν τ ἰ π ἄ θ ε ι α ς ἢ χαιρεκακίας (ἄλλη μορφή τῆς ἐπιθετικότητας). Τῆς ἴδιας κατηγορίας ἔνστικτα εἶναι τό ἔνστικτο ἐ π ἰ β ο λ ῆ ς καί τῆς ἐπίδειξης (ὑπεροχῆ ἀπέναντι στά ἀδύνατα, ἀνήλικα, ἀνάπηρα κτλ. ἄτομα) καί τό ἔνστικτο τῆς ὑ π ο τ α γ ῆ ς (τοῦ θηλυκοῦ στό ἀρσενικό, τῶν ζώων τῆς ἀγέλης στόν ἀρχηγό, τῶν ἀνήλικων στόν προστάτη κτλ.).

γ. Ἐ ν σ τ ι κ τ α σ ε ξ ο υ α λ ι κ ἄ ἀναφέρονται στίς τάξεις καί στίς ἐνέργειες τῆς σύζευξης τῶν δύο φύλων) γιά τόν πολλαπλασιασμό καί τή διακίνηση τοῦ εἶδους. Τά σεξουαλικά ἔνστικτα βρίσκονται σέ συνάρτηση μέ ἄλλα ἄλλων κατηγοριῶν, ὅπως τό μαχητικό, τό ἔνστικτο τῆς ἐπίδειξης καί τό ἔνστικτο τῆς ὑποταγῆς, καί συχνά ἐκδηλώνονται μέ τέτοιο τρόπο (ιδίως στό στάδιο τῆς ἀνωριμότητας καί τῆς προετοιμασίας τοῦ ὀργανισμοῦ γιά τήν πλήρωσή τους), ὥστε εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά διαχωριστοῦν μέ σαφήνεια τά μὲν ἀπό τά δέ.

δ. Ἐ ν σ τ ι κ τ α τ ῶ ν γ ε ν ν η τ ὀ ρ ω ν σκοπό ἔχουν νά προστατέψουν ἀπό τούς κινδύνους τά νεογέννητα, νά τά θρέψουν ἐνόσω

ακόμη δέν μποροῦν μόνα τους νά συντηρηθοῦν,καί νά τά ἐκπαιδεύσουν στούς βασικούς γιά τή ζωή τους τρόπους συμπεριφορᾶς. Μέ τά ἔνστικτα τοῦ εἴδους τούτου εἶναι προικισμένα τά ζῶα πού βρίσκονται ὑψηλότερα στή ζωολογική κλίμακα.

Τά περισσότερα ἀπό τά ἔνστικτα καί τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν στόν ἄνθρωπο ἀντιπροσωπεύονται ἀπό ὁρμές (γιά τό λόγο πού ἐξηγήσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο), δηλαδή ἀπό ἔμφυτες τάσεις πού δέ συνοδεύονται μέ ἕνα σχηματισμένο καί πάγιο μηχανισμό γιά τήν ἐκπλήρωσή τους· ὁ ἴδιος πρέπει νά ἐπινοήσει καί νά ὀργανώσει τόν ἀπαιτούμενο γιά τήν ἱκανοποίησή τους τρόπο συμπεριφορᾶς. Ἡ ἐλευθερία αὐτή εἶναι καί προσόν καί μειονέκτημα· ἐξαιτίας τῆς ἔγινε βέβαια ὁ ζυγός τοῦ ἔνστικτου ἐλαφρότερος γιά τό ἀνθρώπινο εἶδος, ἀλλά παράλληλα δημιουργήθηκαν στόν ψυχικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου χάσματα καί ἀνωμαλίες, παραλείψεις καί διαστροφές.

Ἄς σημειωθεῖ τέλος,ὅτι ὅλα τά εἶδη ἔνστικτων καί ὁρμῶν δέν ἐμφανίζονται στό ζῶο ἀπό τά πρῶτα βήματα τῆς ζωῆς, ἀλλά διαδοχικά καί κατά τίς ἀνάγκες πού ἔχει μέ τήν ἐνηλικίωσή του ν' ἀντιμετωπίσει. Ὅπωςδήποτε ἡ Φύση προνοεῖ (μέ ἄλλους λόγους: οἱ γενεές ἔχουν ἀπό τήν πείρα τους διδαχθεῖ ὅ,τι πρέπει) ὁ ἔνστιγματικός ὄπλισμός νά βρίσκεται σέ κατάσταση ἐτοιμότητας,πρὶν ἀκόμη χρειαστεῖ γιά τόν ἀγώνα τῆς ζωῆς. Τοῦτο συμβαίνει κυρίως στά βασικά ἔνστικτα, ὅπως εἶναι τό ἔνστικτο τῆς διατροφῆς, τό μαχητικό καί τό σεξουαλικό. (Γιά τό τελευταῖο πιστευόταν ἄλλοτε,ὅτι στόν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται κατά τήν περίοδο τῆς ἡβης, ἢ λίγο πρὶν· σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἐνεργεῖ καί στή νηπιακή ἡλικία, ἐκδηλώνεται ὁμως μέ τρόπους συμπεριφορᾶς πού δέν φανερώνουν τή φύση του).

4. Οἱ ἀνικανοποίητες ὁρμές

Ἡ διερεύνηση τῶν διαταραχῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπό τόν Sigmund Freud καί τή σχολή του ἔδειξε ὅτι οἱ ὁρμές, καί κατά κύριο λόγο ἡ σεξουαλική πού διεκδικεῖ τήν πρώτη θέση στό πρόγραμμα τῆς ζωῆς ἀφοῦ σ' αὐτήν ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ διαίωσις τοῦ εἴδους, ἀποτελοῦν ἕνα δυναμικό στοιχεῖο δυσήνιο· ὅταν δαμάζονται ἀπό τή συνείδηση, τῆς νίκης τό τίμημα εἶναι κάποτε πολύ βαρῦ γιά τόν ἄνθρωπο – τό μόνο μέσα στό βασίλειο τῶν ζῶων ἔμβιο ὄν πού ἀγωνίζεται νά θέσει ὑπό ἔλεγχο τίς

ὀρμές του, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ εἰρηνικά μέ τούς ὁμοίους του καί νά ξεδεύει τήν δραστηριότητά του στήν ἐπίδιωξη ἀνώτερων, πνευματικῶν σκοπῶν.

Κατά τήν «ψυχανάλυση» – ὅπως ὀνομάζεται ἡ θεωρία καί ἡ θεραπευτική μέθοδος τῆς φροϋδικῆς σχολῆς – ἡ ὀρμή μοιάζει μέ μιὰ συσσωρευμένη δύναμη πού πιέζει τόν ὀργανισμό ζητώντας διέξοδο. Ἔχει ἀναδυθεῖ ἀπό τό βάθος τῆς συνείδησης, τό ὑποσυνείδητο*, ὅπου ἔχουν τή φωλιά τους οἱ ἔμφυτες τάσεις, καί ἀπαιτεῖ νά ικανοποιηθεῖ. Ἐάν ἡ «συνείδηση πού θέλει» ἀφήσει ἐλεύθερο τό δρόμο, ἡ ὀρμή ἐκπληρώνεται μέ τήν πράξη, καί ὁ ψυχικός κόσμος ὕστερ' ἀπό τήν προσωρινή ἔνταση ξαναβρίσκει τήν ἡρεμία του: ἡ ἐκκένωση ἔχει γίνει. Ἐάν ὅμως ἡ ὀρμή ἀναχαιτιστεῖ νά ἐκδηλωθεῖ – εἴτε ἀπό κάποιο ἀνυπέρβλητο ἐξωτερικό ἐμπόδιο, εἴτε ἀπό μιάν ἀδυσώπητη ἐσωτερική ἀνάσχεση – καί κλειστεῖ ἡ διέξοδος, παρουσιάζεται ἕνα πολύ σοβαρό γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου φαινόμενο: ἡ ἀπώθησις. Ἡ ἀνικανοποίητη ὀρμή ἀπωθεῖται ἀπό τήν ἐπιφάνεια στό βάθος πάλι τῆς συνείδησης, στό ὑποσυνείδητο, καί ἐκεῖ ἐνεδρεύει ἀναζητώντας τρόπους νά παρακάμψει τόν φραγμό πού τῆς ἐμποδίζει τό δρόμο, καί νά ἐκδηλωθεῖ, ὄχι πλέον κατευθείαν καί ὀμαλά, ἀλλά πλάγια καί ἀνώμαλα, ἀκόμη καί μέ μιὰ νόσο – ἐλαφριά ὅπως ἡ νεύρωση, ἡ βαριάς μορφῆς ὅπως ἡ ψύχωση, ἀνάλογα μέ τή σύσταση τοῦ ψυχικοῦ ἐδάφους καί τή φύση τῶν περιστατικῶν πού δημιουργήσαν τή διαταραχή.

Ἐξαιρετική σπουδαιότητα γιά τήν τροπή πού θά πάρει ἡ ἐξέλιξη καί ἡ τύχη τῶν ὀρμῶν στόν βίο τοῦ κάθε ἀτόμου, ἔχουν οἱ πρῶτες δεσμεύσεις καί ὀδεύσεις, οἱ πρῶτες ἐμπειρίες καί περιπλοκές κατά τά τρυφερά χρόνια τῆς ζωῆς, τήν πρῶτη παιδική ἡλικία. Τότε πού ὁ ὀργανισμός δέν εἶναι ἀκόμη κύριος τῶν δυνάμεών του, ἡ συνείδηση δέν ἔχει τήν πείρα, τή φαντασία καί τήν κρίση νά δώσει λύση στά προβλήματα της, καί ὁ νέος ἄνθρωπος ζεῖ κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο καί τήν προστασία ἑνός προσωπικοῦ καί ἀπρόσωπου περιβάλλοντος (οἰκογενειακοῦ καί κοινωνικοῦ) πού ἀπαιτεῖ τήν τήρηση ὀρισμένων κανόνων

---

* Οἱ ὀπαδοί τῆς φροϋδικῆς ψυχολογίας ὀνομάζουν τό σκοτεινό βάθος τῆς συνείδησης ἄλλοτε ὑποσυνείδητο καί ἄλλοτε ἀσυνείδητο· ἄλλοτε πάλι μεταχειρίζονται καί τούς δύο ὀρους γιά νά χαρακτηρίσουν γειτονικές ζω-νες, χωρίς ὅμως καί νά καθορίζουν μέ ἀκρίβεια (καί ὄλοι κατά τόν ἴδιο τρόπο) τά σύνορά τους.

συμπεριφορᾶς σύμφωνα μέ τόν κώδικα τῆς καθιερωμένης Ἠθικῆς. Τό μικρό παιδί εἶναι, ἐξαιτίας τῆς ἀπειρίας καί τῆς εὐαισθησίας του, ἐκτεθειμένο σέ ψυχικά τ ρ α ὄ μ α τ α. Τά ἀπαγορευτικά «μή» πού ἀναχαιτίζουν τήν ἱκανοποίηση τῶν πρώτων ὀρμῶν του, μαζί μέ τήν ἀδυναμία του νά καταλάβει τό νόημα τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμεταπίζει, δημιουργοῦν στή συνειδήσή του σοβαρές περιπλοκές· αἰσθάνεται σκοτεινές καί ἀντιφατικές ὀρέξεις καί συγκινήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες μάταια ἀγωνίζεται νά ἀπαλλαγῆ καί γιά τοῦτο τίς ἀπωθεῖ στό ὑποσυνείδητο, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θά γλυτώσει ἀπό τήν πίεσή τους.

5. Τά συμπλέγματα

Οἱ τραυματικές περιπλοκές, τά περίφημα σ υ μ π λ έ γ μ α τ α τῆς φροϋδικῆς φρασεολογίας, ἔχουν τίς ρίζες τους πέρ' ἀπό τό χῶρο τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀτόμου, στά βιώματα τοῦ εἶδους, καί ἀνατρέχουν στούς πανάρχαιους χρόνους, τότε πού θεμελιώθηκαν οἱ πρώτες κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων καί ἄρχισε νά διαμορφώνεται μιά πανίσχυρη ἐξουσία: ἕνα σύστημα ἐθιμικῶν κανόνων, ἠθικῶν νόμων, θρησκευτικῶν δοξασιῶν, φιλοσοφικῶν ἰδεῶν κτλ., πού σάν μιά ἄλλη, ὑπέρτερη θέληση (Ὑ π ε ρ ε γ ὶ) ἄσκει – εἴτε μέ ἄμεσα ἀπαγορευτικά μέτρα εἴτε μέ ἔμμεσες κυρώσεις – τήν ἐπιβολή τῆς στίς ἀτομικές συνειδήσεις (στά ε γ ὶ). Τά κυριότερα συμπλέγματα (πλέγματα ἀνταγωνιστικῶν τάσεων καί διαθέσεων) εἶναι: ὁ «Οἰδίπους», ἡ «Ἥλέκτρα», ἡ «Ἄρτεμη» καί ὁ «Νάρκισσος». (Ὁ Freud δανείστηκε τά ὀνόματα ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλληνική μυθολογία, ὄχι μόνο γιατί μέ αὐτά χαρακτηρίζεται ἄριστα τό περιεχόμενό τους, ἀλλά καί ἐπειδή θέλησε νά δείξει τή στενή σχέση τῶν ψυχικῶν περιπλοκῶν μέ τά προϊόντα τῆς λαϊκῆς σοφίας, τοὺς κλασικούς μύθους).

Σύμπλεγμα τοῦ «Οἰδίποδα»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ ἀγοριοῦ πρὸς τή μητέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τόν πατέρα.

Σύμπλεγμα τῆς «Ἥλέκτρας»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ κοριτσιοῦ πρὸς τόν πατέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τή μητέρα.

Σύμπλεγμα τῆς «Ἄρτεμης»: πάθος ἀνυποταγῆς καί ἀνεξαρτησίας τοῦ γυναικείου ἀπέναντι στό ἀνδρικό φύλο· φανατική ὑπεράσπιση τῆς ἀγνότητος, θηλυκός «ἀνδρισμός».

Σύμπλεγμα τοῦ «Ναρκίσσου»: αὐτοέξαρση, αὐτοθαυμασμός, αὐτολατρεία· λαχτάρα τῆς τελειότητος καί φόβος ὅτι δέ θά τή φτάσουμε, ἢ δέ θά τή διατηρήσουμε.

6. Ἡ πάλη μέ τίς ὁρμές

Κατά τόν Freud κοινός παρανομαστής σέ ὅλα τά εἶδη τῶν ὁρμῶν εἶναι ἡ libido (πόθος ἡδονῆς). Δέν ταυτίζεται ἐντελῶς μέ τή σεξουαλική ἀπόλαυση, τό sexus· τό sexus γεννιέται ἀπ' αὐτήν καί εἶναι ἡ καθαρότερη ἐκδήλωσή της. (Ἡ ὑπόθεση αὐτή, παρά τά στοιχεῖα τῆς ἀλήθειας πού περιέχει, παρέσυρε τούς ψυχαναλυτικούς σέ ὑπερβολές, θεωρητικές καί πρακτικές, πού ἐπικρίθηκαν δριμύτατα ἀπό τούς ἐπιστημονικούς κύκλους καί τήν κοινή γνώμη). Ἡ libido εἶναι, κατά τόν ὀρθόδοξο φροϋδισμό, ἕνα πανίσχυρο κίνητρο στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέ ἀνυπολόγιστην ἐπίδραση σέ ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις. Τοῦτο ὅμως δέ σημαίνει ὅτι τό πρόβλημά μας δέχεται δύο μόνο λύσεις: ἢ τή δίχως ὄρους παράδοση στό ζυγὸ της ἢ τήν ἀνυποχώρητη ἄρνηση τῶν φυσικῶν της δικαιωμάτων. Ἡ πρώτη ὁδηγεῖ στήν ἀγροικία καί στήν ἐκβαρθάρωση, ἡ δεύτερη προκαλεῖ συχνότατα βαριές ψυχικές ἀνωμαλίες. Ὁ ἄνθρωπος δοκίμασε ἀνέκαθεν, καί ὄχι σπάνια πέτυχε μέ τήν εὐαισθησιά καί τό πνεῦμα του, νά δαμάσει τή σεξουαλικήν ὁρμὴν ἐξ ἰδανικέου ὡς τὴν libido, διοχετεύοντάς την δηλαδή σέ διαθέσεις καί πράξεις εὐγενεῖς: στόν ἔρωτα, στήν ποίηση, στή φιλανθρωπία, γενικά σέ ἔργα πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀναμέτρηση λοιπόν τοῦ ἐγώ πρὸς τίς ὁρμές (καί προπάντων τῆ σεξουαλικῆ) μπορεῖ νά παρουσιάσει τίς ἑξῆς παραλλαγές:

- α. Τό ἐγώ συμφιλιώνεται μέ τίς ὁρμές δεχόμενο τήν ἱκανοποίησή τους.
- β. Μέ διάφορους τρόπους ἀντιτίθεται στίς ἀπαιτήσεις τους, ὅποτε

ἢ I. διοχετεύει τὸ δυναμισμό τους σὲ ἄλλο (ὑπεραισθησιακὸ) ἐπίπεδο καὶ ἀνταλλάσσει τὴ φυσικὴ μὲ τὴν πνευματικὴ ἀπόλαυση («ἐξιδανίκευση» τῶν ὁρμῶν)·

ἢ II. προσπαθεῖ (ἄλλοτε μὲ μεγαλύτερη καὶ ἄλλοτε μὲ μικρότερη ἐπιτυχία) νὰ ἱκανοποιήσει (ὄχι ἄμεσα, ἀλλὰ) ἔμμεσα, πλάγια τὶς ὁρμές (συμβολικὴ πλήρωση, μετάρθεση τῶν ὁρμῶν σὲ ὑποκατάστατους στόχους)·

ἢ III. ἀπωθεῖ τὶς ὁρμές, μὲ ἀποτέλεσμα μίαν (ἄλλοτε μεγαλύτερη καὶ μονιμότερη, ἄλλοτε μικρότερη καὶ προσωρινή) διαταραχὴ τοῦ ψυχικοῦ βίου, πού ἐξωτερικεύεται μὲ πολλοὺς τρόπους, ἀπὸ τὶς ἀπλές ιδιορρυθμίες ἕως τὰ σοβαρὰ νοσηρὰ συμπτώματα. Οἱ ὁρμές λ.χ. γιὰ νὰ ἐξαπατήσουν τὴν λογικὴ σία τοῦ ἐγὼ μεταλλάζουν, παρουσιάζονται μὲ ποιότητα διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ τους: ἡ ἀνάγκη τῆς θωπείας ὡς τάση πρὸς τὴν καθαρὴν καθαριότητα, ἡ διάθεση προβολῆς τοῦ ἀκάλυπτου σώματος ὡς λατρεία τοῦ σπόρ, (καὶ ἀρνητικά) ἡ λαγνεία ὡς μένος κατὰ τῆς ἀκολασίας κ.ο.κ. Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα αὐτῶν τῶν περιπτώσεων εἶναι ὅτι ἡ ἀπαγόρευση ὁδηγεῖ ὄχι ἀπλῶς στὴν ἀναπλήρωση, ἀλλὰ στὴν ὑπεραναπλήρωση τῶν μεταμφιεσμένων ὁρμῶν· μιά ἀπωθημένη λ.χ. ἐχθρότητα ἰσοσταθμίζεται μὲ πολλαπλές καὶ φορτικὲς περιποιήσεις πρὸς τὸ μισούμενο πρόσωπο.

(Κάποτε ἡ ἀντίθεση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὶς ὁρμές γίνεται ὄχι μὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς τούτους τρόπους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς τρεῖς μαζί, τὸν καθένα ἐνὼς ἢ ἐνμέρει).

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι, στὶς διαδικασίες πού ἀναφέραμε, τὸ ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο δὲν ἔχει ἐπίγνωση τῶν παθημάτων καὶ τῶν ἐνεργειῶν του. Εἶναι τέτοια ἡ ἀντίσταση τῆς συνείδησης στὴν ἀποκάλυψη τῶν ρευμάτων πού διασταυρῶνονται στὸ ὑπέδαφος τῆς, ὥστε μόνον ἓνας ὀξυδερκὴς τρίτος (ὁ ψυχοθεραπευτὴς) μπορεῖ μὲ ὀρισμένη «ἀγωγή» νὰ ἀνασύρει στὴν ἐπιφάνεια τὸν κόμπο τῶν δυσκολιῶν, νὰ δείξει τὰ αἷτια πού τὸν δημιούργησαν καὶ νὰ βοηθήσει στὴ λύση του.

7. Τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο

Κατὰ τὸν Freud (ὅπως εἶπαμε στὴν § 5) ὑπάρχει στενὴ συνάφεια τῆς συμβολικῆς «γλώσσας» τοῦ ὑποσυνείδητου μὲ τοὺς μύθους, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ ἔθιμα καὶ τὰ θέσμιμα τῶν πρωτόγονων λαῶν. Κάτι τὸ ἀρ-

χ α ῖ κ ό βρίσκεται μέσα και στον πιο πολιτισμένο άνθρωπο. Τά ἴχνη του είναι αρκετά καθαρά στις νευρώσεις, όπου παρατηρείται ὁ π ι σ θ ο ρ ό μ η σ η του νικημένου από τά προβλήματα του ἐγώ σέ λύσεις που είχαν επιχειρηθεῖ «ἄλλοτε», σέ προγενέστερα στάδια τῆς ψυχικής ἱστορίας του, και τώρα είναι ἀνεφάρμοστες.

Τίς σκέψεις αὐτές συνέχισε ὁ μαθητής και φίλος του Freud Ἑλβετός ψυχίατρος Carl Gustav Jung (1885-1961) που χάραξε τό δικό του δρόμο στην «Ψυχολογία του βάθους».

Κατά τόν Jung ὁ ψυχικός κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό στρώματα ἢ ζώνες ἐπάλληλες γύρω ἀπό ἕνα μικρό κέντρο που είναι τό ἐ γ ώ. Μιά ὄχι πολύ σαφής διαχωριστική γραμμή τέμνει τό σύμπαν τοῦτο σέ δύο μέρη: τό σ υ ν ε ἰ δ η τ ό και τό ἄ σ υ ν ε ἰ δ η τ ο. Ζώνες του συνειδητοῦ είναι ἡ αἴσθηση, ἡ σκέψη, τό συναίσθημα· του ἀσυνειδητοῦ οἱ ἀναμνήσεις, οἱ θυμικές καταστάσεις και τίς ἀκραίες θέσεις τό π ρ ο σ ω π ι κ ό ἄ σ υ ν ε ἰ δ η τ ο και (πιο πέρ' ἀκόμη ἀπ' αὐτό) τό ὀ μ α δ ι κ ό ἄ σ υ ν ε ἰ δ η τ ο. Ἡ διάκριση του ὁμαδικοῦ ἀπό τό προσωπικό ἀσυνείδητο και ὁ τονισμός τῆς σημασίας του πρώτου γιά τήν ἐσωτερική μας ζωή, μαζί μέ τή διεύρυνση τῆς ἔννοιας τῆς libido (που ἀπό τή Σχολή αὐτή ταυτίζεται μέ τήν ψυχική ἐνέργεια στή γενικότητα τῆς), είναι ἡ μεγάλη συμβολή του Ἑλβετοῦ ψυχίατροῦ στή θεωρία και στήν πράξη τῆς Ψυχανάλυσης.

Στό προσωπικό ἀσυνείδητο, λέγει ὁ Jung, φωλιάζουν και καιροφυλακτοῦν τά συμπλέγματα που δημιουργοῦνται ἀπό τίς προσωπικές δυσκολίες προσαρμογῆς του κάθε ἀτόμου. Ἀντίθετα τό ὁμαδικό ἀσυνείδητο είναι ἡ ἐστία τῶν ἄ ρ χ ε τ ὐ π ω ν, δηλαδή τῶν φορτισμένων μέ ἐνέργεια πρωταρχικῶν εικόνων που ἔχουν γεννηθεῖ ἀπό συμπλέγματα πάλι, ὄχι ὅμως τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας του καθενός μας, ἀλλά ἐμφυτα σέ ὅλα τά ἄτομα του γένους «ἄνθρωπος». Τό φυσικό τοῦτο κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό ἐνστιγματικές διαθέσεις που βοηθοῦν σέ ἀποτελεσματικές προσαρμογές, και είναι τό «χθόνιο μέρος τῆς ψυχῆς», αὐτό που τή συνδέει μέ τή Φύση. Τέτοια λ.χ. ἀρχέτυπα είναι ὁ «δράκος», ὁ «ἥρωας» που τόν σκοτώνει, τό πρόσωπο «μάννα», ὁ «γιατρός-μάγος» κ.ἄ. Βρίσκονται στούς μύθους τῶν πρωτόγονων και στά πλάσματα τῆς ποιητικῆς φαντασίας τῶν πολιτισμένων λαῶν μέ πολλές και διάφορες μορφές. Ἀναδύονται ἐπίσης και εἰσβάλλουν στή συνείδηση κατά τόν ὕπνο, στά ὄνειρα, ὅταν τό ἐγώ περιπλεγμένο σέ δυσκολίες προσαρμο-

γής ανυπέρβλητες αναζητεί βοήθεια από τό παρελθόν του γένους, από τις «ρίζες», γιά νά λύσει τά προβλήματά του. Κατά τούς όπαδούς του Jung, ύπάρχουν σ' αυτή τήν ενστιγματική σοφία, τή θαμμένη στά σκοτεινά βάθη τής ψυχής, αρχέτυπα πού μπορούν νά επιφέρουν ουσιαστικές τροποποιήσεις σέ μιάν ανθρώπινη ζωή.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ

1. Χαρακτήρας και ιδιοσυγκρασία

Ἡ χρήση τοῦ διεθνῆ πλέον ὄρου **χ α ρ α κ τ ῆ ρ α ς** μέ τό νόημα πού τοῦ δίνουμε σήμερα (στήν ἀρχαία ἑλληνική σημαίνει τή σφραγίδα, τό ἀποτύπωμα), ἀνατρέχει στόν περιπατητικό φιλόσοφο Θεόφραστο (τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) πού ἀπαρίθμησε καί περιέγραψε τυπικούς ἀνθρώπινους «χαρακτήρες».

Ὅρισμοί ἔχουν δοθεῖ στή λέξη πολλοί. Ἐπικρατέστερος εἶναι ἐκείνος πού χαρακτήρα ὀνομάζει τό σύνολο τῶν διαθέσεων καί τῶν μορφῶν συμπεριφορᾶς μέ τίς ὁποῖες τό ἄτομο ἐκφράζει τόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς του καί ἀντιδρᾶ ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό κόσμο καί στόν ἑαυτό του. Μέ διαθέσεις καί μορφές συμπεριφορᾶς πρέπει νά ἐννοήσουμε ἐδῶ ὅλες τίς συνειδησιακές λειτουργίες, ἀπό τήν ἀντίληψη καί τή διανόηση ἕως τό συναίσθημα καί τή θέληση, καθῶς καί τό ψυχικό ὑπέδαφος (τίς ἐμφυτες καί τίς ἐπίκτητες τάσεις). Χωρίς νά παραλείψουμε καί τό σωματικό καθεστῶς, τίς φυσιολογικές ιδιότητες. Τό σύνολο τοῦτο στό χαρακτήρα δέν εἶναι ἀπλό ἄθροισμα παρατασσόμενων στοιχείων, ἀλλά μιά διαρθρωμένη μορφή, πού μπορεῖ μέ τήν ἰδιορρυθμία της νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ὁμοιές της.

Ἐκτός ἀπό τήν ψυχολογική ὑπάρχει καί μιά ἠθική ἔννοια τοῦ χαρακτήρα. Μέ τό νόημα τοῦτο ἡ λέξη σημαίνει τήν πειθαρχημένη συνείδηση πού θέτει τίς πράξεις της κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο σταθερῶν κανόνων (ἠθικῶν ἀρχῶν).

Ἰδιοσυγκρασίαν ὀνομάζουμε τό χαρακτήρα ἀπό τή σωματική του ἀποψη, ὅταν θέλουμε νά τονίσουμε τά κληρονομικά του θεμέλια. Ἡ λέξη κατάγεται ἀπό τή φυσιολογική θεωρία τοῦ ἀρχαίου

Ἴπποκράτη (5ος αἰ. π.Χ.) καί τῆς σχολῆς του. Ἐκεῖνος ἐδίδασκε ὅτι ὁ ὀργανισμός τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀπό τήν «κράση» τεσσάρων βασικῶν στοιχείων: «γῆς», «νεροῦ», «ἀέρα» καί «πυρός». Ἡ κρύα καί ξερή «γῆ» ἔδρα τῆς ἔχει τή μαύρη χολή, τό κρύο καί ὑγρό «νερό» τό φλέγμα, ὁ ζεστός καί ὑγρός «ἀέρας» τό αἷμα, καί τό ζεστό καί ξερό «πῦρ» τήν κίτρινη χολή. Ἡ ἰσορροπία μείξη τῶν στοιχείων τούτων (πού κατανέμονται σέ δύο κατηγορίες: τοῦ ζεστοῦ - κρύου καί τοῦ ὑγροῦ - ξεροῦ) δίνει τήν ὑγεία· ἡ π ε ρ ῖ σ σ ε ι α τοῦ ἑνός εἰς βάρος τῶν ἄλλων προκαλεῖ διαταραχή στό σωματοψυχικό ὄργανισμó.

2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα

Κύριο πυρῆνα ἢ ἄξονα τοῦ χαρακτήρα ἄλλοι ψυχολόγοι θεωροῦν τή θέληση καί ἄλλοι τίς συναισθηματικές διαθέσεις. Ὁρθότερη εἶναι ἡ συνθετική ἀντίληψη, πού βλέπει στό χαρακτήρα τήν ἔκφραση ὁ λ ὀ κ λ η ρ ο ῦ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, χωρίς διάκριση πρωτευόντων ἢ δευτερευόντων στοιχείων, ὑπογραμμίζει ὁμως τή σημασία τῆς ἔμπρακτης συμπεριφορᾶς: «εἴμαστε ὅ,τι πράττουμε».

Ὁ χαρακτήρας εἶναι προϊόν κληρονομικῶν καταβολῶν ἀλλά καί τῶν ἐπιδράσεων τοῦ (φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ) περιβάλλοντος καί τῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς. Ἡ ἀγωγή, ὡς ἐκπαίδευση καί προπάντων ὡς αὐτοδιαπαιδαγώγηση, παίζει σημαντικό ρόλο στήν ὀργάνωση καί στή σταθεροποίηση του. Κατά μεγάλο μέρος ὁ χαρακτήρας μας εἶναι ἔργο δικό μας. Ἐπομένως καί ἡ εὐθύνη μας γι' αὐτόν εἶναι μεγάλη. Ὅταν ἀξιολογοῦμε (θετικά) ἕνα χαρακτήρα καί θέλομε νά ἐκφράσουμε τό θαυμασμό μας γιά τήν ὀλοκλήρωση καί τό ὑψηλό ὕφος του (παρά τίς τυχόν - ἀναπόφευκτες ἄλλωστε - σκιές πού παρουσιάζει σέ ὀρισμένες θέσεις), τόν ὀνομάζομε π ρ ο σ ω π ι κ ὀ τ η τ α· ὁ ὀρος ἔχει περισσότερο ἠθικό καί λιγότερο ψυχολογικό περιεχόμενο. Νά πλάσει ἀπό τό χαρακτήρα του (τίς κληρονομικές καί ἐπίκτητες ψυχοφυσιολογικές ιδιότητές του) μιά προσωπικότητα ἐπιβαλλόμενη μέ τήν ἀξία καί τήν ἀκτινοβολία τῆς, εἶναι ἄθλος καί δόξα τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀνθρώπου. Κατά τήν πετυχημένη μεταφορά ἑνός ψυχολόγου, ὁ χαρακτήρας εἶναι τό μουσικό ὄργανο, ἡ προσωπικότητα ἡ συμφωνία πού παίζεται ἀπάνω σ' αὐτό καί μέ αὐτό τό ὄργανο ἀπό τήν ἔμπνευση, τήν ἰκανότητα καί τό μόχθο τοῦ δημιουργικοῦ «ἐγώ».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	Σελ. 5
---------------	--------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

→ 1. Όρισμός της Ψυχολογίας	7
→ 2. Τά ψυχικά «φαινόμενα»	7
→ 3. Γένεση της «έπιστημονικής» Ψυχολογίας	8
→ 4. Μεθοδολογικά προβλήματα	9
→ 5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου	9
→ 6. Αυτόπαρατηρησία και ένσυναίσθηση	10
→ 7. Τό έργο του ψυχολόγου	11
→ 8. Κλάδοι της Ψυχολογίας	11
→ 9. 'Η συνείδηση	13
→ 10. 'Ο ψυχικός βίος όλον άδιαίρετο	14
→ 11. Τά «στοιχεία» του ψυχικού κόσμου	14
→ 12. Διαίρεση της Ψυχολογίας	16
→ 13. Βιβλιογραφία	16

Μέρος πρώτο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο 'Η αντίληψη

→ 1. Πρώτη πράξη «γνώσης»	19
→ 2. Οί τρείς στοιβάδες του φαινομένου	20
→ 3. Όρισμός της αντίληψης. 'Ανώμαλες περιπτώσεις	21
→ 4. 'Η κριτική λειτουργία στην αντίληψη	22
→ 5. 'Η αντίληψη της μορφής	23
→ 6. Παραίσθηση και ψευδαισθησία	26

Κεφάλαιο 2ο Τά αισθήματα

↳ 1. Τό αΐσθημα	28
↳ 2. Τό νευρικό σύστημα	29
↳ 3. Έρεθισμοί. Ποιόν καί ένταση τών αισθημάτων	30
↳ 4. Διαίρεση τών αισθημάτων	31

Κεφάλαιο 3ο Αισθήσεις δερμικές καί χημικές

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό καί τό ψυχρό)	45
2. Αισθήματα πίεσης (μαλακό-σκληρό, λείο-τραχύ, όξύ-άμβλύ)	34
3. Αισθήματα πόνου	34
4. Αισθήματα γεύσης	35
5. Αισθήματα όσφρησης	37

Κεφάλαιο 4ο Ή άκοή καί ή όραση

1. Τό αισθητήριο τής άκοής	38
2. Τά άκουστικά αισθήματα	39
3. Ή άκοή αΐσθηση άναλυτική	40
4. Τό αισθητήριο τής όρασης	40
5. Όπτικά αισθήματα: τά χρώματα	42
6. Διάγραμμα χρωμάτων	42
7. Ίδιότητες τών χρωμάτων	42
8. Τά φαινόμενα τής αντίθεσης τών χρωμάτων	45
9. Ή άχρωματοψία	47
10. Πώς δέν βλέπουμε άνάποδα τά άντικείμενα	48

Κεφάλαιο 5ο Αισθήματα άπό τό σώμα μας

1. Όργανικά αισθήματα	50
2. Μυϊκά αισθήματα	50
3. Στατικά αισθήματα	51

Κεφάλαιο 6ο Νόμοι τών αισθημάτων

↳ 1. Ή προσαρμογή	53
2. Ό νόμος του Weber	54
3. Ή ειδική ένέργεια τών αισθητηρίων. Νόμος του Müller	57

Κεφάλαιο 7ο Οί παραστάσεις

1. Ἡ παράσταση 60
2. Εἶδη παραστάσεων 61
3. Παράσταση καὶ ἐντύπωση 62
4. Ἡ ἐποπτεία 65
5. Παραστατικοὶ τύποι 65

Κεφάλαιο 8ο Συνειρμός καὶ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων

1. Ἡ σύνδεση καὶ ἡ ἐπαναφορά 68
2. Νόμοι τοῦ συνειρμοῦ 69
3. Ὁ γενικὸς νόμος τοῦ συνειρμοῦ 70
4. Οἱ ὅροι τῆς ἐπιλογῆς κατὰ τὴν ἀνάπλαση 71
5. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν 72
6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μὲ ὁλόκληρὴ τὴν ψυχικὴ μας
κατάσταση 75
7. Ἡ συναισθησία 77

Κεφάλαιο 9ο Μνήμη καὶ φαντασία

1. Ἡ φυσιολογικὴ βάση τῆς μνήμης 78
2. Ἰδιότητες τῆς μνήμης 70
3. Ἡ ἀπομνημόνευση 80
4. Ἡ ἀνάμνηση 81
5. Ἀσθένειες τῆς μνήμης 82
6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης 84
7. Τὸ ἔργο τῆς φαντασίας 85
8. Εἶδη φαντασίας 86
9. Ἐξέλιξη τῆς φαντασίας 87
10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας 87

Κεφάλαιο 10ο Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου

1. Χῶρος καὶ χρόνος 89
2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας 89
3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα 92
4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος 95
5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καὶ χρονικὲς σχέσεις 96
6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας 97
7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων 97

Κεφάλαιο 11ο Διανόηση και λόγος

1. Έξήγηση των όρων	100
2. Η σύλληψη των σχέσεων	100
3. Η αφαίρεση	101
4. Ανάλυση και σύνθεση	103
5. Η κρίση	104
6. Ο διαλογισμός	106
7. Η έννοια	108
8. Σχηματισμός των έννοιών	110
9. Νόημα και λέξη	111
10. Έννοιες κοινές και επιστημονικές	112

Μέρος δεύτερο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο Τά συναισθήματα στον ψυχικό μας κόσμο

1. Ο όρος και η έννοια του συναισθήματος	115
2. Τά συναισθήματα στο σώμα μας	117
3. Ιδιότητες των συναισθημάτων	119
4. Οί άψιθυμίες	121

Κεφάλαιο 2ο Χαρακτηριστικά φαινόμενα του συναισθηματικού βίου

1. Εντύπωση και συναίσθημα	122
2. Ανάπλαση των συναισθημάτων	123
3. Ανάμειξη των συναισθημάτων	125
4. Μεταφορά του συναισθήματος	126
5. Συναισθήματα και όρμες	127
6. Συνειρμική ή συσσωρευτική άπήχηση	127
7. Η αντίθεση και η άμβλυνση στα συναισθήματα	128
8. Συστήματα συναισθημάτων	129
9. Τό συναισθηματικό της ένοχης	130
10. Συναισθήματα και χαρακτήρας	130
11. Διαταραχές της συναισθηματικής ζωής	131

Κεφάλαιο 3ο Είδη των συναισθημάτων

1. Πίνακες των συναισθημάτων	133
2. Συναισθήματα του έγώ	134

3. Συναισθήματα του συ	134
4. Κοινωνικά συναισθήματα	135
5. «Κατώτερα» καί «άνωτερα» συναισθήματα	136
6. Συναίσθημα καί ένστικτο	137
7. Θεωρητικά συναισθήματα	138
8. Καλαισθητικά συναισθήματα	138
9. Ήθικά συναισθήματα	140
10. Θρησκευτικά συναισθήματα	140

Μέρος τρίτο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

Κεφάλαιο 1ο **Μορφές τής θέλησης**

1. Κεντρικός πυρήνας: ή τάση	143
2. Ή γνώση του στόχου	145
3. Σύμπραξη του συναισθήματος	146
4. Παρέμβαση τής αξιολογικής κρίσης	146
5. Ή απόφαση καί πράξη	147
6. Ή αδυναμίες τής θέλησης	149

Κεφάλαιο 2ο **Ή προσοχή**

1. Ή εσωτερική βουλευτική έκδήλωση	151
2. Ή ιδιότητες τής προσοχής	152
3. Οί όροι τής προσοχής	153
4. Ή αξία τής προσοχής	155

Κεφάλαιο 3ο **Οί πράξεις**

1. Είδη τών πράξεων	157
2. Πράξεις τής προαίρεσης (έκούσιες)	157
3. Πράξεις τής όρμής	158
4. Πράξεις τής συνήθειας	159
5. Οί κινήσεις	159
6. Ή ελεύθερη θέληση	161

Κεφάλαιο 4ο **Όρμές καί ένστικτα**

1. Ή όρμή	164
2. Τό ένστικτο	165
3. Είδη ένστίκτων	166

4. Οί άνικανοποιήτες όρμές	168
5. Τά «συμπλέγματα»	170
6. Ή πάλη μέ τίς όρμές	171
7. Το όμαδικό άσυνείδητο	172

Κεφάλαιο 5ο 'Ο Χαρακτήρας

1. Χαρακτήρας και ιδιοσυγκρασία	175
2. Χαρακτήρας και προσωπικότητα	176

ΕΚΔΟΣΗ ΕΤ 1991 (17) ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ - ΓΡΑΦΕΙΟ ΣΥΜΒΟΥΛΩΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΛΑΣΤΙΑ Τ & Ε ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ & ΣΑΡΑ Ε.Ε.

$$\lambda \text{ μονάδα} = \lambda \varepsilon + \text{μονάδα} \Leftrightarrow$$

$$\lambda \text{ μονάδα} - \lambda \varepsilon = \text{μονάδα} \Leftrightarrow$$

$$\lambda \varepsilon (\text{μονάδα} - 1) = \text{μονάδα} \Leftrightarrow$$

$$\lambda \varepsilon \cdot 0 = 1 \Leftrightarrow$$

$$\underline{\underline{0 = 1}}$$

ΕΚΔΟΣΗ ΣΤ' 1981 (IV) ΑΝΤΙΤΥΠΑ - 75.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3584 2-4-81

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Γ & Ε ΠΕΡΙΦΑΝΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.

